

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

КНИЖКА III.

За март 1901 року

Зміст третьої книжки,

за март 1901 року.

РІЧНИК ЧЕТВЕРТИЙ, ТОМ ТРИНАЦЯТИЙ.

	Стор.
<i>Маруся Богуславка</i> , П. Куліша, (кінець)	238—262
<i>Гречаники</i> , оповіданє Ганни Барвінок	263—283
<i>Із оповідань Олекси Кузьми:</i>	
I. На посаді	284—304
<i>По закону</i> , оповіданє Ів. Федорченка	305—320
<i>Із поетичної спадщини:</i>	
I. У море, недрук. вірш Ю. Федьковича	321
II. До дядька Прохора Коваля, недрук. вірш Ст. Руданського	321—323
<i>Маруся</i> , оповіданє В. Г. Короленка (кінець)	324—351
<i>Із дрібних нарисів:</i>	
I. Пестрий птах, Еріха Гартлебена	352—354
II. Палкий роман, Марсея Прево	354—359
<i>Із поезій Мікеля Анджельо</i>	360

<i>Мик. Михайловский</i> і його значінє в російській літературі, проф. Мик. Карєєва	153—160
<i>О. Антін Петрушевич</i> . Ювілейна сільветка, дра Івана Франка	171—192
<i>Видання коштом Івана Череватенка і премії його імени Б. Грінченка</i>	193—200
<i>Маруся Богуславка в українській літературі</i> . Історично-літературний нарис, С. Томашівського (Дальше буде)	201—208
<i>Хроніка і бібліографія</i>	209—228

МАРУСЯ БОГУСЛАВКА.

Пісня одинацята.*)

Дума перва.

Шумить-гуде наш град первопрестольний,
Сьвята руїна Руси і Москви,
Принада Польщі, старець богомольний
Заможної Волині і Литви,
Гіркий п'яниця, гайдамака вольний,
Чудовишна мара без голови,
Завзяття дикого нечиста сила,
Що пишний край руїною зробила.

Шумить-гуде, мов Дніпрові пороги...
Вигукують чубаті козаци,
Буяючи мов¹⁾ тури круторогі,
Варязькі княженецькі бики.
Танцюють по майданах²⁾ босоногі,
Закладують останні кажанки,
І похваляють ся пожакувати
Крамні комори і шинки й палати.

„Ні, не жакуймо ні міщан заможних,
Ні підступних Вірмен і Жидови,
Ні господарства по панах вельможних,
Що набірають ся ума в Ляхви.
Зоставмо се про гайдамак безбожних,
Що плодять ся між темної мужви:
Нас кличе Конашевич воювати,
Татар і Турків разом пліндрувати“.

*) Див. кн. II, стор. 217—139.

¹⁾ А: як ²⁾ А. перечеркнено: по орандах

Так осавули по шинках гукають,
 Що Сагайдачний скрізь порозсилав,
 Пяниць дурне завзяте зупиняють,
 Мов греблі на весні широкий став.
 „Шкода! — п'яниці згорда промовляють:
 Він торбу золота ченцям оддав. —
 Нехай же каптурі з ним козакують,
 А козаки без грошей не воюють.

„Тепер Бородовка вже гетьманує:
 Бо вивіз в Борщаківку сто бочок
 Горілки доброї, і всіх частує,
 Хто про сей бенкет має корячок.
 І зброю, кажуть, про таких готує,
 Що пропились в шинках до сорочок.
 Його грошима наділив Брільницький,
 Посел і старший райця королівський.

„Сей не патякає про гайдамацтво
 Та про безбожних, темних мужиків,
 А затира голоту у козацтво,
 Щоб добре перебрати всіх панків:
 Бо позаводили, мов та Ляхва, пахárство,
 Понаставляли всюди вітряків,
 Нас, козаків, руїниками лають,
 В свої „осади“ й „волі“ не приймають“.¹⁾

Тоді рекли їм осавули: „Необачні!
 Забули, хто водив вас на Синóц,
 І чим здававсь вам лицарь Сагайдачний,
 Як шарпали ви Кафу й Трапезонт.
 До нього й значний купивсь і незначний:
 Великий, пишний, сла́вний хоровод!
 З ним і в Москві ви здобичі набра́ли,
 На осяйну його звізду²⁾ вповали“.

„Отсе ж на ту звізду вповає й шляхта, —
 Відказували гучно козаки:
 Зробила з нього не суддю, а ката,
 Щоб їй ми зоставляли „кадуки“.
 У козака стоїть некрита хата,
 А в панства по шлях́ах нові шинки.
 І бідолаха тре в них голу спину,
 Не дбаючи про жінку й про дитину.

¹⁾ А. перечеркнено: не пускають. ²⁾ А: На його щастє, на звізду

„Були зібрались наші на Вільшанці
 Подякувати гарно всім Ляхам,
 Що й сала в козака чорт-ма в ковганці,
 А панський скот ганяють по шляхам
 У Венґри, в Шльонське Жидова-поганці,
 І живлять ся з панами по полям
 Од Німців грішми, винами ситними,
 Коріннем і товарами крамними.

„Хотілось, не вдалось. По ляцьки грав ся
 З козацтвом ваш вельможний пан гетьман:
 Він поти прав од панства допевняв ся,
 Поки набив дукатами гаман.
 Тоді з Ляхвою під Москву загнав ся,
 Мов з яничарами татарський хан.
 І чим на луцах¹⁾ добре поживив ся,
 Тим од гріхів у Лаврі відкупив ся.

„Тепер сьвятий, нехай же йде до неба,
 Ми будемо й без нього воювать.
 Нам грішного, як ми, гетьмана треба,
 Щоб з ним і в пеклі разом бідувать“.
 „І вам Бородовка, той недотепа,
 Що вміє тільки Жида обідрать,
 Тепер любійший став, ніж Сагайдачний?
 О роде темний! роде²⁾ необачний!“

Так осавули козакам казали,
 І словом докоряли їм гірким:
 „Давно-б уже Ляхі вас осідали,
 Коли-б не Конаша³⁾ премудрий син.
 Не раз його й до короля ви слали,
 Щоб лагодив⁴⁾ те розумом своїм,
 Чого накоїте було міщанам,
 Осадчим, дідичам і всяким станам.

„Гаман червінців... О брехія мерзена!
 Ніхто сього на сьвіті не видав,
 Щоб Конашевич, ся душа спасенна,
 З козацтвом здобичі не прогуляв.
 Тепер же чернь і старшина письменна
 Вбачає добре, що про вас він дбав,
 Як патрисяреї у всьому піддав ся,
 Латинців і унітів не злякав ся.

1) А: з руїни 2) А. оба рази первісно: люде, потім перечеркнено і червоним написано: роде 3) А: Конашів 4) А. перечеркнено: гамував

„Стольці церковні й титули владичні
 Оддав без короля ченцям своїм.
 І благочестие на віки вічні
 Від Потіїв да Рутських охранив“.¹⁾
 „Байдуже нам про се. Ми грішні,
 Нам нічого робити з ним, сьвятим!“ —
 Козацтво на підпитку гомоніло,
 Про Конаша вже й слухать не хотіло.

„Коли такі ви, що душі спасенне
 І вам і діткам вашим і жінкам
 Байдужна річ у вас, і прославленне
 Сьвятої віри не потрібне вам,
 І патріярхове благословенне
 Пригідне на щось тільки гетьманам:
 Дак вас Петро і ми всі покидаєм,
 І до Царя на службу від'їжджаєм.“²⁾

„Вже і Косінського добром московським
 Царь обсилав, а в грамотах своїх
 Титулувавсь Черкаським, Запорозьким
 І благодітелем церков сьвятих.
 Та покумались ми в козацтвом польським
 За-для Дмитріїв тих підставних.
 Тепер звелів сьвятий нам патріярха
 Шукати на Москві³⁾ собі монарха“.⁴⁾

„Шукайте! Ми-ж благочестиву віру
 З'узіємо й без вас оборонять,
 І не попустим Турку безувіру
 Манастирі козацькі руйнувать.
 А для науки людям і приміру
 У Білій Церкві хочем Жида брать.⁵⁾
 Там Остророгів Жид, рандарь багатий,
 Почав Сьвятого Спаса зневажати.

„Повиколупував із лоба очи
 Для глуму безувірного й сьміху,
 І до долівки гвіздем серед ночі
 Прибив його в оранді у льоху.

¹⁾ А. перечеркнено: Од підступних владик оборонив ²⁾ А. було первісно
 То вас гетьман із нами покидає
 І до царя на службу від'їжджає.

³⁾ А: у Москві ⁴⁾ В А. отся строфа написана на окремім клаптику і доклепана
 до зошита. Над нею оловцем Кулішевою рукою дописано: Ся строфа написана
 по документам, як і все иньше про Москву. А Білоцерковський рандарь пропи-
 сан у листі Оборницького до Сигизмунда III. ⁵⁾ А: Йдемо у Білу Церкву Жида
 драть.

Та нагодивсь на се підпарубочий,
І батюшці відкрив ся на духу,
Що в Спаса сам на грудях бачив рану,
Пробиті руді й нозі для догану“.

Дума друга.

Тут земля загоготіла,
Наче суд настав останній...
Чутка дивна пролетіла
По руїні православній.

Не було такого дива
І за пращурів великих:
Козакам Пречиста Діва
Помогла на Турків диких,

Що не знають Бога в Тройці
З Богоматір'ю й сьвятими,
І в безвірному пророці
Чтять олжу серцями злими.

Золоту галеру, повну
Оксаміту й златоглаву,
Наші привезли до дому
Богородиці на славу.

Безліч їм Пречиста злата
В Бесурмен лихих набрала,
Осліпивши супостата,
Талярів наладувала.

„Поки сонця, поки сьвіту,
Буде людям за що пити...
Не вклоняти-мемось Жиду,
Дуків будемо лупити.“¹⁾

І безрозумна темнота
До Дніпра прожогом рине;
Заморочена голода
Прославляє диво дивне.

І ввесь Київ іздвигнув ся,
Всі міщане й підзамчане;

Тільки ти сичом надув ся,
Конашевичу гетьмане!

Спогадав еси про Байду,
Незабутнього²⁾ во віки,
Про тяжку його досаду
І про жаль його великий.

Не один він з козаками
Показав тобі дорогу
Придонецькими шляхами
Ік московському порогу:

Спогадав ти й про Остапа,
Запорозького гетьмана,
Як його скарбова лапа
У московську Русь погнала.

І самого Наливая,
Що царем зовуть п'яниці,³⁾
Спогадав як доля злая
Мчала всіх у ті гриниці.⁴⁾

„Там, речеш ти, центро живні
Староруської зробилось,
А в моїй дурній отчизні
Гайдамацтво загніздилося.“

„І гвіздити-меть ся, поки
Пожари та шарпанина,
Голод, мір, крові потоки
І повсюдная руїна“

„Навчять нас в Москву втікати
Від братів своїх коханих.
Рідним батьком величати,
Кого дерли гірш поганих...“

¹⁾ А: Будем дуків молотити ²⁾ А: Незабвенного ³⁾ А. перв. було: Що царем звали, потім поправлено: Що прославили ⁴⁾ А: Спогадав еси, як злая Доля мчала в ті гриниці

Сидить один. Вся старшина майнула
 Назустріч молодому Кочубею:
 Його проміннем слава обгорнула
 І зорявою ризаю своєю.
 „Се царь новий сердець низькопоклонних.
 Тепер ніщо Петро в них Сагайдачний.
 Одніс ченцям дві тисячі червоних,
 Козак в своїй щедроті необачний!
 Левко сто тисячей червоних має,
 І всіх Киян до себе привертає.

„А мільони, що козацтво здавна
 За приводом Петра напліндрувало,
 В Синопі й Трапезонті здобич славна
 І в Кафі — се пиши тепер пропало!
 Що Кафа! Забавка нікчемна, марна.
 Козацтво з жарту руки в Кафі гріло;
 Велике огнище там про гетьмана,
 Не про козацькі череси горіло.
 Тепер Петро не пе, не бенкетує.
 Він душу на Господень суд готує.

„Тепер козацтво вже його не любить:
 Бо не частує зграї горілками.
 Тепер Бородовка їм в труби грубить,
 Що „світ увесь тремтить пред козаками“,¹⁾
 І байдужé їм, що для патрархи
 Зробив я те, чого вони не сьміли:
 Нові постали в Русі ієрархи,
 І на стольцях апостольських посіли,
 І Русь Москві простерла братні руки,
 Щоб не було між ними вже розлуки.

„Мізерне сьміттє!²⁾ темні гайдамаки!
 Поки вас мав чим добре трактувати,
 Ви лашились до мене, як собаки;
 Тепер хвостом до иньшого махати!
 Махайте; я шйду Москві служити,
 Гріхи свої мечем покутувати,
 Цареви благовірному³⁾ годити,
 І високо наш руський⁴⁾ стяг держати.
 Знайду й без вас дорогу до Османа:
 Султан царськóго знати-ме гетьмана“.

¹⁾ Оборницький писав до короля: *Brodavka in oratione sua in consilio suo dixit hoc in coeteris: Przed wojskiem Zaporozkiem drzy ziemia Polska, Turcecka u wszystek świat.* Він же доносив королеви і про Білоцерковського Жида
²⁾ А. перв.: Мізерний моллох! ³⁾ А. перв.: православному ⁴⁾ А: московський

Дума третя.

Знов земля загоготіла, Мов Дніпро прорвав пороги, Наче буря налетіла На гетьманський кіш убогий, —	Що зробили там руїну, Вічну славу козакови; І про те, як море грало ¹⁾ Мов ревучими левами, І безодні розверзало Під козацькими човнами:
На будинок, що був красен Не углами, — пирогами, Де козацтво ситих брашен Наїдалось за столами.	І як Юр сьвятий по хмарах Грав конем над ними білим, Сліпив очи яничарам, Додавав козацтву сили; ²⁾
Наїдалось-напивалось До схочу, аж до знемоги, І танцями вгоноблялось, І піснями про пороги	Як „оброки“ й обітницї Козаки на себе клали, І в Небесної Царицї У Печерських роботали.
І про Кафу, про пучину Християнських сліз і крови,	

Не буря — гомін, співи голосні
Кругом коша будинка розлягались:
То Кочубею похвали нові
Безкраїм морем гучно філювались.
Іде триумфом лицарь між лицарством;
За ним везуть галеру золотую,
Везуть, танцюють. Навкруги з кобзарством
Ченці співають гуртом³⁾ трисьвятую.
Волів дванацять пар, всі під стрічками,
Їх роги квіччані як май квітками.

„Стій!“ крикне Кочубей. „Чого стояти?“
Рекли ченці. „Гей, друзі, до Успення!
Галери жде Пречиста Божа Мати,
Як дару за козацьке визволення“,
„Ні, се від мене буде дар герою,
Що вчив мене мов сокола літати
Через пороги по Дніпру й по морю,
І на турецькі ринки набігати“.
„О сьвятотатство! Вас освободила
Пречиста, преблагословенна Дїва,

„А ви в духовній вашій тьмі готови
Дари її щедрот і благодати⁴⁾
Приносити у принос козакови
І смертного над вічну прекладати!“

¹⁾ В обох списках: врало ²⁾ В А. перв. працювали. До сих двох строф оловцем додано ось яку увагу: Про Сьв. Юра і про козацьке працювання писав Кальнофойський у своїй Тератургимі (1637). ³⁾ А: пісню ⁴⁾ А: Дари її небесної благодати

„Пречиста, непорочна діва... Правда,
Такої чистоти й не знають люде...
І се, в її імя сьвяте, награда
Тому між нами велетневи буде,
Що вмів силу демонську крутити,
І Турчина в його крові топити...

„Ні, дяка, не награда!“ Загукали
Ченці, терзаючи з досади ряси:
„Такого ще кощунства не чували
Не тільки козаки, та й свинопаси,
Щоб непорочно когось назвати,
Якусь мізерну, брентую людину,
Що во грісіх родила грішна мати!“
„Шкода теряти дорогу голину:
До меду ложки вам у нас не буде!“
Відрівав їм Левко. „Гей! Стіймо, добрі люде!“¹⁾

Дума четверта.

Розчинились у гетьмана
Рундукові двері
Против тої золоті
Дивної галєри.

„Під твоїм палким натхненнем
Я співати вчив ся,
За твоїм благословенням
З бесурменом бив ся.

На рундук мов голуб вийшов
Сивий, волохатий;
Се не голуб волохатий,
Велетень крилатий.

„Речі несказанно дивні
Стали ся зо мною:
Бо під батьківськими крильми
Я з'учивсь до бою.

Перед ним Левко лицарське
Приклонив коліно:
Так хороброму юнацьке
Серце повеліло.

„І твоя звізда щаслива
Козакам сьвітила,
Бо не людська, Божа сила³⁾
Їх човни водила.

„Батьку! привітай малого
Чуру Низового,
Що було тобі сідлає
„Лева“ вороного.

„Духом сили пресьвятої
Й та душа горіла⁴⁾,
Що з турецької неволі
Нас ослобонила.

„Привітай, крилатий орле,
Козака понуру,
Що було тобі на морі,
Грає у бандуру.²⁾

„Се вона тобі галєру
З чужини прислала,
Щоб рука твоя певіру
Тяжко покарала.

¹⁾ А: Сказав Левко їм. — „Стіймо, добрі люде!“
²⁾ А. первісно: Що було на морі грає у твою бандуру
³⁾ А: Від Лиману до Босфору
⁴⁾ А: І сьвятим огнем ясної та дуни горіла

„Ми-ж, стратенці бесурменські
Обреклись оброком
Нищити краї турецькі
Під орловим оком.¹⁾

„Трицять нас братів спрягло ся
Превеликим горем,
В побратимстві покляло ся
Перед Чорним морем —

„Поти плавати й літати
По морю й по полю,
Покіль нас орел крилатий
Водить за собою²⁾).

„По десятку ми до себе
Невмірак³⁾ з'єднали,
Щоб гетьмана опріч тебе
На війні не знали.

„Маєш нас таких три сотні,
Як одну людину,
Що клялись і в преісподню
Лізти до загину⁴⁾).

„Зачочи гармату, тату,
На скалу крутую:
Вергай Азияту-кату
Нас у пельку злюю.

„Ми перервемо диханне
Демону Осману,
Над усяке дивуванне
Лютому тирану“.

І рарогом одинокий
Старець стрепенув ся,
Очи грають, стан високий
Стрімко розігнув ся.

Навкруг нього поуз хату
Старшина постала,
Корогов над ним хрещату
І бунчук держала.

Озирнув ся, усміхнув ся,
Мовив: „Добре, сину!
Ти до мене пригорнув ся
У саму годину.

„Гей, коня! Рушати війську!
Порохи й гармати
На дорогу Борщагівську
Зараз виряжати!“

„Не турбуйсь, гетьмане батьку, —
Старшина озвалась:
Вже Бородовчина згряя
У степи загналась.

„В Білій Церкві в Остророга
Корчму спліндрувала,
Вбила рандара старого,
Дочок згвалтувала.

„Вбила й пса його й якогось
Німця землеміра,
І всіх трьох перед порогом
Рядом почепила.

„Та ще й надпись положила:
Жид, Лях і собака —
Все дияволова жила,
Віра все однака“.

„Кочубею синку! горе!⁵⁾
О гірка година!
Бач, яке гультайство плодить
Мати Україна?

„Козаки! ми бачим, як ви
Всі попропивались:
Ледви де в кого халяви⁶⁾
Да штани zostались.

„Гайда, воле, в Дике Поле,
Воле звірювата!
Покіль знайдеш по-над морем,
По заслужі ката⁷⁾).

¹⁾ А: Воювати й погибати під гетьманським оком. ²⁾ Сеї строфи в А. нема.
³⁾ А: Козарлюг ⁴⁾ А: Що клялись і в саме пельку лізти за Україну. ⁵⁾ А: чуєш?
⁶⁾ А: сорочка ⁷⁾ А: Ріж, пали, аж поки знайдеш по заслужі ката.

„Вже ваш варб і Жида сушить,
Стоя на пристінку: ¹⁾
Позапродували й душі
Чорту за горілку.

„Геть від мене! Я не хочу
Більш гетьманувати...
З трьома сотнями охочих
Буду воювати.

„І коли Господь поможе
Довше в світі жити,
Проти Турка буду може
Ще й царю служити ²⁾.

„Буду в нього мов на чаті
Від Ляха стояти,
Татарву в степах жахати,
Дону пильнувати...

„Геть від мене!“ — Заридали
Голі чуприндири,
І чубами землю вслали
Гири-макотири.

„Батьку! не карай нас грізно
Під таку годину:
Не засмучуй нашу рідну
Матірь Україну.

„Ми Бородовку-поганця
У степах піймаєм,
Шаблею твоєю ³⁾ ланця
Хижого ⁴⁾ скараєм.

„Аби ти обмислив штаньми
Нужденну голоту ⁵⁾,
Воювати-меш із нами
У свою охоту.

„Будем бити Бесурмена,
Сербина й Вірмена
І свого Дейнеку-Вовка,
Левенця ⁶⁾ й Семена ⁷⁾.

„Чи ти з крулем не помириш,
Чи з великим паном,
Хоть з Литовським, хоть і з Поль-
Сподарем гетьманом,— [ським]

„Поруйнуєм їх, зрівняєм
Із землею рівно,
Щоб усім аж до страшного
Суду було дивно ⁸⁾.

„Чи на вітровому морі,
Чи на суходолі,
Накладати головами
Раді твоїй волі.

„І картай нас, і карай нас:
Ти — наш батько рідний,
Ти суддя у нас єдиний,
В суді непохибний“.

„Так і бути, — промовляє
Сагайдачний стиха.
„Більш копи не буде з вами
У поході лиха.

„Чури, гов! порозиряйте
Волики квітчасті.
Більш не будете рогатих ⁹⁾
По долинах пасти.

„Мій Левко, таку не з жарту
Жертву нам приносить; ¹⁰⁾
Всіх Киян ¹¹⁾, міщан і шляхту
На трапезу ¹²⁾ просить.

¹⁾ А: Кадуки по вас — у корчмах, Карби на пристінку. ²⁾ А: Із під Турка піду чесно Москалю служити. ³⁾ А: І по слову твому. ⁴⁾ А: Як хоча ⁵⁾ А: І коли зодягнеш нашу свитами голоту ⁶⁾ В рукоп. первісно було: Ушкала ⁷⁾ До сого рядка в А. Кулішева нота: Козаки Дейнеки, Вовки чи Вовгурі, Левенці й Семени були козацькі купи, що звались прізвимищами своїх отаманів і по їх смерті, як Сагайдачні, або лише Сагайдачного козаки. ⁸⁾ Оцеї три строфи разом з ноткою пропущені в списку Б., де замість них знаходиться тільки одна, слідуюча строфа. В А. по „дивно“ йде зараз: „І картай нас“. ⁹⁾ А: Більш не будуть круторогих ¹⁰⁾ А: Се Киянам їх у жертву Кочубей приносить ¹¹⁾ А: Козаків ¹²⁾ А: На весілля

„Просить їсти хліба-соли
З трицятьма братами,
Що спасінний шлюб на морі
Побратимський брали,

„І в тім шлюбі перед морем
Руським поклялі ся,
Що на смерть великим горем
Бовву спрягли ся.

„Будемо-ж бенкетувати,¹⁾
В кобзи вигравати,
І піснями по-над хмари
Духа піднімати¹⁾).

„Ой нехай же кобзи грають,
Нехай дзвонить слава,
Нехай чують нас і знають
І Москва й Варшава!“

Уклонивсь Левко з братами
За хороше слово,
І зітхнувши до гетьманських
Так гостей промовив: ²⁾

„Бенкетуйте, любі гості;
Я з братами мушу
Пожуритись, помолитись
За велику душу.

„Що в неволі престрашної
Нас повизволяла
І на Турчині помститись
Нам завітувала.

За сей бенкет вона злюці
Жизню заплатила³⁾,
І на віки мене в тузі,
У жалю втопила“.

Пісня дванадцята.

Дума перва.

На віки, так, на віки утопила
Вона тебе, козаченьку, в жалю, —
Не смертю, ні! а тим, що поновила
На чужині любов і жизнь свою.
За матіррю Всепітую молила
Вселити їх у рідному раю,
А за царем скрізь по сьвітах літала
І мислями квітки умá зривала.

Не знай про се... Сумуй, молись богам,
Лежи крижем розп'явшись серед церкви,
І надихай в серця своїм братам
Невидані заупокойні жертви.
Задай таку роботу козакам,
Щоб кидались у домовинах мертві.
Молись, лютой і помстою киши,
Туреччину в людській крові топи.

Не знай... Коли-ж дознаєш ся, козаче,
То бурний дух твій полумем ригне,

¹⁾ А: І піснями свого духа в гору піднімати. ²⁾ А: І зітхнувши до гетьмана і Киян промовив. ³⁾ А: Бенкетуйте, вона смертю бенкет сей купила. До сего рядка додана к'улішем нотка: Так то він думав.

Гарматою твоє палке-гаряче
 Розірветь ся, всю землю струсоне,
 І Сатана у Тартарі заплаче,
 Як про твою кончину спомяне;
 Бо мусить в три десятки років ждати,
 Щоб виявивсь такий козак завзятий.

Дума друга.

Над Босфором ніч солодким
 Ароматом дише;
 По садах не віє вітром,
 Листєм не колише.

І не дише й не колише
 Листечка влегенька:
 Бо заслухалась темненька
 Співів соловейка.

Зазирає в тихі води
 Божими очами.
 Небо сповнене огнями,
 Дивними дивами.

На небесні дивні твори
 Очи задивились;
 Думки в глибочній морі
 Тихих зір втопились.

Пахощі солодкі й співи
 Серце д' серцю клонять, —
 Не словами, цілуванням
 Любощі говорять;

А дівочі чисті очі,
 Тихі, одинокі,
 Задивились серед ночі
 На дива високі.

Обізветь ся з свого ложа
 До дочки матуся;
 „Що ти робиш, серце доню?“
 „Богови молю ся“.

„Як! без образу й поклона,
 Без хреста сьвятого?“

„Я з балкона, як з амбона,
 Бачу, мамо, Бога.

„І в храму моїм сердечнім
 Перед ним хилю ся
 Безначальнім, безконечнім“, —
 Прорекла Маруся.

„Доню серце! ти говориш,
 Мов нехристиянка:
 Ти і Бога собі твориш,
 Наче, тьфу! поганка“.

„Не творю: передо мною
 Всемогущий ссяє,
 Серце й розум пресьвятою
 Думкою сповняє.

„Тільки беріг океану
 Зорявого бачу, —
 І щаслива і мов тану,
 У восторжі плачу.

„І молилась би й не вмю...“
 „Чудотворний лику!
 Одверни від неї мрію
 Бесурменську, дику!“

„О, не вмю!... Коли-б гуслі
 З моря й гір зробити,
 І на них не струни, думи
 Серця почепити,

„І зефіровими крильми
 В них зарокотати. —
 Може й я-б тоді з'уміла
 Глас до Бога зняти...“

„Молючись тепер німю...“
 „З нами хресна сила!“
 „Тільки тихим серцем чую
 Херувимські крила,

„Що на мене ніби з раю
Пахощами віють...
В гору руки простираю,
А уста німіють“.

„Бачу, доню! се все роблять
Із царем розмови,
На тій башні безголовій,
Що хиба орлови

„Із-за хмар туди спускатись,
Та сові з півночі
Звідти хижо витріщати
Невсипущі очі.

„Я казала: Не диви ся,
Доню, в мідні труби;
Доню, не дивись, не близь ся
Розумови згуби!

„То не зорі, людські душі
По-під небом сяють,
І котру Господь потушить,
На землі згасають.

„Зорі ті не нам лічити
Як і засьвітити,
То шкода таке й учитись,
Господа гнівити.

„Бо й за те (сама се знаєш)
Всеблагий накаже,
Як хто пучкою на місяць
Чи на зорю вкаже.

„Се все царь невіра робить,
Він тебе від Бога
Одвертає, від закону
Нашого сьвятого“.

„Ні, матусю! він до Бога
Душу наvertsає;
Просторонь його чертога
Розуму являє.

„Я сліпа була, не знала,
Що й за храм великий,
Без кінця і без начала
Міріяд владки.

„І глуха, не чула хору
Сфер небесних, вічних,
Горньої музики твору,
Мислей передвічних.

„Бог тепер мені відкрив ся:
Бо розпалась луда
На очах і він з'явив ся
В невимовних чудах.

„Бачу, мамо, чом те серце
Лютости не знає,
Що звали в нас Азіятом, —
Любить і прощає.

„Розумію, мамо, й диво
Над дива чудовне,
Що в гніву мені явило
Всепрощенне повне.

„Що кохаючи, коханне
Давне зрозуміло
І ревнуючи, прощання
Козаку простило“.

„Доню, доню! що ти кажеш?
Чи твої се речі?“

„О, мої! се вже не марні
Видумки чернечі.

„Се той сьвіт, що на Синаї
Людям засьвітив ся,
В Галилейським тихім краї
Рибалкам одкрив ся,

„Від пророка до пророка
Вічно переходить:
Ним одна душа висока
Другу душу водить...

„Ним і я воджу ся, мамо, —
Духом живні чистим;
Тихий сьвіт од сьвіту править
Серцем норовистим.

„Я під ноги козакови
Деспота послала;
Ворогу його любови
Знак подарувала;

„В деспотії тепер вбачаю
Знак зівзди Востока,
І душею в нїм витаю
Божого пророка...“

Устає з постелї мати,
Нїби в домовини
І страшна мов дух проклятий,
Сує до дитини.

„Дочко! сеж менї не снить ся,
Се я справді чую
Від тебе хулу на Бога!
О! в годину злую“

Я гадюку породила
І благословила,
І хрещенням первородний
Гріх із тебе змила!“

„Мамо! воре ясна!“ „Нї, вже
Годї нам ясніти!
Погасаймо, дочко, змиє,
В темряві кромішній!“¹⁾

Проклинає дочку мати
В грішній домовинї...
О, як гірко помирати
На чужій чужинї!

„Та не діждеш парубочий
Чесний вік скаляти,
Рутвяний вінок дівочький
Турчину віддати!“

„Нї, сьогó не буде, дóню!
Непорочна згаснеш;
Об камінне головою
Розібеш ся й заснеш.“

„Падай!“ І ножака блиснув
Против зір, і очі
Від ножа лютїйші сьвітять
В сутемряві ночі.

„Се я, доню, на безвірі
Про случай купила,
Коли-б розум твій згубила
Демонова сила.“

„Чуло серце... Падай, дóню!
Я тобі казала,
Щоб ти демонському кодлу
Віри не діймала;

„Щоб ти злого кателїцтва,
Ариян проклятих,
Лютерського еретицтва
І Кальвін завзятих

„Не пускала в ті покої,
Де сьвятїї лики
Сьвітом істини сьвятої
Гонять морок дикий“.

І очима-гадюками
Доню скаменила
Матірньої злости сила,
Найлютїща сила.

І не важить ся рукою
Рідну кров пролити:
Об камінне головою
Доню хоче вбїти.

Та ножака, мов змиака,
Серця сам шукає,
І кінцем холодним в груди
Мов жалом торкає.

„Падай! не хрестись! Пречиста
Чула злющі речі:
Віра про весь сьвіт єдина —
Видумки чернечі!...“

Ще хвилинка і страшенне-б
Дїло совершилось;
Та дівчат і баб на лемент
Із півсотні збіглось.

Ухопили, мов скували
Кістяні руки:
Тільки патли дїбки стали,
Мов живі гадюки;

А Медузи злющі очі
В підлобі склепились,
В судрогах пекельні щокі
І уста скривились.

¹⁾ Добре не розберу. Дописка Г. Б.

Обомліла й заніміла,
 Нерухома стала...
 Як над мертвою, над нею
 Сирота ридала.

Дума третя.

Знов тихо-тихенько на пишнім Босфорі...
 Співають щось дивне в садах солов'ї,
 Щось дивно говорять жажтіючи зорі
 І сльози сирітські, Марусю, твої.

Говорять сирітські про жизнь безконечну:
 Не вбити живущу, ані залушить
 Вселенського твору частину предвічну,
 Що сяє й палає, горить і кипить.

Говорять про образ царя і пророка,
 Такого, як славні Давид, Соломон,
 Що в темнім лукавстві сліного Востока
 Зробили сьвітилом сердечним Сион.

„Гирлигою пас ти з нагаєм там вівці;
 Пасеш нині берлом народи землі:
 Татари й Славяне і Кельти і Німці,
 Се все в тебе слуги, піддані твої.

„В темноті лукаві, в сліпоті криваві,
 Гризуть ся завзято, мов пси за маслак:
 Од них народив ся, в їх віру хрестив ся
 Народів бич лютий, сїпака козак...“

І порвались думи-суми
 Про свій край коханий,
 Де козак людей юртує,
 Темний, хижий, п'яний.

Иньші думи, иньші співи
 В серці заспівали, —
 Ті, що серце їй щасливе
 Потай чарували.

Як вона в царській сьвітлиці,
 Названій всесьвітній,

Слухала як слід царци
 Гимни ті завітні, —

Що з Давида славних часів,
 З часів Соломона
 Пронеслись по всій вселенній
 З віщого Сиона.

І се в серденьку озвалась,
 Мов струна тихенька,
 Що гарнійш усіх співала
 Бранка молоденька:

„Чую, чую любий голос:
 Ой сеж він біжить по горах,
 Він се скаче по уагірях!
 Милый мій, мов олень в полі,
 Мов сугак на вольній волі...“

Справді-ж бо хтось під балканом,
 Під величнім тим амбоном
 Тупотів мов олень в полі,
 Мов сугак на вольній волі.
 Се був він, і в серці в нього
 Теж саме тоді співалось,
 І подав їй голос словом,
 Що колись їй сподобалось,
 І в тім слові, в любій мові
 Невимовне виявлялось :

„Що се, що серед пустині
 Стопном димовим зняло ся,
 Миррою кругом вінуло,
 Пахощами розлило ся?“

Пісень до неї пісня обізвалась
 З холодного каміння, де-б валялась
 Вона, цвiт життя, трупом бездиханним,
 Коли-б своїм царським чолом, вінчанним
 Наукою, не дбав він повседенно
 Про неї... Знав бо добре, як злиденно
 В Землі Кривавій Бога розуміють,
 Як люде там косніють, тумавіють...

І носив у серці мовчки
 День-у-день тривогу.
 І молив ся духом добрим
 Просьвіщення Богу,
 Щоб хранив йому велику
 Душу на підмогу.

Ендеру-ага, придворний
 Комендант, зробив ся
 За дбайливість трехбунчужним,
 Високо підбив ся
 В гору місяцем, мов сонце
 Золотом облив ся.

Як почув од нього в тайві,
 Що Хасеки жива,
 Наробив Осман риданнєм
 У сералі дива,
 І була тоді година
 Про всіх слуг щаслива.

Як летить до струмья олень,
 Як сугак на волю,
 Полетів Осман мов крильми
 До її покою,
 І принав аж до каміння
 Білою чалмою.

Ніколи ще чалма Каліфа не схилялась¹⁾
 У ноги жінчині, ніколи голова
 Царя, що всій землі закон його слова,
 І перед звiздами небес не принижалась.
 Так, він тебе в свідителі зове,
 О сьвіте любої звiзди Альдебарана!
 Що тільки милою і дише і живе
 Після сьвятих словес пророчого Корана.
 І радощі й печаль з одної чаші не:
 Сьмість ся серцем він, очима сльози лє.

¹⁾ Турецький імператор-султан те саме на восточі, що Римський папа на заході.

І мов ангельська сила
По-над ним сяйнула,
І чутку природу дивно,
Як струну здвигнула.

„За твоє одно дихання
Я віддам вселенну,
І на вічне бідування
Низийду в геєнну.

Гляне — чиста райська пері
Перед ним сяє,
Мов од лютої Химери
Небо охраняє.

„Нарізно не знаю раю,
Господа не маю;
До коліи твоїх рабою
Низько припадаю“.

Простягла з небес на землю
Чисті руки-крила,
І мовчала: бо за неї
Постать говорила.

Не схиливсь Осман до неї;
Тихою рукою
Дав їй знак, як царь всесвітній
З висоти престолу.

Німували. Око в око
Зорями дивилось;
Тихо, тихо і високо
В грудях серце билось.

„Ти раба, (рече) й Османа
Висше всіх возносиш
Земнородних: бо не рабство,
Рай йому підносиш.

І рече Маруся: „Царю!
Я одна під небом
Між двома противностями —
Раєм і Еребом.

„Я вступлю в моє владництво
Мудрим Соломоном:
Не позволю пері жити
З матіррю-драконом.

„Ти мій рай, Едем пресвітлий,
Праведная сило!
Сяєво твоє спасенне
Інший світ затьмило.

„Вже її несуть носилки
До попа в гостину:
Молитвами нехай лічить
Біса, не людину.

„Царю! я твоя на віки,
Нехай знають люде!
І твій Бог, творець великий,
Моїм Богом буде.

„Охраняти світло життя
Більше ока мушу:
Бо ножака погубив би
Твою й мою душу“.

„І коли-б уся вселенна
З зорями-світами
Опинилась як підніжок
В мене під ногами, —

Прихиливсь він по сій мові,
Мов дуб до берези,
І в розмові і в любові
Пламенно тверезий.

Не світїте, ясні зорі!
Солов'ї, німуйте!
Душ блаженно чисті хори
В небесах ликуйте! ¹⁾

¹⁾ Оловцем дописано Кулішевою рукою: Поему не скінчено — у другій мисень бути також двадцять пісень — війна 1621 р. на Дністрі.

Здасть ся, сюди належить отсей нарис пляну дальшого оповіданя. який лишив ся в паперах Кулішевих і якого копію також прислала нам Впов. Ганна Барвінок. — *Ред.*

Осман II. не зупинив ся тим, що зібрав потуги величезні. Заткнувши бунчука перед сералем, реорганізованим у царицину свиту, питав у Марусі: що-б вони робили?... Перед силою повтікали-б, а перед мечем попадають; се лучша річ: бо по всі вічні роки згадувати-муть двох завоювателів варварства на користь просвіти; а більшого варварства не було й не буде, як руське попівство, що стоїть порогом-ненаситенцем і глотаючи народні сили не дає й нашим силам ширити просвіту. — Осман їй: „Пророчице! поки твої очи сияють, сияє над усіма земнородний дух мій...“ Бій, Осман; то Кочубей увірвав ся у табор обхода, і Маруся — на мечі. Присів Осман: погасли очи-надихателі, і згасла й його зізда. Кинув меча і пішов сьвіт за очи. За ним ринулось військо. Козаки вславились, Ляхи вкрали славу і земля зісталась без сонця (Марусі) і місяця (Османа).

Подспів.

I.

Так Муза хуторна, в розлуці з рідним краєм,
Із думок, мов з перел, намістечко низала;
Тиняючись одна по-над чужим Дунаєм,
Забутими себе піснями розважала.
Втішала ся вона своїм сердечним раєм,
Коханим споминкам вінки густі звивала,
І звивши запашний, пускала по Дунаю:
Пливи, віночку мій, пливи з чужого краю!

II.

Прямуй до руського прославленого моря,
Де славні подвиги неславою нам стали,
Де завдавали ми тяжкого людям горя,
І Греків і Болгар як Турків пліндрували.
Скажи всім ягодам свого й чужого поля,
Що ми пересуди давнішні занедбали,
Що дивимось на сьвіт, як нам велить природа,
І серця правота і розуму свобода.

III.

Народи славлять ся великими мужами
Війни й політики, науки і іскуства,
А ми пишаємось дівчатами й жінками,
Вінцями краси, скарбівницями чувства.

Роскішно живучи раями-хуторами,
 Столичнього вони не знають душогубства,
 Мов зорі в чистоті круг живні совершають,
 Піснями вічними серця нам просьвіщають.

IV.

Ні пинда багачів, ні дика злість голоди,
 Ні баламутного попівства темна сила,
 Ні без путя війна, наслідниця тісноти,
 Ні школа — духа в них живого не вгасила.
 Дознавши мук гірких, недолі і турботи,
 Душа їх небеса в самій собі зробила;
 Мов райське божество на нас вони взирають,
 І серцем матернім провини всі прощають.

V.

Поезія й любов з колиски до могили
 Серед безпутиці на путь їх наставляли,
 Їх душі привітні від лютої хранили,
 І нам їх чистими без плями завіщали.
 Гуляв-буяв козак, — вони його любили,
 Мов жертву ідольську квітками зукрашали,
 Сльозами від грязі обмивши і від крові,
 Вікам новим несли благу вість любови.

VI.

І се вже почали помалу вимирати
 Сліпі проводирі сліпого гайдамацтва;
 Перестають війну хижацьку прославляти,
 Хвалитись дикістю і зрадою козацтва;
 І гасить мов пожар культура дух завзятий,
 Наслідде темного і злого Азяцтва;
 Пророчиці любови нову нам жизнь віщують,
 До інших подвигів і слави нас готують.

VII.

Настане час колись, ясний, благословенний,
 Що наші зіроньки все небо осіяють,
 І живні ідеал, свободи дар спасенний,
 Умом поезії і серцем привітають,
 І зникне мов туман на віки морок темний,
 Що блазні славою та честю величають,
 І приобшачаючись релігії науки
 До всіх народів ми простягнем братні руки.

Пісня тринадцята.¹⁾

I.

Премудрість в нїжденній, убогій долї
Проміж людьми рідка: се диво в див;
Ще-ж рідша боротьба своєї волї
Проміж земних, мовляв, богів-царів.
Ся боротьба в душі в царя Османа
Робила з нього і раба і пана.²⁾
На царстві був то тим, чим був серед Орди:³⁾
Знав і покору і тяжкі труди.

Потомок Магомета, що питав ся
Всю жизнь фівіками та молоком,
Він роскоші на троні⁴⁾ не віддав ся,
Не туманив ума свого вином;
Його рука за всяку працю бралась,
Душа в великих задумах кохалась,
Не забавлявсь він царственным жезлом,
Алкав наук ненаситним умом.

Щасливий, хто, як наш Петро Великий,
І вмержши, над тим царством царював,
Де варварства старого мотлох дикий
На нього, мов на ворога, вставав;
Хто, як безсмертна наша Катерина⁵⁾
Царської мудрости жива картина.

¹⁾ Уривок отсеї пісні заховав ся в двох списках з деякими відміними. Виов. пані Ганна Барвінок скопіювала оба списки і ми друкуємо відміни одного з них у потках. *Ред.* ²⁾ В другім списку: то раба, то пана ³⁾ В другім списку: бо тим був, чим і в Орді ⁴⁾ В другім списку: На троні він роскошам ⁵⁾ Ліберальна руська преса не хоче признати за царицею Катериною другого титула „Великая“. Ми-ж совершили їй хвалу навіть із уст її ворогів, славлених останнім кобзарем козацьким Шевченком. Як зруйнувала Січ, і се була не найменша її заслуга перед потомством, самі зруйновані приложили їй пісню: „Великий сьвіт наша мати“. *Прим. Куліш.* З тим „великим сьвітом“ Куліш багато носив ся ще й у „Хуторній поезії“, забуваючи, що слова „великий сьвіт“ зовсім не оригінальний український концепт, а давня московська титулятура царів, і що вжиті вони в українській (хто знає ще, чи народній, чи більше книжній) пісні не в значіно похвали, а в звязку з докором за те, що Катерина послухала графа Румянцова і занастаила козацькі вольности. Таке то було все з Кулішем: загалом він відмовляв кобзарьським пісням і думам усякої історичної стійности, але там, де в тих творах знаходив щось таке, що бодай здалека, вирване зі звязку, підширало його хоробливо-пристрасні погляди, давав тим словам вагу і вартість більшу від яких хочете документальних свідочств. Таке було прим. з тим куплетом народньої пісні, де бунїм то українські жінки проклинають Хмельницького: „Бодай Хмеля Хмельницького перва куля не минула!“ Се прокляте Куліш на всі лади повторяв і в своїх українських і в російських памфлетах, не дбаючи зовсім про те, що пісня говорить про „Хмеля-Хмельниченка“, отже по всій правдоподібности про Юрася, а не про Богдана. Характерний приклад неоправданої зайлості Куліша против Хмельницького вказаний мною в праці „Хмельницщина 1648—1649 років у сучасних віршах“, стор. 42—43. *Ів. Фр.*

Своїм талантом надихав¹⁾ людей
Про нужду і біду грядущих днів.

Не мав Осман создательної сили,
Як той, хто в царство дух живий вдихав,
Хто древню славу, як мерця з могили,
В серцях свого народу воскрешав.
Йому душа²⁾ народня не корилась,
Дарма що низько перед ним хилилась.
Серед гаремників стояв один,
Як дерево серед німих руїн.³⁾

Вони мов гади у клубок звили ся,
Позлазивши в сераль із трьох кутків;⁴⁾
Труїти й гризти⁵⁾ царство завзяли ся,
Мов серце повне втаєних гріхів.
Де Сербина, жерця сліпих Славян,
Під християнським іменем поган,
Приліз мулла, придворний піп серальський,
Так званий в світі духовник султанський.⁶⁾

Піп жив на одшибі, немов авулом,
Мав темний, бо густий як гай садок,
Обведений кругом високим муром;
Пробравсь туди умовившись⁷⁾ пророк
Страшного всім „язичникам“⁸⁾ Аллаха,
Небесного й земного падишаха,
Що правовірним нас⁹⁾ в ярмо віддав,
Як Магомет в Медину ще втікав.

Та мусів на той час мулла забути,
Як тяжко їх¹⁰⁾, „поганців“, проклинав:
Призначеної тайкома минути
Нетерпеливим серцем доживав.
І як побачив понадю стареньку,
Невірної Хассеки рідну неньку,
В розмові тихій із своїм попом
Оддав їх честь рукою і чолом.

Рече: „Пань-матко! ти ножа купила
Про безувірену свою дочку;¹¹⁾
Тебе Всевишнього натхнула сила...
Безвірство їх і нам не до смаку.

¹⁾ В другім списку: надхас ²⁾ В др. сп.: Йому ярма потужня ³⁾ В др. сп.: Як дерево живе серед руїн ⁴⁾ В др. сп.: Позлазившись із темрявих кутків ⁵⁾ В др. сп.: Тихцем труїти ⁶⁾ В др. сп. ті дві пари рядків переставлені, а рядок 3 виглядає так: Приліз і до попа мулла ⁷⁾ В др. сп.: У змові з ним ⁸⁾ В др. сп.: безбожникам ⁹⁾ В др. сп.: їх ¹⁰⁾ В др. сп.: він ¹¹⁾ В др. сп.: Про безувірку, про свою дочку

І нашу й вашу віру в-двох руйнують,
І з вами й нами рівно ворогують.
Умом і серцем в один дух злились,
Нечистому служити завзялись“.

Стара за білі патли ухопилась¹⁾,
Що з-під очіпка вибились мов сніг;
На жмут волосся вирваний дивилась;
З плачем у неї лив ся злющий сьміх.
„О, дайте під сі пазурі султана,
Кривавого, безсердого²⁾ тирана!
Я в серце десятма йому ввоплюсь,
Сама до тху отрутою візьмусь“.

Мулла з попом на неї позирали
І серце радощами в них росло,
Що з божевільної її печали
Таке страшенне виростало зло.
„Ся не злякаєть ся (шептали стиха)
Найгіршого з-між лхх нелюдських лиха:
Хоч на хресті скажену розпинай,
Хоч на гаку залізному чеплай“.

„Ножа купила (знов він³⁾ до старої),
Та се знарядде у твоїй руці
Пошкодило всім Русинкам з тобою,
А волі не дало твоїй дочці“.
„Її воля — тільки смерть, — рече завзята, —
Смерть, тільки смерть спасе її від ката,
Що очи золотом їй засліпив,
Обіцянками серце підкупив.

„Всезнання обіцяв диявол Еві,
Як затужив їй розум у раю,
Звиваючись на тім запертнім дереві:
Всезнанням сей вловив дочку мою“.
„Так, нене, — піч собі промовив стиха, —
Всезнання — се почин і корінь лиха,
Що всю вселенну древле обняло,
Гріх і проклін і смерть нам принесло“.

„Бог дав нам сьвіт, — озвався тоді сповідник
Султанський, — а нечистий дух дав тьму:
Отсе-ж і шепче з пекла проповідник
Про Божий сьвіт мізерному уму;

¹⁾ В другім списку: За білі пакоси вхопилаєь ²⁾ В др. сп.: на християн
³⁾ В др. сп.: той

А наш мізерний ум, немов та риба,
Хапає вудку за кришеник хліба,
За ту принаду... Так Сатанаїл
Вловляє грішні душі в Бога Сил!

„Вловив лукавий і мого Османа.
Тенер йому байдуже про всіх мул,
Про всіх Імамів Мекки й Туркестана.
Нас повернув у мотлох, ув огұл.
Боговідступні Лютри та Латинці,
Отсе його і гості й побратимці,
Що забувають Бога для наук,
Сьміють ся з раю й безконечних мук.

„Іде війною против Лехистана,
А в нього на умі зовсім не те:
Його туманить думка окаянна —
Зневажити і в нас і в вас сьвяте.
„З кайданів мушу розум розкувати
„І кожній вірі право рівне дати.
„Нема ж бо й Бога, тільки Розум єсть:
„У Розумі і слава наша й честь!“

„Рятуймо же, нене, предківщину любу,
Як Турчин, Сербин, так само й козак!
Одна дорога нам через сю згубу.
Один про всіх спасенний, славний шлях!
Нехай іде народи воювати
З неволі їх, мовляє, визволяти,
А ми зробимо, щоб він там полїг,
Щоб зникнув, як з землі¹⁾ весною сніг!“

„Зробімо! — миркнула, — та як зробити?“
„Ось слухай, нене: ми вже знаєм як.
Від Цариграду шлях до вас не битий,
Тай не короткий, кажуть люде, шлях;
На довгій ниві й на віку буває
Всього з людиною. Нехай вповає
Наш єретик на долю, що йому
Всьміхаєть ся, прегордому уму.

„Ми-ж із попом-письменником смиренно,
Як повелів закон і нам і вам,
Сю зміркували річ, і повсякденно
Мольби возносим к тайним висотам,

¹⁾ В другім списку: із гір

Щоб світ був світом, тьма зісталась тьмою,
 І щоб такою клятою війною
 Безбожник нас під нозі не подав
 Тому, хто й дравле против світу встав

„Мольби мольбами, нене... ти се знаєш
 І на собі, що лоба натовкла
 Поклонами доземними, та й чаєш
 Від рук людських рятунку і добра.
 Мольби мольбами, а рука рукою.
 З'орудуєм против обох війною,
 Против обх обернемо той міч,
 Що хоче з дня зробити темну ніч“.¹⁾)

¹⁾ Оловцем дописано Кулішевою рукою: Оказується, що се султан послав муллу вговорювати стареньку, що без неї не живеть ся весело Марусі. Мулла говорить про обрізання, що Осман його відкидає. Піп натякує під магометом про обрізання Господне. Попада не тямить, що плече, і вилаяла попа. Маруся сумувала без матери. В кінці сама знетерпеливлена прибуває до попа і перебиває зрадливу розмову. Мати її приступу. Піп і мулла її вговорюють пошептом прикинутись, увійти в ласку і се буде найперша дорога до погібелі дочки й султана. Під другим списком дописав Кулінг: Кінець поеми згорів під хуторну пожежу.

ГРЕЧАНИКИ.

ОПОВІДАННЯ

Ганни Барвінок.

Горе отсій бабусі Ганнусьці! Діждала собі трьох синів, була надія, що їй догодують її й діда, а не так стало ся!... Тепер таке: і діти рідні те роблять, що їй приймаки; пальця в рот не клади, от-що! За молодих літ баба (а не дід) тямовита була й рухлива, старалась про дітей: одного в кравці, двох у шевці оддала; побудуть по тижню у ха-зяїна, та їй маха до дому, не хочуть брати ся за ремество! Іноді ще баба їй до дому не дійшла, а дітки на здогін, а іноді на впростоць, та їй дома — на зустріч матери зуби повитріщають; а матери мов ніж у серце.

Мати за ковіньку, та їй прочухана надає, а батько байдуже.

Не слухають вони матери, не слухають і ха-зяїна, куди вона їх у науку поодавала, а батька (мякушку) і по-готів, бо баба булаву носила, а батько плахту. Баба зви-валась миттю всюди і спонукувала хлопців до праці. Не-всипуща баба! Бере було на налігач хлопця, щоб не втік, і знов тарабанить його до міста. Хоче, бачте, хлопців на хліб настановити, до ума довести.

„Буває, каже баба, не вродить хліб, а поля свого нема, тільки хатина стара, та їй то на чужій землі, то їй буде заробіток — із хати не виходячи. От дойдуть літ, то їй батька й матір догодують, і згадають, як вони поби-

вали ся!“ Добилась баба таки свого: повиростали і ума дійшли — шують корсетки, юпки, свитки й чоботи. Одного меншого в Москалі забрали. Яку копійчину загарує мати, так і на гостинець Петрусєви.

Часто згадує було бабуся, як забрали його в Москалі, що він було співає їй:

Виряджаєш, моя родинько!

Чи не жаль тобі буде,
Як я поїду на ту Україну,
Та між чужії люде?

Спогадай мене, моя матусенько,
Та як сядеш хліба їсти,
А я тебе ізгадаю
Іще і не ївши.

Спогадай мене, моя матусенько,
Де церковки йдучи, а я тебе ізгадаю горюючи:
Десь мій син, десь моя дитина
На чужій стороні, як у полі билина.

Старший син швець, уже й одружив ся, і на одділ пішов, у прийми пристав. Нема старим добра! Почин поганий... Невістка їдма їсть бабу й діда. „Невістка — чужа кістка“. Вони її спонукували на добро, як молоду людину, а вона на їх гніва положила; і син тягне за нею руку. Багата, бач! Він пішов на одділ, бо за жінкою й хату взяв. А він чоловік майстерний, так ідуть, хоч і худісна дівка. Треба-б батька й матір споманути за те, що мати так побивалась... Тепер їм Бог приспорив: і машина є і зарсбітки. Та ба!

Другий син кравець, пішов на степ і довго не вертав ся: усе тільки йому білєти висилають що году. А батькови й матери копійчини не передав.

— Ну, вже прийде Петрусь. Тоді нас догляне, не забуде, прихилить нас до себе, затула наша, — тремтючи каже бабуся. — Чи вже таки спасєнної душі не буде на нашу неміч? Захистить нас, як і ми старались! А то й отопитись нічим. Чи вже таки чума ходить на все худе? Чи вже-ж таки усі без ума і без душі?

Старєнкі що зберуть од своїх немощів, од своєї праці, мозолєних рук, то й одішлють Москалєви, меншому

синови. Пише Петро, що й письма його вже навчено. Отсе було як зайде який Москаль з їх полку на своє село, то зараз бабуся своїому Петрусеви і посилає гостинця, а то й гроші поштою шлють. Бабуся де чужого Москалика забачить, хоч і не з того полку, де її син, зараз шанує; хоч він і не знає її сина, та вже на спомин про Петруся. Десь і він бідує на чужині! Вона його споминає не тільки тоді, як сяде обідати або вечеряти, як у пісні співають, а як і дихне, так і його спомяне.

Раз несе бабуся од панів яблука й сливи, що їй дали на гостинець. А саме Москалі на селі на відпочинок стали. З великим-страхом, мов до причастя, підійшла до офіцера бабуся, і уклонившись низенько промовила:

— Ваше високоблагородие! не гнівню вам буде, — позвольтесь яблучок, сливок, смажку прогнати по дорозі! Себто погладить доріжку, щоб мякенько було ступати. (Бабусі хочеться про сина запитати до офіцера). — Дозвольте, ваше благородие, ваших Москаликів помогоричити, по яблучку їм дати.

— Спасіба, бабушка, памагарич.

Пішла бабуся, і себе не забула помогоричити для хвабрости. Вертаєть ся сьміліша.

— Ваше високоблагородие! чи нема часом тут у вас сина мого? у вашому повку? Я і Москаликів усе могоричу, сина голубчика згадуючи. Усе було співає:

Випроваджаєш, моя родипонько,
Та чи не жаль тобі буде?

Бабусі аж дух спирає при сих словах.

— Якже, бабусю, вашого сина прозивають?

— Петро Гречаник.

— Гречаники, гречаники, — аж скрикнув молоденький офіцерик радісно, і щось у його думках заворушилось.

— Еге! Гречаники, гречаники у печі. Еге! ваше високоблагородие! — і бабуся придобрившись, і слъози на очах, ударила в долоні та й почала підтанцюючи:

Приїхали паничі, гречаники у печі,
Приїхали офіцери, гречаники не печені.
Гош мої гречаники, гош мої невданики,
Гош мої не спекли ся, гош мої не вдали ся!

Кланяєть ся бабуся: — Ваше високоблагородіє! прошу вас покорнійше обіськати у вас мого сина! Я як побачу Москаликів, так і плачу й сьміюсь.

А офіцерикови любо було дивити ся на все, що виробляє бабуся, бо й сам був із сієї сторони, та призабув своє рідне слово у корпусі бувши, а то щось заворушилось у його в серці. Спершу мов на чужоземного звіра дивив ся, а то став трохи пригадувати.

— Ах, бабуся! Яка ти любя! Видно, що ти свого сина дуже любиш!

Живі струни рідного слова загомніли у йому в усій істоті його. Послі корпуса він у-перше спіткав ся з такою бабусяю, а ще дитиною чував пісні, казки, і про гречаники і про всякі чудеса, що оповідали бабусі. Став пригадувати пісню за піснею, що бабусі й дівчата йому дитиною шепотали замісь котка, аби спало, аби вгамувалось невстрійливе, як його звали. Зворушене його серце місця не знаходило...

І у його далеко звідсі є мама і така бабуся.

— Ти, бабуся, така хороша, звичайна, видно до панів уходна?

— Змалку ще ходжу. Мене за се інколи і чоловік дає. Ти, каже, так за дітьми побиваєш ся і любиш їх, мов благородна яка, ніжна? Нам і журити ся гаразд не можна. Я часто листи пишу до сина... Я йому про все, а він тільки: кланяюсь невістці, Веклі Григоровні, та брату Опанасу Федоровичу, та свату, та всім, та поки перекланяєть ся всім тіткам і небожатам, то й паперу не стане, щоб батьку й матери у тому листу що одписати, щоб душу розважити. Я й у сльози. А мені пані вже як напише лист до мойого сина, так уже тєє слово проречисте пройме і душу й серце. Сказано, мов я й сама з ним раджусь і розмовляю. Мов я в одній хаті з ним живу, кусок з одного хліба їмо, мов його бачу, чую. Іноді пані й каже: „Ти-б іще й про те йому написала. Як йому на чужині буде любо оте взнати!“ — „Та напишіть, спасибі вам!“ — та ще й поклонюсь просючі. Було й у руки візьму, так такий важкий! Пані уже і конверти і папір свій дає і каже: „Однеси-ж і нічого не плати!“ А я таки і на

пошті питаю: „Може ще хоч з патачок треба доплатити, бо пані усе життє наше посписувала, то воно важкувате“. Прикине на вагу пошмайстер: „Нічого, бабусю, більше не треба!“ Дай Бог йому вік довгий! Нічого й не взяв, хоч і важке. А синів лист як візьму, так і легкий, бо самими поклонами напакую. А у нас усе життє змальоване: вагота яка!

А офіцерик слухав бабусю та згадував старовину. Скільки років пробув у корпусі, а ніякі Німці, ніякі Французи, ні маршировки не винищили з його серця того рідного, дорогого... Було часом нудьгує та журить ся з товаришем. Нема впину нудзї... туга якась безодповідня... Раз по тихеньку і заспівав, щоб себе та товариша розважити:

Дівчино, рибчино, здорова була!

А Німота і постерегла, мов кіт мишу: так і заворушилась, аж корпус затряс ся, підстрибнули до него з короткими гужами.

— Что это за рябчина, рябчина!

Він і дух притаїв.

— Больны, въ мяча не играете, а рябчыну и пѣть можете! Нада дядѣкъ распечь: это они благородныхъ дѣтей учать уличнымъ пѣснямъ. Кто сегодня дѣжурный?

— Грицько Буханецъ.

— Какой это Грицько Буханѣцъ? Онъ васъ совратилъ съ прямого пути. Такого въ лексиконѣ ни въ календарѣ имени нѣтъ. Что онъ не христїанинъ, что ли? На первый разъ его не арестую. А васъ прошу, какъ благородныхъ дѣтей, держаться тѣхъ правилъ, которые вамъ всегда внушаютъ, и уличныхъ пѣсень не учиться. Который вамъ годъ?

— Шеснадцятий.

— О, пора бы понимать! Ступайте!

І скільки літ тая туга якась безодповідня жерла його душу, тягарем лежала! Було й дижурний офіцер підійде.

— Что вы не играете? Можетъ быть вы чувствуете себя нездоровымъ?

— Нѣтъ. Ничто не болитъ. А тоска безпредѣльная. Безъ цѣли бѣжалъ бы куданибудь, бѣжалъ бы и умеръ.

— Вѣроятно васъ ктонибудь изъ товарищей огорчилъ?

— Нѣтъ, нѣтъ, тоска.

— Ну, я васъ къ доктору сведу. Вы какъ будто въ изступленіи...

Дивились лікарі, щось по латині казали, хиба-ж вони пособлють?

А тепер побачив чепурненьку, облатану бабусю, почув щире, рідне слово, і воно його проняло дивним, незрозумілим почуванням, мов цілющою водою напоїло його серце, мов огнем проняло. І лікарі не дознали недуги, а може й дознали, та мовчали. Думали, що сухоти будуть... А воно он що!

— Тільки здам свою роту, зараз і до дому, до матери своєї, щоб почути ще свого духу: поки ще не згасло в моїй душі негасиме, як я бачу.

— Бабусю, голубонько! ти мої ліки, ти мої рани насердні загоїла, замовила рідним словом, рідною піснею! Годі гречаників. Чи не знаєш ти „Королевенка“ пісню? Мене було дома бабуся учить співати, та забув ся.

— Чи не се вона, ваше високоблагородіє?

Ой поїхав та королевенко на погуляння,
Покилає Марусеньку на горювання.

— Так-так, бабусю, на горювання.

— Так вона, кажете?

Не вїїхав королевенко за густенький ліс,
Ой обняла королевенка темненькая ніч.
Та припав коня до явора, сам ліг спочивать,
Ой приснив ся королевенку чудний, дивний сон:
З під правої та рученьки вилетїв сокол,
З під білої та в під лівої — ясная зоря.

— Чи так, ваше високоблагородіє?

— Так, моя бабусенко, співай далі...

Як пішов же королевенко до бабусеньки.
„Бабусенько старесенька, одгадай сей сон:
З під правої та рученьки вилетїв сокол“.

— Еге! так, вилетїв сокол.

— Та й ви добре знаєте сю пісню, ваше високоблагородіє!

— Знаю, бабусю. А як би тебе не побачив, то ніколи-б не згадав. А то наче прозрів. Ти зворушила мое серце!...

— Ваше високоблагородие! Чого ви такі бліді стали? Побіжу я та погожої водиці вам принесу!

— Не треба, моя любя бабуся. Я здоров! — Засьміялись товариші офіцери і офіцерик засьміяв ся. — Твоє усердие велику вагу має, аж через край. Співай, бабуся, далі, а то не рано.

З під білої, з під лівої ясна зоря,
Біжи-біжи, королевенку, не жалує коня!

— Знаю тепер бабуся і далі, ти прояснила мою пам'ять.

Уже твої Марусеньки на світі нема,
Уже твоя Марусенька сина зродила!

— Ох! задихалась, бабуся! Випий же й ти водиці, та й співай до кінця.

— А чого-ж ви, ваше високоблагородие, так задихались? Я од старости. Ой, молодосте одрадоште!...

— Се так, се так... хочу кінця дослухати, бабуся.

Бабусі і не здогад, що вона його збуджує-ворушить своїми піснями, своєю мовою, своїм чистосердечним просторієм.

— Кінчай же хоч про молодощі, чи се знайома мені пісня? Ти чіпаєш живі струни мого серця! Божественний кінець!

— Божественної вам? Може щедрівки?

— Може і щедрівки. Які знаєш, бабуся?

— Знаю. Однієї душі та не випустити.

Ой на, синку, райські ключі,
Одімкнути рай і пекло,
Однієї душі та не випустити,
Що не налаяла, а подумала.

— Так, колись добре було, а тепер такого закону нема. Лають і б'ють і виганяють батьків і матірок старих по кліне, по милостиню. „Годуй синки, та готуй і сумки“. Чи вже-ж усі такі?

— Чи є у вас, бабуся, дід?

Возрожденний офіцерик промитої води не дає бабусі. Так як за молодою упадає.

— Є, ваше високоблагородие. Все молодощі свої виспіває. З почину так:

Та літає орел, та літає сизий
 По високій високості;
 Ой плаче, плаче та козак старенький
 Та по своїй молодості.

— І се хороша пісня, та я її й не згадаю.

— Як би ви пожили у нас, то я-б вас повчила багато. Тільки гласу нема. Як отсе горілочки випю, та гортань промочу, то трошки й на голос звезду, а то усе мов звід скрипить.

— Отсе-ж кажу: „та по своїм молодощам“. Еге, еге! діток нема! Вони з'їдять швидко, — подумавши бабуся про себе і здихнула. — Коли-б мій Петрусь, то й молодощі-б вернулись, то ще-б і хлопці горнулись!

— Я отсе, — думає офіцерик, — і сам собі віри не діймаю, що розмовляю з бабусяю своєю рідною, сьвятою мовою.

— Бабусю, ви ще не рушайте. Я ще з вами поговорю, то ще обгодить трохи.

— Ні в сьвітї! У мене ще й на думці нема, щоб рушати.

— Я й думати по своїйому забув ся, і тепер почувши бабусяю, — подумав офіцерик, — моя гортань відкрилась, і речі знайшлись, мов джерело відкрилось і вода ринула, так і мова від серця... А лікарі вчені не тямилі, як узел розв'язати, а ще затягали більше, ще хотіли в Візбаден посилати у лікарню. Нам тільки треба було своєї погожої водиці хлебнути з бабусиних мозолених рук; пісеньку почути, бабусяю побачити — і електричества не треба; течія рідного слова пройме по всіх жилах, і на ліки втрачатись не треба, матусю знищати.

— Мовчить моя бабуся, як я розмовляю, як я хиблю проти свого рідного слова. Та може у кулак і сьміється!

— Бабусю, де ви живете? Як ваш куток зветь ся?

— Тонко-зірка, ваше високоблагородіє!

— Я вам пришлю гостинця, а тепер нате вам трошки грошей.

— А, мій голубе сизий, спасибі вам! Чи не послідне оддав? — подумала собі бабуся. — Де йому взяти, такому молоденькому, тільки пушок на вусах пробивається ся.

— Поцілуймось, бабусенько, в останнє!

У офіцера на устах аж згага запеклась... Він не їв, хоча товариші його й кликали. Кажуть: він піснями сит! І не куриє. Він дорожив усякою хвилиною погмоніти з рідною бабусею; вона йому вже в те кволе тільце утхнула життє.

Боже мій! який солодкий і безгрішний то був поцілунок!

— Бабусенько, не забудьте мене!

— Хай мене Бог забуде!

— І довідуйтеся на пошту. Гледіть же, не забувайте мене!

— Хай од мене Бог одвернеть ся, коли я вас забуду, мій синочку, мій орлику, мій князику. — І бабуся в патосі заголосила: „Не од'їзжайте, не од'їзжайте!... Хай вас Бог озорить небесним сьвітлом. Дай тобі Боже, щоб був здоровий як вода, багатий як земля, щоб тобі з води й з роси йшло. Зараз же гостинця пошлю своєму синові, або самі через повк передасте, де він знаходить ся. Або ви самі скажіть йому: мати Ганнуська прислала“.

— Та я-ж не знаю, у якому повку він є.

— І я забулась. Дарма. Скажете: Петру Гречаникові.

— Сього мало, бабусю.

— Та воно одно по одному й дойде. Скажіть: із села Какаріковщини.

— Ні, бабусю! Ви з письма адрес виписіть на конверт... Прощай, бабусю! — І злетів як орел на коня. А бабуся упала під коня і перепинила йому дорогу. Він так і зомлів: коня на себе зсадив, аж на диби підняв ся кінь.

— Устань, бабусю, що ти робиш? — і стрибнув з коня і підвів її під руку.

— Так мені жаль, що ви уже од'їзжаєте! Ще поки сонце зайде, хотїла-б я з вами розмовляти — не наговорю ся і надивлю ся.

Офіцерик знов сїв на коня. Плаче бабуся. Треба рушати, на те служба. Стиснув шпорами коня; затрубили в труби і поїхав з командовими.

— Мій голубе! мій сизенький! Ти-ж моє серденько зворушив! Ти-ж мого сина нагадав! Коли-ж я твої оченьки побачу, Петрусю мій!

Офіцерик собі гадає: — Як вона зворушила моє серце! Як давно не зазнавав я такого почування високого! О рідна країно сьвята! Матусю рідна, дорогая! Скільки ти виточила сліз із старих погаслих своїх очей, згадуючи про мене! Чи достойні-ж ми вашої любови?

Горяча сльоза скотилась на полу його плаща... Туга обняла йому душу. І спала на думку і мама і баба і край рідний. „Як потужно, як безмірно можна любити! як тепер у мене серце б'єть ся! не схоже на прежнє почування! Я тепер почуваю себе достоючим чоловіком. Буду помагати матери своїй бідній і країні рідній сьвятій і бабусь не забувати. Я твердо тепер виступаю на східці життя мойого. У мене прокинулись всі благородні почування до всього високого — найперша повинність усякого чесного чоловіка. І ся бабуся згорблена з праці, нещасна, одним словом рідним зробила з мене чоловіка тверезого ума, відкрила таємницю ваги людської самосьвідомости... Прикувала мене золотим приковом к землі словом“.

А бабуся до дому йдучи собі думає: — Сколохнув моє серце сей офіцерик, се бадиллечко, що мов без роси і без сонця зросло, своєю розмовою та піснями, мов давно мене знає, рідний мій! А благородне! Отсе-ж завтра й на пошту, і грошики Петрусєви. От дід зрадїє, як брязну!

Прийшла баба до дому, дід зглянув на її і каже:

— Де ви були, що так губи надули? Чи не знайшли якого скарба? Яка ти весела й поважна, приступу до тебе нема, і пізнати не можна, аж помолодшала.

Баба тільки по кишені брязь... — Знайте нас! Се ми! Ось які ми! Се ми йдемо! — І закинувши голову по хаті пройшлась мов пава.

— Та що там уже, кажи!

— Те, що бачиш! — І знов брязнула.

Діждавши другого дня, баба натще серце так і рушила до пошти.

— Ще рано, — дід каже, — пошта не прийшла.

— Е, хто знає, я стара людина, або ногу підколю, або колючка схватить та й запізню ся. Почимчикую: тьоп, тьоп! та й на пошту, грошики й подам Петрусєви. Та

брязнувши по кишені знов перед дідом, задравши голову і розпустивши свитянку як павич хвоста ізнов пройшлась запишавши ся по хаті...

Обоє старенькі зареготали ся. Боже! як вони раділи тій копійчині! Може тільки янголи так радіють, як грішну душу од гріха одведуть, або як чорти кого упечуть! А то бідні забули ся, як радіють люде, така гірка їх доля! Усе в клопотах, у тузі. Сини зневажають, та їх і бідність до того. А дід таки знов: — Ти аж помолодшала!

— Мо' й сватати-меш?!

— Еге! як би літа вернули ся, то ще-б дівчата горнули ся...

— Ось, ну-ну! — Бабуся посварила пучкою...

А дід: — Ой молодощі, одрадощі...

— Ти вже мені сими молодощами і голову протурчав, дарма, що соловей, мовляли...

Се бабу і збило з толку. Уродливий був дід і співака добрий за молоду був. Його соловем і прозвали: люде його так і дражнили. А бабі й кози в золоті здали ся! А потім як роздивилась ближче, так і завальковатий і лемеховатий. Та вже що піп ізв'язав, того ніхто не розв'яже: хіба мировий розлуку дасть. Так і хороший же удав ся, най його хрін! Ні один син у його нічим не вдав ся, хіба лінками. А у баби до роботи і тепер жижки трясуть ся. Гарна баба, люба баба, чепурушка, як офіцерик її назвав! Як би він заглянув тепер у їх душі! Скільки він щастя, радощів їм дав отим карбованцем, та й дрібними ще дав: бряжчять, так і багато дуже здасть ся.

І ще-ж і Петрусеви не послали, та й то і хода не та і мова в обох. Що та любов може! Як те старе серце горить, не діждеть ся, щоб Петрусеви таку радість дати, як собі. А Маріану Бог прийняв, так і згоріло... Та що вже насердну тугу згадувати, коли треба бабусі йти на пошту!

Прилетіла бабуся до пошти, мов на крилах її принесено, а не чимчикувала, як вона казала: і попросиділа-ж вона під поштою не годину дожидаючись... Сиділа і дрімала і увиджало ся їй, що Петрусь на коні верхи їде офіцером, та буцім він каже батькови і матери: „Есть

у мене кінь вороний, та й поїду до матусеньки прямо в двір!“ І вони обоє такі повбирані. Тут брязнуло щось над головою і у бабусі так усі золоті мрії й розлетілись як туман, зостала ся сама правда...

— Отже й одчиняють пошту, — на думці у бабусі. — А я й забулась про неї ві сні, загледівшись на свого офіцера. О, Господи! може він і справді офіцер! може його й нагородили! Може той офіцерик його і призвав, — з його станеть ся! А Петрусь такий добрий, щирый... Отсе що лист од його, то все: і матусю і матусю, пришліть мені хоч троячку! Усе було так пише.

— Ну, наші недостатки, а ми-б раді і душу туди вложити, бо добра дитина! Ми що разу де рублика заробимо, або позичимо, та й одішлемо. Він добрий, я знаю, догодив начальству, може й розказав, як ми бідуємо, із ручок та із пучок живемо, і що за їм журимо ся; усяко буває, може й призвели...

Як на бабусину думку, то зовсім можна, щоб його в офіцери „призвели“.

Бабуся за поштову клямку дверей уже разів двацять бралась, усе зачинені були. А тепер так і опинилась коло помічника пошмайстра.

— Чи нема, ваше високоблагородіє, листу од Петруся?

— Якже вас, бабасю, прозивають?

— Гречаник.

— Ось нате. Цікаве прозвище, так і одложили особливо. Добре, що перва прийшла, а то-б постояла!

— Ось я гроші хочу послати у повк синовн.

— А давно він на службі?

— Та ще один рік йому служить; три роки одслужив.

— Так може він уже і в дорозі?

— Якже, себто не посилать?

— Нехай тобі хто зараз лист прочитає, так іще устигнеш одіслати гроші, коли він уже не в дорозі.

— Боже-ж мій! Царице небесная, хто-ж мені прочитає!

Побігла з пошти до купця знайомого, то й зараз її лист і прочитав. Аж ушки засьміялись, ще помолодшала бабуся. Син повинен бути в дорозі, служба на рік поменшила ся.

— От заживемо! Не будемо співати про молодощі,
а иньшу знайдемо:

Чи я в мужа не жона, чи не господиня,
Сім день хати не мела. сьміття не носила.

Бабуся піймавши на базарі сусідку випила сама і по-
могоричивши потанцювала і поспівала з радощів, держачи
тремтучими руками чарочку:

Чарочко моя, чепурушечко,
Я тебе випю, моя душечко.
Я тебе випю та не виллю,
Я з тобою, чарочко, погуляю,
Як білая рибонька по Дунаю.

— Се мої сини тільки нас нехтували та нахваляли ся,
що нас із хати виженуть. Та ще казали: „Скорше ти, стара
собако, мене послухаш, ніж я тебе!“ Отсе син так каже:
от і на хліб настановила! Оттака ловись! — „Мовчи,
кажу, Степане, (тоді вже він із степу вернув ся), про тебе
і кури сокочуть по сьмітниках, що ти такий грубіян і валяка!

— Про мене хоч кури споминають, а про вас і того нема.

— Мовчи, — кажу, — а то й за чуба візьму!

— Не доросла, — каже. Та не дав мені і в гору
глянути, а вже мене повалив і насів. Дід кинув ся обо-
роняти, так він і його в потилицю як бехне, та із хати
і виштовхнув, аж той лобом об стіну ударив ся! А за що,
кумо? За те, що я сказала: чом ти не ходиш до людей
молотити, та все сидиш дома та лежиш! Ти бачиш, ми
трохи заробили хліба, так і кінчаєм, не сподівались тебе,
а може дасть Біг і Петрусь довідаєть ся. Ти-б, кажу, те-
пер заробив трохи, а там прийде літечко, то й зажнем
у купі у людей. А то пять год тебе не бачили, прийшов
ти з порожніми руками, при душі нема нічого, а тут не
робиш, люде тебе обігають і не кличуть. А я йому і со-
рочку свою дала на підкладку на чемерку; бачу — нема,
так і дала. Не туди він дивить ся, щоб нам руки підкла-
дати, щоб нам кормове давати, щоб нас загребти, а щоб
нас у лабетах своїх держати! Так видно прогнала жінка
його за лїнивство, за грубіянство. Люде так голосили.
А він нікому не признаєть ся. Горе, кумасю! Лежить,
та й лежить, то на полу, то на печи, а їсти подай, та

й нічого! Коли-б нам уже дав Господь милосерний Петруся діждатись; Петрусь, то орел у нас, а не хлопець, а той хто його знає в кого він удав ся; а сей ще малим був, так усе: татусю ви, мамусю, та слухняне таке, що й через край.

— А як окрилять ся, то й не теє, — приточила кума.

— У мене дітей нема, горя того не знаю, — так друге: бездітуха, кажуть!

— Сей таки з роду вовкуватий, а що ми його на хліб настановили, то все за водою пішло.

І потанцювали кумасі і поплакали і до дому пішли в купі. Приходить баба до дому, — дід веселий, плете соломяну коробочку. Се вже щось велике у лісі здохло, се вже бабі справжні радощі! А то було або спить, або по хатах новинки збирає, а бабуся мотаєть ся по своїй хаті як клубок, та все робить; так і дітей вигодувала і викохала із пучок.

Почувши дід таку радість, що Петрусь буде, за останній пуд жита та на плечі і поніс до мірошника, щоб ізмов. Баба побігла і взяла коробочку ячменю на одробіток, щоб не гола ложка була; купила пшенишного борошна фунт та два фунти житного і ячок пару (люде дали за те, що вона подільчива була: як принесе од панів яблук та слив, то й їх дітей обділить) і наробила локши для Петруся. А собі ніколи такої роскоші не дозволяла, а саму тільки житню. Прийшов Петрусь, і сльози, що ще не замерхли, зараз і висхли і все повернулось на радощі.

— Ти мій Петрусю, ти мій голубе сизий, не знаю, що тобі і зварити: чи борщику, чи юшечки-б тобі зварити?

— Ні, мамо, вареників.

— Вареників! Моя дитино, нема корівного, нема сирку.

— Так у вас нема й досі корівки!...

— Ще синку нема. З замолоду не розжились, а тепер і поготів, старощі прийшли. З чого-ж його розживатись? На чужій землі хата, і сніп на чужій землі; заждем стільки, що й не стає, а то ще й Степан із степу прийшов та помочи дав, а руки у нас немоцні, уже так добре намозолені, не працюють як колись...

— Та побіжу до куми, до Блошихи, так вона дасть, се я їй поможу подогти. Слава Богу, що ти прибув, мій синочку! — каже батько. — А єї не дуже нас шанують, неграмотні, мовляв, необразовані. Ти граматку вивчив, сьвіт бачив, та в тебе не такий норів і з роду був. Любив нас із роду, шанував — ще хлопцем тоді був, ще погоничем.

— Кабіш, мамо, паскарее варенічки!

— Зараз, мій голубе, і ліплю і руки тремтять, зараз, уже окріп у ключ кипить.

І ніг старенька мати не чує, снує по хаті метко.

На другий день бабуся не знає, чим свого коханого удлюбимчика вшанувати. — Чого-ж, Петрусь, ще тобі зварити?

— С карасиками, мамо, борщику схатїлось.

— Гм! з карасиками! — в одно сказали батько й мати.

— Признать ся — трудно й добути. Од отця Федосїя учора наймичка вибігала увесь куток і тільки у одного знайшла, і такі дорогі, що батюшка й годї, і не купили. Та де їх і знайти, не доглять ся!

Мати зажурилась і задумалась. А батько каже: — Не журись, я скажу де. Колись Максим Опеньок менї казав: зроби менї коробочку соломяну, так я тобі надїлю вюнїв і карасїв. От коробочка єсть, трохи недоплетена, то зараз доплету й однесу, то й здобуду. — Сїв зараз доплїтати.

— А у вибойщика штани і нічим викупити буде, — додала бабуся Ганнушка, — а сьвято на порозї.

— А може ще здоровлє послужить, так іще виплету.

І по сїм слові сїв зараз доплїтати козубеньку, а синок тим часом за шапку тай пішов по хатах швендяти, поки вони нароблять ся та наварять. Так що старі й не надивились! Усе бабуся притуляє свої очі до вікна, чи не йде Петрусь. Так що дня. А к обїду й прийде. Та все коли-б що смашненьке, та коли-б сальця бїльше, присмажку добру зробили. Та так усе дивуєть ся, що того нема та того у старих бракує.

— Так у вас і сала нема, і доси не розжились?!

— Ні, сальце ще єсть трохи; пошила спїдницю людям, так дали кришеник і миску пшона.

— А свого кабана і не вгодували?!

— Де нам, синку! Ти забув наші достатки! Ік великодню збили півтора карбованця, хотіли хоч поросятко купити. так ти написав, що у нужді — так ми тобі рублика й одіслали, а за трицять копійок купили борошна на пасочку та мяса розговіть ся, а то мазала людям хату, так дали пятеро яєчок і пшона, а свою мазала вже у ночи, бо вже празник заходив. Так тільки одним яєчком і розговілась з дідом, а то онукам по кращанці роздали, та й то не догодили, хоч і старостю послідне розділили!... Прийшов Тимошок.

— Здрастуй, бабо!

— Ні, — кажу, — серденько, сьогодні кажуть: Христос воскрес!

— Ні, то тоді кажуть, як крашені яєчка дають.

— Да сеж і є такий день, що христосують ся і яєчка дають, і кажуть увійшовши: Христос воскрес!

— Ну, коли-ж так, так і ніколи не прийду. А я ще не встигла йому й послідне сунуть у руки: іще шість годочків, а вже яке норовисте. Видно, яке яблучко, такий і одросток!

— Так ви, мамо, усе на людей робите, а самі й досі ще не розжились? Як із молоду у вас хрущі в борщі, так і тепер нема нічого, — сказав байдужно Петрусь тай усьміхнув ся зневажно...

Чогось у бабусі чепурненької сльози покотились: наче-б то й нічого гіркого не сказав, а проняв... — Тепер і подавно нема нічого, синку, бо постаріли... Еге, не так я тебе вшанувала би, синку... Постаріли ми ще за сі години — нема й того спіру в руках, що й тоді був. Коли-б дав Біг тебе швидче одружити та одпочити. З молоду вас усіх трьох треба було приодягти у люде, чобітки посправляти, свиточки і що неділі вам нарізно порозносити чисті сорочки, кому на село, а кому на місто.

— Як ви все памятаєте, мамо, що й кому, і не забули!...

— Еге, моя дитино, і не забула. Бо все у тяглі і тоді й тепер. Та було іноді й чоботи на мені драні, мотузкою звязані, ні за що справити, аби вас, мої рідні, до розуму довести. Було і замочу ноги і захожджу, а кочу

на батьківських до дітей по селах та на місто! Та не те спіткало ся на тропку, чого сподівало ся... Не спосудило ся. Благодаренне Господу милосерному, що хоч тебе діждали, а з тебе добрий швець, і нас колись у чоботи убереш, а на сих мала надія, бо Степан на нас і рукою махнув, і руки потирав на нас.

А Петрусь мов того і не дочуває, якийсь байдужний. Не дочуває того, як у матері, в батька серце болить, тільки і чуткий до своєї шкіри. Уже і люде з боку стали на те уважати.

— Та ще-ж, — каже бабуся, — утратились, як і Маріанка вмерла, утіха наша! Отсе було нахилюсь до неї, воно якось не добачало перед смертю, смерть стала підступати; отсе було лап-лап по виду; чи моя мама? А то раз Блошиха саме нагодилась і схилилась до неї, воно знов лап-лап. „Ні, у моєї мами носик довгий!“ (А у бабусі за споминками сльози кап-кап з очей). А раз Маріанка забажала: „Отсе-б я їла мед з булкою!“ — так я внесла в послідне. „Ні, мамо, уже не їсти-му!...“ Як вона дивно Богу преставилась! — Сльози побожні тремтять у бабусі, аж голос занепав од великого руху душевного. А Петрусь за шапку, кінця не діждавшись такого болючого.

— Підожди, синочку, — зараз докажу трохи, як вона ступала на божу дорогу, — чистий янгол! Положи бо шапку... — Захлипнувшись од горя й обиди говорить бабуся зупинивши.

— Сиджу я коло її дух притаївши, мрії мене усякі душать, одна одну настигають, аж де взялись два кобці, бють ся та й бють ся у вікно. А я кажу: „Се янголі прилетіли по твою душу!“ А воно сплеснуло рученятками та й пішло до Бога...

Замерли і сльози і голос у бабусі...

— От усї наші і заробітки пішли на похорон. А тут Степан горя додав. Я скажу, щоб робив, а то й люде на його дивлять ся як на дурного і обиходять, не кличуть на роботу. Стану дорікати: нема що нам їсти, і сорочки у його нема, а він піде, з скрині самопихом батькову візьме та й носить, а я немощними руками на силу виперу. Деж нам узяти! Пішло ся нам на лихо: і паски

освятити нікому однести до церкви. Кажу Степанови: неси. Одвернув ся лежа на полу та й лежить. А у батька куряча сліпота. Одвернув ся і байдуже. Отак годуй синки та готуй сумки! А сама я не подужаю. Думала, думала... Тоді за шанку, на батька наділа, і свиту поясом підперезала і по під руки довела до цвинтаря, одчинила хвіртку та й упхнула: „А там тебе добрі люде доведуть, коли синки знущають ся“. Прийшла до дому. Він як лежав, так і лежить і не поворухнув ся.

— А, Опанас жінці таку волю дав, що й їсти сядемо за один стіл, то й згинаємось і пояси попідтягаємо, щоб менше з'їсти. Одділив ся. Сам живе, діти мруть без догляду, не було баби; а то було таки й приглежу. М'ясо повісив у коморі, так миши й об'їли, нічим було їм і розговітись. Та він уже одрізана скиба од хліба, і своя сім'я у його. Так тепер і не так дошкулюють, і дітки ростуть як із води йдуть і на їх схожі. А Степан не притуляється ся, лаєть ся, бєть ся, зневажає; а у нас останній мішечок борошна, доїдаємо. У його одна думка: „Як хліба не стане, так батько достане, а як не буде, то мати добуде“. Се ще трохи грошенят є, що ми покروпили твій прихід, так се офіцерик подарував: хотіли тобі послати, а тепер за остачу батько хоч штани собі викупить у вибойщика, а то другий місяць лежать, у снх уже соромно й ходити, стілько латок! Коробочку плів, щоб продати та викупити, так за карасики дядькови Опеньку відніс.

— Та біш, мамо, дайте мені трохи грошенят. Я й забув вам учора сказати. Ми з Сидором в заклад бились, так я й програв. Хотів я ворону попередити: я біжу, а вона летить, так я й не наздогнав. Та се трохи, тільки двацять копійок, а то в карти програв Сергію сорок.

— Мій синочку! Сеж цілий пуд борошна був би! Деж їх здобути?!

— У вас, мамо, видно в одній кишені вош на налигачці сидить, а в другій блоха...

— Добре, що тебе казна годувала, так ти блох і вошей не водив по кишенях, так і лиха не зазнаєш, та тобі рублі посилали. Як я тобі оддам сі гроші, то будемо усі без хліба, а батько буде у латках! Хай уже й так, ти нам

уже хоч старі чоботи поладиш, а штани, то штани! На, тільки пяточок і зостанеть ся...

— А біш! на що вам більше, мамо?!

— На те, на що я тобі сто разів торочила. Глухому два рази не дзвонять. Я-ж тобі казала: хліба і до хліба нема.

— А біш, я й забув ся, що у вас сала свого нема, я й забув ся.

— Та нема-ж, я тобі казала, що рублика тобі послала, а полтинником розговілись, а хлібець, що був, Степанко докінчив. А ми жили так: часом з квасом, порою з водою. Він нас об'їв і обідив. Вечері ніколи не варила. Усе обідняшню юшку тьопали.

— Кабіш тато коробочку виплете, та й вибойщика можна заплатити.

— Добре, Петрусю, — одказав батько.

А Петрусь за шапку та й гайда на вечорниці, на погулянки. А там уже косу і руду дівку надібав з капіталом сорок рублів маєтку. Уже й хвалить ся матери, хоче вже й одружитись.

— Ще-ж, синку, хліба заробимо, хоч літечка дожди ся. А то нічим гуляти весілля.

Не по їх було. Батька й матір у такі позики утопив, що й ушей не видно. Думка була, що полегкість буде їм, так тільки витратились. Думала: молода невістка хоч буде їх обпирати, а вони в купі з ними жити-муть. Поки сили змагати-муть і робити, а менший син і догодує. Куди! Ся невістка ще гірша від тієї. Зразу не схотіла прати сорочок, а коло печи недотепна нічого зварити до ладу. Горщиків по три дні не мис, так що старі гидували! Озвалась бабуся не грозьбою, а просьбою, добрим словом, як до рідної дитини.

— Я всюди, — каже, — робила, та й не була упосліджена. Се у вас так, що й хата мала! — так загукала невістка на бабуся.

— Отсе кричить, мов на батька! — казала бабуся.

— Та ти їй хоч малюй, а вона все на своїому стоїть, — озвав ся дід.

Усе не легшає старим. Сорочки прала небога, а вона їй за те що будь помагала. Петро незабаром на всі жертви

матусині і татусеві забув ся. Степан і Петрусеви з жінкою впік ся. Нічого не робить, а все прибирає, що подадуть на стіл. Так вони дали завдатку за стареньку хату на трьох ніжках, та покинувши батька й матір на з'їжу Степанкови, та й перебрались, а батькови й матери досі лагодить чоботи.

Так тяжко, так сутяжно довело ся їм жити в Степанком, що бабуся й дід до сьвіту, поки він ще спав, забравши свої злидні, вибрались з сокрушенням серцем та й пішли жити нарізно з дідом послідні дні свого життя! Бабуся до Опанаса старшого сина, а дід до Петра. А Степана самого покинули в хаті жити. Тоді і гроші знайшли ся у його. І піч сам витопить, іще й співає, на вулиці чути. Сорочки людям став оддавать прати, усе й прирозумів. Спить скільки хоче, а встане, то співає — не виглас! А бабуся так зажурилась за своїм соловієм, будши у розлуці з дідом, що тільки три неділі погорювала і занедужала новим горем. Ніщо й не болить, а смерть перед очима стоїть. Було каже дідусеві:

Не дай Боже пригоди, так нікому дати води,
Не дай Боже залежать, так нікому пити подати.
Не дай Боже помирать, так нікому поховати!

Як дуже залягла, так усе було пучкою показує на рот, води щоб давали. А мову одібрало. Ногу й руку правцем як поставило, та так чотири дні лежала і не поворохнулась, і Богу душу оддала.

Хоча з дідом і нарізно жили, а що дня бачились і горе ділили. Тяжко було на старість свою хату кидати: і нарізно жити, од дітей утікати. І хтож їх розвів? рідні діти!...

Та прожив я свій вік не так, як чоловік:
Що люде живуть, як квітки цвітуть,
Моя-ж голова, як вяла трава.

І то старша невістка дорікала бабусяю: „Нам і самим тісно жити!“ А руда діда виражала: „Пійди та зароби красну, так і будемо держати, буде за що й поховати!“ Довго дід смутував, не міг забути свою рухливу бабусяю.

Довго як градини у його котились сльози, хоч мовчазні, та гарячі. Мучив ся, мучив ся, та й перейшов до Блошнихи жити.

Саме бабуся в чепурненькому убранні лежала на столі, як прийшов лист од офіцера на бабуся з грошима. Пішло воно назад, а потім незабаром прийшов знов лист, на діда вже. Пропитує офіцерик, чого лист той вернув ся, і присилає троячку грошей. І так дід подав на часточку за офіцерикове здоров'є, за унокій своєї бабусі, одніє папахиду, і йому ще восталося на горюваннє самотою...

— Не тільки, — каже, — мировий розлуку дає, а й рідні діти. Той молодим, а сії й старим. Не соромлять ся! От і „кабіш“ та „абіш“: навчив ся грамоти і сьвіт бачив, а зародило ся-ж ні в батька, ні в матір, а мабуть у якогось пра-пращура, бо люде таких не знають...

ІЗ ОПОВІДАНЬ ОЛЕКСИ КУЗЬМИ.

I. На посаді.

[Присвячено Вп. Модесті Д.]

I.

По селі рознесла ся новина: приїхала учителька. Дітвора кинула ся в розтіч. З доріг, зпід плотів, зза брами бігло всьо з криком на подвірє та до хат, як курята перед вороною.

— Вже є професорка, вже є професорка!

Тати і мами кивали похмуро головами і говорили:

— Нове лихо на нашу голову.

Слідом за тим пішла селом чутка, що учителька піде від хати до хати і запише кожду дитину до школи.

— Федьку, бери сейчас тай гони гуси на пасовиско! — казали одні.

— Займай, Іване, качки! — мовили другі.

— Ану, Микола, до товару, тай пасіть з тамтим разом! — говорили треті.

За пів години діти з села як повимирали. Всьо розсинало ся по поли, причакнуло по ровах та межах. Лишили ся тільки денече при дітях пістуні, але й ті ховали ся по городах. Бояли ся, що ось-ось прийде учителька і забере їх до школи.

Приходить до вїйта хлопчина і каже, що учителька посилає по него.

— Якої мари хоче від мене?

Але якось зібрав ся і пішов.

Кінець села при дорозі стояла невелика хата. З угла стріхи стирчав великий стовп, розділений в горі як вили, а по середині, під маленьким дашком теліпався на вітрі дзвінок. Облупаний комин подався на бік. Двома чорними дірами дивився сумно на трави, що росли буйно на стрісі. Перед двома літами була тут коршма. Жидови поставили новий будинок серед села, а що саме тоді з'організовано школу, дідич подарував на сю ціль стару коршму. Громада бідна, на новий будинок її не стати, а тут парох, що мешкає на третім селі, вічно своє: просьвічайтеся і просьвічайтеся!

Прийшов вїт і бачить перед порогом якусь фіру. В дверях явилася молода пані.

— То ви предсідатель місцевої ради шкільної? — спиталася, коли він станув перед нею і рукою доторкнувся шапки.

— Та я... А що вам треба?

— Треба було зробити якийсь лад у тій школі. Всюди повно сьмітя, шиби повибивані, лавок нема.

Вїт увійшов до будучої класи. Простора комната, з трамами вдовж і попереку, попідпирана в кількох місцях стовпами. Під стіною, де колись стояв шинквас, долівка видерта на просторі кількох квадратних метрів. У вохкій землі гніздилися порхавки. В однім куті лежав оберемок зігнилої соломи, в другім куті вели двері до алькира, тепер помешканя „для учительської сили“. Війшли й сюди. Комнатка вже опрятнійша, але вимагала цілковитого відновлення. В одній стіні дверці, не виспі столу, пускали по сходах до льоху. Через осібну кухню виходилося до сінній. За стіною алькира тягнулася ще довга, вузка комора з малим, закратованим віконцем. Служила Жидови за шпїхлїр, маґазин заставлених хлопських річій, курник та що удалося. Тепер її призначено на шкільну дривітню. Звідси й виходив крізь кришу стовп під дзвінок.

— Отже видите найліпше, — говорила учителька, — що так не може бути. Школа — сестра церкві і мусить виглядати по людськи.

— Хиба-ж я мав вам школу замітати чи що? Я, Назар Бурак, начальник громади?

Він випростував ся і поправив на собі ремінь.

Учителька пояснила йому спокійно, що місцева рада шкільна повинна була назначити шкільного послугача, а сей повинен був спорядити школу. Інакше годі зачинати науку.

— Ет, не завертайте мені голови, пані! Я вже й без вас маю багато клопотів з громадою. Ви фасуєте гроші, то найміть собі послугача, замітайте школу і журіть ся самі своїм хлібом.

Учителька остовпіла на такі слова. Не могла добути з себе голосу.

— А зрештою, ми вашої школи не потребуємо! — додав Назар. — Єгомость уперли ся, ну і мають, чого забагли. Най вони сушать собі школою голову. Цілий рік мали ми спокій, аж десь тепер дідько вас приніс. Все іно роби тай плати, роби тай плати, а на кого? На панів!

Сплюнув і пішов домів.

На дорозі слухав тої розмови старий, низький чоловічок з файкою в зубах. Дивив ся, як учителька зносила свої клунки назад на фіру. Коли коні рушили з місця, промовив:

— Та бо ті витварняки вже не знають, до чого взяти ся. Десь шибують то гайзибанами, то на колесах гей той — щез би! — а все аби дурничкою жити! А як уже в місті стілько намножить ся, що не годні влізти ся більше, то їдуть на села за дурничками. Ніби дітий учить, а гроші з каси горне аж страх! А чиї гроші? хлопські! Але як скажемо: грошей не дамо! — то підете з села, аж закуриць ся.

По полудни учителька явила ся знов у селі, але не сама. Приїхав з нею парох.

— Назаре, зараз мені школу вихаріть до найменшого порошка! А заким помешканє висхне і вивітріє, найміть для пані учительки хату!

— Та прошу єгомостя, ми гадали, що школи таки не буде. Та вона нам як псови пята нога...

— Гайда до роботи, а ні, то староство пришло жандармів!

І пішов, поручивши учительці вчити дітий релігії.

II.

Минає місяць, ходить дівтора до школи, хоч не вся. Чоловік іде селом, а тут то звідси то звідтам голосочки: „Слава Богу!“ На приспах, попід плотами, на старих платвах сидять гуртками школярі і посхилялись на коліна. Черкають щось на табличках твердими рисіками. На другій вулиці бавить ся дівтора якихсь нових ігор, співає незнаних у селі пісень, а відтак біжить до потоку і миє ноги.

— Якись витварники поробили ся в тій школі! — нарікають баби на своїх дітей. — Десь давнійше то бодай з хліва гній повикладають, бодай бульби натеребило, а тепер професорка поробила вам таких дармоїдів, таких бомкострілів, що гинь та пропадай!

— Або моя Варварка! Цілісінський божий день длубає тай длубає над тими шматинками, тай шиє тай вишиває, навіть їсти не хоче. Аж її нераз таки кажу: „Дала би-с пацятьови їсти, най не квилить!“ Гадаєте, що послухає? Коби-то! На другий день така сама.

— То-то-то, кумонько, з моїм Павлуньом. Але брешу, ще гірше! Та він вам книжки ніколи не попустить ся. Чи на подвірю, чи в городі, чи в поли — все книжка за пазухою. Як тільки когось старшого близько нема, ого, скрутить ся і вже на книжці щось жибонить. „Ти дармоїде, кажу, робити не хочеш!“ А він до мене: „Чоловік без книжки дурний!“ „А бода-с каменем стало, ще маленьким! Та ти своїй мамі таке кажеш, уже тепер? А що зробиш, як виростеш — кулаком у груди?“ Відвернув ся тай каже, що професорка так говорить. Но і дивить же ся, людоньки добрі, що вона доказує! Та то ціле село в переверти через неї піде.

— Ой не на добро то нам вийде, не на добро! — говорили баби, а чоловіки лише примічали.

На дворі позимніло, стали брати морози, а далі упав сніг. Зо снігом прийшов до вїйта карний післанець. Каже, що доти не вступить ся, доки тринайцять господарів не заплатять кари. Не послають дітей до школи, то староста їх присилує.

— Ні, не присилує! — кричить війт. — Я своєї дитини ніколи не пішлю і кари не заплачу.

— Побачимо! — мовить післанець і сидить один день, другий, третій. За кожду днину числить собі по 50 кр.

Іде війт до учительки, а за ним суне тринадцять господарів. Ідуть рядом, один за одним. бродять по коліна в м'яккім снігу. Кождому лютість блищить з очий, а мовчать. Лиш Назар говорить на переді:

— Скажу: забирайте ся геть, звідки прийшли, не робіть нам страти, бо вже з вами не витримаємо.

Ніхто не відзиваєть ся.

— Кажете: не піде? — говорить Назар до себе. — Мусить іти! Ще за неї останнє давати? Там у книжці платничій усе розписане, кільки за ґрунт, кільки за хату, кільки за школу. Юдка вам покаже. Ксьондзови давай, професорови давай, дякови давай, на уряд давай, за рогачку давай, а звідки взяти? За то вони не питають. Вони іно аби з хлопа шкіру дерги.

Прийшли господарі до школи, тупають у сїнех ногами, обтрясають сніг. З кляси чути тоненький голос школяря, — як та пчола брениць. Учителька щось проказала і вийшла до сїний.

— А що там?

Війт поправив шапку, порушив ремінь на животі і сплюнув.

— Скарана година з вами! — каже. — Та що ви в нас хочете?

— Но, но! — перебила учителька. — Тепер наука і мені не перешкаджайте. А до сїний болота не наносіть!

Пішла назад і гримнула дверима.

Знов брениць школярі, як пчоли в улїю. Господарі стоять у сїнех і поглядають по собі понуро.

— Вона нам розказує, але розкажемо ми їй. Покажуть ся, хто кому пан.

Гамірно посипалась дїтвора зі школи і розбрилась чим скорше по снігу. Не хотіли навіть кидати ся сніговими кульками — старі хлопцї на них дивили ся.

Вийшла нарешті учителька і пояснила чемно, що вона мусїла виказати дїтий на кару, бо так велить шкільний

припис. Їй жаль господарів, але самі завинили, бо не пу-
скали дітей до школи.

— Ви нас не жалуйте! — сказав вїйт. — Ми собі без вас дамо раду. Стояла школа доси пуста, буде стояти дальше, бо ми нікому не дамо презенту. Розумієте? Ми в громаді рядимо, і як схочемо, то приймемо собі префе-
сора, а як ні, то ніхто нас не всилує.

— Дурні! — розсердилась учителька і пішла до свого помешканя.

— Ану, гони сейчас із села, не гоноруй ся! — Хлопи кинули ся за нею, але двері з середини були замкнені.

— Валїть двері!

Почув ся гуркіт від твердих рамен, затріщали двері під зелїзними плечима. До помешканя учительки вдерли ся хлопцї.

— Де вона? Шукайте під ліжком!

Бушують по помешканю, тиснуть ся до кухні, заглядають до дривітні — учителька щезла як камфора.

— Полетїла в село, гунцвотка!

— Най летить, більше не верне!

Вїйт замкнув школу і сховав ключ до кишені. Госпо-
дарі розійшли ся по хатах.

Учителька вилізла незабаром з льоху.

III.

Дїтвора ходить до школи дальше, як ходила. Назар довідав ся від карного післанця, що його поступок з учи-
телькою пахне криміналом і перепросив її. Вона-ж вика-
зів уже більше не послала, але постановила старати ся,
аби її перенесли на иньшу посаду.

Тимчасом положенє не змінило ся. Зима тисне чим раз лютїше. Стїни в школі тонкі, хуртовина свище і крізь шпари мете школярям снїг на голови.

— Дайте загату і привезїть дров! — просить учи-
телька громаду.

— Ще чого не стало? Грїй смаркачів дома і пали їм у школі! Най сидять у своїй хаті каменем.

І дїтвори приходило чим раз менше на науку. Аж коли одно відморозило собі руки, друге ноги, третє ніс, привезла громада фірчину дров та обложила клясу гороховянкою. Помешканє учительки лишило ся без захисту.

Пише учителька квіт і посилає до предсїдателя по гроші на нафту та иньші шкільні видатки.

— Нема грошей, нема! — гукає Назар. — Хто сидить у школі, най сам її оплачує.

Ради спокою учителька опалювала та освітлювала за власні гроші клясу, давала дїтвори зошити, олівці даром. За роздані з початком науки книжки також не впоминала ся.

Приходить домів одна дитина заплакана та з синцем під оком.

— Хто тебе бив?

— А Лучка Гупалів, як виходив зі школи.

— Брешеш, тебе била префесорка!

— Ні, діправди ні...

— Я мушу її задусити як кітку!

І лютий батько біжить аж на другий кінець села до школи, лихословить, що лиш на язик прийде та навчає, що його й при воську не били.

Так що днина то новина, все якась напасть. Вона зносила те все терпеливо і лагідно. Знала, що опирати ся їм, значило-б — творити собі ще тяжших ворогів, стягати на себе не одно лихо, яке можна оминати.

Але волїла навіть такі дні, як довгі зимові вечери. Серед обовязку найгірший день минав скоро, незамітно, всякі журби при дїтвори забували ся. Коли-ж надійшов вечір, її огортав невимовний ляк. Бояла ся переступити власний поріг. А тут вихор реве довкола по полі, товче дзвінком, термосить дверима, бе снігом о шибв, стогне дико в коминї. Дах тріщить, мало не завалить ся. Нераз чути дикий крик, як би з соток грудий, здаєть ся, що школу окружає якась орда і списами торощить дряхлі стїни.

Тодї вона присуває столик близько печи і підкручує лампу ясно. Пробоє щось читати, але не годна зрозуміти ні реченя. На пів непритомна ожидає послугачки Ганки, що приходить із сусїдства до неї ночувати.

Раз був тихий вечір. Сиділа над розгорненою книжкою і потонула в думках. Чула ся самітною в сьвіті, як та цвітка при дорозі. Хто йде, то потрутить, то скубне: і чоловік і скотина і птиця. Щастя-долі не зазнала від маленької дитини, не скоштувала материнських пестоців, бо матери й не памятає. Батько кількадесять миль далеко бідує сторожем камениці в великім місті. Пяниця. Вчила ся о власних силах, а тепер перший рік на посаді і взагалі на селі. Була певна, що всюди нарід такий дикий, безпросьвітний, що до него треба привикнути, бо кілька то учительок по селах і якомсь жують.

Слухає: двері до сінній рип! Іде Ганка. Тільки чогось довго мацає за клямкою напотемки. Стукає... Ганка того ніколи не чинить. Знов стукає...

Йй заперло дух, голос у грудех завмер.

Отвирають ся поволи двері і являєть ся якийсь чоловік. Ніби пан, молодий, остра борідка, в руках паличка.

— Добрий вечір пані!

Встала і дивила ся йому в очи.

Незнайомий назвав себе управителем дібр і перепросив її дуже чемно за свої вечірні відвідини. Случайно переходив попри школу і нагадав собі, що й двір обов'язаний причиняти ся чимсь до її удержання, а тут ніхто про се не впоминаєть ся. Не знаючи, чи в школі учитель чи учителька, вступив пригадати.

Учительці видала ся поява сего гостя чимсь фантастичним, страшним. Здрігнула ся на цілім тілі.

— Школі не треба нічого.

Бажала позбути ся його чим скорше і не вважала, що говорить.

Але він скинув із себе верхню одежу і сів на кріслі. Говорив довго, що на селі скучно жити, особливо тут, де нема ніякої інтелігенції.

— Пані поробили певно знайомости в околиці, виїжджаєте бодай що неділі?...

— Ні, не знаю тут нікого.

— О-о-о, як то може бути! Як молода, гарна панна може жити без розривки!

— Я приїхала сюди для праці.

— Но, но, но, зовсім не перечу, але звольте ласкаво прийняти увагу, що все має свою міру. А жінка без товариства, як квітка без світла.

Спустила очи і мовчала.

— Маю надію, що при найближшій нагоді перервете свої контемплациї хоч на часочок. Моя жінка — тут гість знизив голос — повитала-б вас як сестру, коли-б пані схотіли нас ласкаво відвідати.

Мовчанка. Він попрощався і вийшов. За хвилю стояв на порозі.

— А прецінь може в чім міг би я для школи прислужити ся? Прошу сказати отверто, я всяке ваше бажане сповню з правдивою приемністю.

— Мені нічого не хибує! — сказала сухо.

Стояв ще хвилю і придивлявся їй уважно. Коли зачинилися за ним двері, побігла на пальцях, засунула за сук і відітхнула свободнійше.

Ганка не прийшла чогось сеї ночі.

Кілька днів не могла учителька здати собі справи з тих незвичайних відвідин. Сам спогад того гостя морозив її. Ті хитрі, проникливі очи мали щось диявольське в собі. Або той тасмний усміх, що не сходив із його лица...

Постановила замикати вечером школу, скоро лише випустить школярів.

Поволи уява освоїла ся з його образом. Він деколи видавав ся навіть гарним. І розмовляв так людяно, щиро. Міг дійсно прийти в інтересі школи, навіть вечером; на селі люди не дуже в'яжуть ся формами.

IV.

Новий клопіт. Ганка перестала послугувати і приходити на ніч. Казала, що не домагає. З села бояло ся всяке стати на її місці — варити і ходити дві милі до міста. Зима, служба тяжка.

Але учителька давала собі раду. Платила школярям, і вони то води принесли, то позамітали. Варила сама. Шкільний сторож пильнував лише кляси і більше ні про що

не хотів знати. Знайшли ся навіть господарі, що продавали їй деякі віктуали за солені гроші. Їй було з тим добре і вона не могла остаточно нічого ліпшого почати.

Довідав ся про се вїйт і заборонив школярям послугувати. Господарям грозив, що як будуть з учителькою тримати компанію, то на другий рік мусять самі платити на школу. Вийшло також на яву, що й Ганка покинула службу в учительки за намовою вїйта.

Ходить Назар майже що дня дорогою попри школу і кричить :

— Не треба нам панства, не треба, обїйдем ся!

Нераз ще добре не розвидніло ся, а вже гуде його голос :

— Та вже ніщо не випадає громаді, іно вступити ся префесорці і піти з торбами.

А тимчасом учителька внесла подане і молила ся що дня, щоби її перенесли як найскорше.

Одної неділі приходить до неї якийсь чоловік, обкурений снігом від стїп до голови. Принїс важкий пакет.

— То від кого?

— А від пана.

— Якого?

— Та від пана ржондци.

Здивувала ся. Вагаєть ся, чи прийняти і кличе за післанцем, щоби взяв собі назад. Але він уже далеко, ледво видко. В пакеті було кілька кїльк тїсточок. Дїйсно, вона несправедливо ненавидїла того управителя. Хто-б хотїв журити ся якоюсь там сїльською учителькою? Се якісь чесні люди, ті управителі. Хотїла конче бачити його жінку, певно жінчину гарну, добротливу. Вона то намовила тоді чоловіка відвідати школу.

Нї, так далі бути не може. Мусить конче зірвати з дотеперїшніми обставинами, стикати ся з людьми, упримнити собі скучне житє. Се-ж велика її похибка, що так закопала ся в тїм нужденнім селї. Товаришки довкола певно сьміють ся з неї і називають її дивачкою. Постановила поїхати на учительський кружок, що мав відбутися за кілька днів у недалекім селї. Може заприязнить ся з якою товаришкою. Там може й розвідаєть ся про родину сего управителя дїбр.

Тішила ся наперед новим житєм. В передодень виїзду посилає одного школяря спитати батька, чи не дав би завтра фіри. Був то один із знчливійших господарів.

Приходить господарь і стоїть як би чимсь заклопотанній.

— А що там, Пилипе, поїдемо?

— Та прошу пані — тяжко...

— Ов, маєте тяжкі сани?

— Де там, але з тим Назаром...

— Ну, що з ним?

Пилип почухав ся за ухом. Потім як би впав на якусь гадку, сказав несміло:

— Та поїдемо до ліса.

— Так, то що иньше.

Учителька задумала ся.

— А може хто завтра до ліса не поїде? — питала з резигнацією.

— Та... може Василь Курочка.

Василь продавав їй часто яйця по 3 кр. за штуку.

Приходить хлопець від Курочки і каже, що тато завтра молотять. Його сусід переказав по черві, що трохи слабій і мусить сидіти в хаті, иньший відповів, що кінь криває і т. д.

Стало на тім, що учителька не їздила на кружок, бо в цілім селі не могла знайти фіри. Вона привикла не мати своєї волі, лиш подавати ся в той бік, куди пруть обставини. Жаль їй було лише такої хорошої нагоди. Вже не скоро лучить ся їй роздивити ся між своїми людьми, розірвати ся, побачити більше сьвіта, як у клясі.

Слуги все ще нема. Латанина школярями та ким удасть ся, вичерпала її фонди цілковито, тим більше, що за минувший місяць не взяла ще плати. Не чекаючи на першого, рішилась їхати до міста по гроші. Тут наскочив новий удар. Ні один господарь не хотів їхати з нею. Показала ся вже загальна змова, формальний бойкот, а проводирем був ніхто иньший, лише Назар. Ломила руки ходячи по своїй комнатці. Коли ті люди зрозуміють, що вона їм не ворог, що опинилась серед них для їх власного добра? Коли ясний промінь сьвітла пробє їх тверді

черепи? Для чого доля засудила їй сповняти обов'язок життя на самім терню? Чому при тяжкій праці мусить сохнути з голоду? В очах блимали плями, в ушах шуміло, а голова боліла так сильно, що не могла вести науки. Пустила дітий домів і положила ся до ліжка.

Якесь фіолетове сьвітло залягає вселенну; гудуть, гуркочуть громи. Вона переминається в щось безконечне, в якусь сіру матерію, розпадається на мільйони дрібненьких часточок, мішається з шумом, як струя під водопадом. Сьвітло сиплеть ся іскрами, філює як безмежне море, довгими в безконечність, симетричними філями грає гучну мельодию. Дрібненькі нотки роють ся густо, цілими арміями пробігають рівнобіжні філі, в одній секунді кілька скаль з долу в гору і з гори до долу. Все вигладжується, вирівнується, широке плесо блищить, вилискується, горить полум'ям. Нараз зарохкотить щось, як сальви кількох армій, сиплеть ся сьвітло з неба, лучить ся з плесом, мішається, клетотить. Виринають мільярди ноток. Вона між ними з голівкою в горі двічі перечеркненою, кричить високе „С“, поринає в сьвітлі і т. д. і все на ново і все без кінця.

Пробудилась рано в горячці. Голова тяжка як камінь, в ушах грає ще музика, уста спечені спрагою. На дні бочівчини найшла пів кварти каламутної води. Глянула до зеркала — ноги під нею задрожали. Не пізнала себе: лице сплотніло, очі западись глибоко... Голод, страшний голод!...

Сіла на ліжку і сиділа без думки. Не чула ні сваволі дітий, що збирались під вікнами з книжками, ні стукань сторожа в клясі, ні голосу дзвінка. Ждала смерті. Далі діти порозходились, стало тихо. Вона сиділа неповоротно і дивилась бездушно в простір. Ліжка під нею щезло, стіни розвіялись, долівка запала ся, зафілювала. Вона находить ся в безмежнім просторі, вільна від усіх фізичних законів, легка як неподумана мрія. Єство її никне, розсівається в етері, розпливається в нїрвані. Її нема.

— Паннунцю, а вам що такого?

Здрігнула ся. Коло неї стояла низька, згорблена бабуся і положила руку на її рамя.

— Ви хорі, паннунцю?

Учителька подивила ся на неї такими очима, як пташка, що здавлена в кістях яструба і ожидає останнього, смертельного удару.

— Ідїть геть від мене, ідїть геть! — крикнула і упала на подушку. Лице закрила руками.

— Моя ти сирітко бідненька! — говорила бабуся. — Нема кому доглянути, нема!

Накрила її ковдрою, накинула зверху грубу хустку і все промовляла пестливо-плачливим голосом, як до малої дитини. Учителька поскидала з себе тягар. Станула на рівні ноги.

— Чого ви тут, Семенихо?

Семениха розповіла дрожачим голосом докладно, як довідала ся від школярів, що учителька хора, як їй зробило ся жаль, як бігла дорогою, та що собі гадала на віїта.

— Ой, бо той Назар, то мій смертельний ворог! — говорила. — Він як пявка виссав мій масток, чоловіка через правоване загнав до гробу, а тепер хоче викидати ще мене з хати тай з того кавальця города, що лишив ся. А гадаєте, що то тільки так во мною? Ой, не вийде йому людська кривда на добре, не вийде... Вилізе ще йому тих шістьдесять мортів боком, ой вилізе. Його тепер усі боять ся, але трафить ще коса на камінь. А що на паннунцю виговорює, то най Матіночка Божа криє та заступить!...

— Не говоріть мені того!

Учителька зітхнула.

— Розумію... От виджу, води в паннунці нема, піду принести.

Вернула Семениха з водою, станула при порозі і дивить ся.

— А може паннунця не здужають варити?

Учителька відвернула ся:

— Я не маю що варити!

І оповіла їй своє положенє.

— А вже довго не їсте?

— Два дни.

— Ой Господоньку!...

Семениха не доповіла і побігла на вулицю. Двері лишила повідчинювані за собою.

Прибігає незабаром задихана і розвиває з запаски курку.

— Що-м ся налітала, що набігала, а таки злапала. Ой... бода-с здохла! Маю дві: чубатеньку і одну без гребінчика. Чубатенька для паннунці. Ой...

Семениха кинула ся до кухні, порубала полїна на дрібні кусники і зачала варити.

В комнаті як би повеселїшало. В печи шипить дерево, тріскає огонь, в кухни нишпорить Семениха і приповідає. Приємний запах розноситься в повітрі. Навіть сонце стопило грубі сонлі леду, що звисали густо із стріхи, і пустило сніп ясного проміння крізь шибу.

Учителька зловила Семениху за чорну, попадану від праці руку і поцілувала. По лиці скотили ся дві срібні сльози.

V.

На другий день уже була наука. Школярів зійшло ще менше, бо хтось пустив поголоску, що учителька покинула школу і виїхала. Назар перейшов ся кілька разів геть і назад, щоби переконати ся, чи се правда.

А Семениха стала навідуватись чим раз частїйше. Ночувала в учительки, бо полюбила її як рідну дитину. Для неї жертвувала останню курочку без гребінчика, приносила круп, ділилась чим мала.

Надійшло першого марта. Учителька постановила конче дістати ся до міста, щоби вибрати гроші за два місяці. Мусїла якось загосподарити ся, тай жаль їй було бідної Семенихи. Хотїла їй заплатити за труд та видатки. По фіру вже не удавалась до громади. Написала картку і післала до управителя. Се був остаточний крок, на який могла здобути ся. На успіх чекала з якимсь жахом. Заїжджають баскі коні з гарними залубнями. Іде хтось до комнати... Сам управитель. Її прошибла подібна дрож як колись. Ті самі таємні очі, та сама дивна усьмішка. Управитель повертав ся жваво і гладко. Вона почервонїла і зачала несміло перепрошувати його: не сподївалась і не жадала, щоби він особисто трудив ся. З ним їхати якось нїяково, лучше най би був звичайний фірман...

— Пані, під моєю опікою лише можете пускати ся нині в дорогу. З ким иньшим була би що найменше легкoduшність.

Зацікавила ся і стрівожилась.

— Причину поясню в дорозі, а тимчасом прошу не турбувати ся.

Убрала ся і скочила легенько як серна до санок. Біла шапочка, довкола шиї біле боа, білий зарукавок, на устах фіглярна усьмішка. Сьвіже, остре повітре викликає на лиці прегарні румянці і надає їй вигляд чотирнацятилітнього підлетка.

Він усів поруч неї і затав коні. Гнали стрілою по твердім, блискучім снігу. Коні бухали клубами пари, порскали і потрясали ритмічно дзвінками. Часом заяць сподшив ся з корчів, денедє смикнув по снігу хвіст лиса. Ворони сиділи густо на деревах і заповняли повітре голо-сним кряканєм.

Її опановувала веселість. Сьміяла ся з його дотепів, одушевляла ся незвичайною їздою.

— Від вашої волі все залежить! — говорив управитель. — Ми могли-б що дня устроїти собі таку прогульку.

— А жінка?

— Жінка — він немов захлиснув ся — також то-варишила би нам.

— „Також...“ то значить...

— Значить: волю їхати лише з вами.

Дивив ся на неї зі своїм звичайним усьміхом. Вона відчула в нїм фальшиву ноту. Так бодай їй здавало ся. Дальші жарти приймала мовчки.

— А, пане, — відозвала ся несподівано, — ваша тайна?

— Яка тайна? — Глянув на неї бистро.

— Но, ще від початку укриваєте передо мною якусь причину...

— А-а-а! то... — не скажу, аж минемо сей ліс.

— Пане, ви мене лякаєте?

— Ніщо страшного, лише хвильку терпеливости.

Дорога вибігла з ліса. Він витягнув з кишені револьвер.

— То нашим ворогам! — сказав спокійно.

Вона перелякалась. Отворила широко очи і дивилась на него з недовірем.

— Тут можна часом бачити вовка, — додав.

— Але сего року ні?

Відповів ні се, ні те. Приїхали вкінці до міста. Він не відступав від неї ні на крок. Ходив до каси, поміг відібрати гроші, водив її навіть по крамницях, де купувала дрібниці для себе і для школи. Їй було байдуже, що міщане оглядали її цікаво, що управитель моргав до деяких панків значучо. Почервоніла і бавила ся своїм оригінальним положенєм. В самім місті була перший раз в життю і думала, що тут кождий чужинець мусить піддати ся такій обсервації.

Вже смеркало ся, коли прийшли до заїздного дому. Вона щаслива, весела, кинула ся до санок, але він зловив її легенько за рукав. Зачав просити на обід чи перекуску, та толкувати, що тут у місті дуже добра кухня, а зглядно перворядна реставрація. Властитель заїзду його добрий знайомий, то-ж дасть осібну кімнатку, услуга солідна, дістанеть ся, чого душа бажає...

Пручала ся і вимовляла ся довго, але що була дійсно голодна, улягла і пішла за ним.

Кімнатка чепурна, весела, меблі мягкі, їдло смакує. Хоч як випрошувалась, мусіла пити вино.

Настрій дуже сердечний, сьміють ся разом. Він оповідає свої забавні пригоди з хлопами і вона кепкує собі з Назара, зі своєї буди — так назвала школу — з невідалої їзди на учительський кружок. Її положене в селі видало ся таким комічним, хотіла з него так насьміяти ся... Він присунув ся ближше і слухав уважно.

— Прощу, — говорила голосно, — що за сьмішна глупота. Вбили собі в голову, що громада наймає „префесорів“, а як їм не подобаєть ся, то можуть кождої хвили його відправити як наймита. Чи не сьмішні вони? Ха, ха, ха!

Нараз їй не стало духу. Груди стиснені як кліщами, в уста впили ся його уста, в очах потемніло...

— Ах! — крикнула і метнула ся до дверей. — Зачинені!

Його очи горіли диким блиском.

— Що ви робите, пане?

Він кристив до неї і погладив попід бороду.

— Не поїдемо нині, душко, не поїдемо.

— Для чого?

— Для того, що тепер ніхто не їде.

Витягнув з кишені годинник: дев'ять. В руках блиснув револьвер.

— Що се? Пустіть мене! — кричала як на огні і біла руками в двері.

Він пригадав їй розмову під лісом і оповів, що оноді там розшарпали вовки Жида.

— Негіднику, на що ви мене доси задержали?!

Бігала по кімнаті і ломила руки.

— Прошу рішитись: або бути розшарпаною вовками, або переночувати тут вигідно і вернути рано домів.

Говорив спокійно, певний себе.

Не знала, що робити. Розплакала ся.

— З правдивої щирости раджу вам, пані, вибрати те друге. Ні ви, ні школа нічого на тім не потерпите.

Обняв її за стан і дивив ся в очі.

— Як ви зі мною обходите ся? Ваша жінка!...

— Я жінки цілком не маю. Ви будете моєю жінкою.

Вирвала ся з його твердих рамен і вхопила за клямку від дверей, як за останню дошку ратунку. Термосила з цілої сили, біла п'ястками, кричала. Думала, що може хто почує з коритаря та отворить. Було тихо. Відтак кинула ся до вікна, зірвала стори на землю, пробувала отворити квартиру. З другого боку зачинені віконниці... Він наблизив ся до неї.

— Тепер кажу вам рішучо, що нині не поїдемо. Прошу дармо не висилати ся.

Випростувала ся і дивила ся грізно, око в око. Уста дрожали судорожно, очі горіли. Здавало ся, що ось-ось кинеть ся на него, впялить нігті в його лице, розшарпає на кусні.

— Підлий, підлий, підлий! — скричала глухо, як пострілена пташка і повалилась безсильно на софу.

VI.

Потемніло. Сонце вибираєть ся в дорогу все висше, висше, небо складаєть ся до усьміху. Дише веселий вітер з вирію, бавить ся білими, пухкими хмарами та викликає босих дітій на вулицю. По долах блищать води. Жайворонки так щебечуть в облаках, аж серце радуєть ся. Весна.

— Та чого ви такі сумні, паннунцю? — питає Семениха учительку. — Що вам так тяженько на серці?

Учителька мовчала і чакнула.

— От перейдіть ся трохи, стежечки такі вже втоптані. Подивите ся на зелене збіже — так красно перезимувало — назбираєте собі зіля. Там на долинці, за Гуменками — знаєте? — таке жовтієть ся, аж за очи хапає, латає зовєть ся. Пани називають його якомсь инакше. Послухайте мене темної, паннунцю, будете видіти, як вам полєкшає.

Учителька ходила, але вертала ще сумнійша. В школі дїтвора витворяла, що хотїла. Хлопці кидались кульками болота, що здрапували собі з ніг, лазили попід лавки, м'явкали, пищали. Нараз у класї зачали літати мотилї.

— Хто то зробив? — питає учителька.

Нїхто не признаєть ся. Всї регочуть ся, ловлять мотилїв шапками. Один хлопець вискочив аж на лавку. Пів години минає, заким настане спокій. Потім знов те саме.

Вона дивилась на все крізь пальці. Нї сили, нї енергії не мала вже гнївати ся. За те дівчата любили її. Скінчилась наука, відспївали „Достойно ест“, хлопчиська пігнали з криком на дорогу, а дівчата:

— Ми ще не підемо, прошу панї, ми ще хочемо з вами учити ся.

Сидять у лавках та дивлять ся на неї смирно.

— Ідїть, ідїть, любенькі, мене голова болить.

І так день за днем. Крім дїтвори та Семенихи нїкого не видїла, нї з ким не розмовляла. Вправді управитель приходив кілька разів вечером під школу, але зараз таки йшов далї. Двері завсїди находив зачинені.

Раз приходить учителька після пополудневої науки до свого помешканя і застає там його. Зірвав ся з крі-

сла і хотів поцілувати її в руку. Вона відскочила далеко.
— Чого ви собі бажаєте?

Уклонився легко і усміхнувся.

— Побачити вас, дорога пані, і спитати, як вам поводить ся.

— Вам нічого до мене, а мені до вас.

Підійшов до неї.

— Чи ще вічно той самий холод, та сама скала? Я думав, що з весною і ваші леди приснули, що від вас леготом віє...

— Геть від мене!

Але він зближався далше. Готовився обняти її.

— Пані!...

Не докінчив, бо в тій хвилі одержав удар в лице. Наглий грім не був би поразив його більше.

Вона трясла ся як у лихорадці.

— Негіднику, ти мене погубив! — вирекла важко дишучи. — Чого хочеш більше від мене?

Скреготав зубами з лютої. Вже в дверех сказав:

— Не забуду віддячити ся.

В зворушенню не могла найти для себе спокійного кутка. Хотіла все забути. Взяла до рук книжку, але книжка тремтіла як сито в млинку, букви підскакували, пересували ся. Дармо брала ся до писаня. Перо бігало зитзаками та стрягло в папір. В грудях товкло ся серце молотом і боліло.

Минула ніч і ціла вчорашня подія зачала їй видавати ся як би сном. Була рада зі свого вчинку. Так сему панкови належало ся. Хотіла навіть розповісти Семенісі і посьміяти ся спільно. Але не розповіла. Там на дні душі боліла глибока рана. Раз як би притахала, гоїла ся, то знов пекла ще сильнійше, вибухала некольним жаром, ширшала, обнімала все тіло, розстроювала душу. Очи не бачили краси природи, уха не чули небесної музики. Сьвіт не істнував для неї.

І знов Семениха жалує учительку та з сумом глядить на її помарніле личко.

— Скажіть, паннунцю, що вам бракує, може розважимо горе? А може скочити до знахорьки?

Вона затисне уста і мовчить. Дивить ся померклим зором на поморщене лице бабусі і зітхне тяжко. Часом припаде як дитина до її грудий і ридає, гірко ридає. Семениха не чула ще такого плачу, без сліз, без голосіня. То було важке стогнане страждущої, невинної душі.

— І Назар уже вам не докучає і громада якась ласкавійша, привикла до школи, іно будь та жий! Може за домом тужите, паннунцю?

— Ох, мамунечко ріднесенькі, чому-ж я вас не маю...

Так плаче, так хлипає, що аж Семениха втирає собі слези.

Копаять господині грядки, звиваєть ся Семениха по своїм городі. Часом прибіжить до учительки така знеможена, така охляла, що ледви чути, що говорить. Згорбилась ще більше, на лиці почорніла. Старість не радість.

— Бабусечко, ви не ходіть до мене ночувати. Вам дома вигіднійше.

Спить сама учителька одну ніч, другу. Слухає: щось товчить ся по горищі. А, се певно причуваєть ся так, відвикла від нічної самоти. На третю ніч те саме. Гур, гур! — в однім куті, за хвилю в другім. Далі, щось таракоче здовж стелі, цілком як горохом сипле. Відтак тихо.

В день полізла по драбині на горище подивити ся. Всеюди пусто. В горі клубить ся павутинє, в кутах, попід стріху сьвітять ся діри, на стели не видко ні зернятка. Дивувала ся своїй хоробливій прочуйливости.

Знов ніч. Лямпа прикручена, годинник тикає так голосно, не дає заснути. Нестерпний! Коле своїм тиканєм як іглою в уха, все сильнійше, все болючійше.

Накриває голову ручником і дримає. Нараз будить її якийсь шелест. Здаєть ся, походив не з горища, але десь зблизька. Напружає слух — тихо. Нема сили піднести руку і підкрутити гніт. Мускули відмовляють їй волі.

Лежить як на шпильках. Серце бєть ся так голосно, що заглушує годинник і наповняє цілу комнату шумом. „Трас!“ — залунало під ліжком. Упала дошка. Вона завмирає: віддих спинив ся, по жилах розходить ся холод. Ціле її єство концентруєть ся в слуху. Щось рушаєть ся під ліжком. Пре о сїнник, двигаєть ся до гори. Кілька

дошок упало з лускотом. „Розбійник, ніж, кров...“ — мигнуло в її уяві. Зірвала ся блискавкою і скочила до дверей. З розпущеним волосєм, у сорочці, боса вибігла на двір і пустила ся дорогою. Бігла без пам'яті, по грудях, по корчах. Утікала дальше і дальше, а за нею гонили страшні, бородаті постаті, з кровавими руками, з перекривленими лицами. Під хатою Семенихи упала на землю і стукнула головою в двері.

— — — — —

Тяжка, горячкова недуга триває вже тиждень. Семениха відрекла ся свого господарства і сидить цілий час при хорій. Удаєть ся до знахорів, ріжних баб, радить ся кого може, ратує. З села приходять люди і дивлять ся на мученицю. І Назар глядить на її сухеньке, бліде як смерть личко. Слухає її горячкового маячення та каже: „Тут нема ради, треба їхати по лікаря“. Привезли лікаря. Оглянув недужу і кивнув головою. Спитав, як довго хора, чим її лічили і виганьбив людей, чому його зараз не покликали. На другий день приїхали вже два. Радять ся і здвигають раменами. Семениха зрозуміла, що щось недобре і побігла дорогою за село. Незабаром зателенькав дзвінок, глипнула червона ліхтарня. Старушка привела ще одного лікаря — духовного.

— Так і слід! — сказав один лікар. — Тепер на вас черга, отче!

— Щож стало ся? — питав сьвященник. — Чи вже по всім?

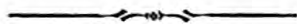
— Ті люди вбили її!

Назар і иньші потягли домів. Лиш одного виновника не було між ними. Хто їх потягне до одвічальности?

— — — — —

На сільськїм кладовищі в куті стоїть могила. Стежка до неї не втоптана, кругом трави та бур'яни. Навіть хреста не поставила вдячна громада: збирала ся, збирала тай забула. Лише дівчата засадили барвінок, руту, а в головах корч калини. Пташки люблять дуже на ній щебетати...

Семениха за душу покійної мучениці давала раз в рік на службу божу. Недовго й сама пішла за нею...

ПО ЗАКОНУ.

ОПОВІДАННЯ

Ів. Федорченка.

Человѣкъ, который, будучи обличаемъ, ожесточаетъ вью свою, внезапно сокрушится и не будетъ ему исцѣленія. (Притчи Солом. 29, 1.)

Яко да оправдишися во словесѣхъ Твоихъ и побѣдиши, внигда судити Ти. (Псал. 50, 7.)

В однім городі над широким Дніпром-Славутою жили та поживали два приятелі — Явтух та Степан. З того приятельство їх завязалось, що вони обидва торгували, що їх крамниці були поруч, що торгівля їх була ріжними річачами: Явтух торгував крамом, а Степан бакаліями, — що через те не могли мати між собою ніяких притичок. Трохи-по-троху така дружба їх опанувала, що водою не розіллеш, верівкою не розтягнеш. Оце зайдеш у Явтухову крамницю, не має його, сидить у Степановій лавці, чай у двох пють, цигарки курють, газети читають. Прийдеш інколи до Степана купити олії або сахару, або заліза, або иньшої якої бакалії — лавка причиняна, а сам він сидить у Явтуха, та або шашками розважають ся, або Степан слухає, як Явтух читає книжку. До правди, поводилось так, коли торгівлі не було ходу, а без діла сидіти було нудно. Явтух був осьвіченіший від Степана, кохавсь у книжках, знав у їх смак, мав чималеньку бібліотеку, та ще, не досить того, був передплатником міської бібліотеки, з відквіля брав і книги

й журнали. Не раз і не двічі Явтух, бачучи Степанову неосвіченість, неодокованість, раїв йому взятись за книжки, щоб розвинути хоч трохи свій сьвітогляд, але Степан не дуже потурав на Явтухові речі, бо не вбачав у тому ніякого собі материяльного зиску. А що він ходив до Явтуха слухать його читання, то через те, що це йому нічого не коштувало і хоч яка небудь була розвага під час нудоти од безділля. Тимчасом мало-по-малу, то читання, то Явтухові вговорювання робили своє діло в Степановій голові, хоч на виду вдавав себе він байдужним і упертим, боячись за свою якусь-то самостійність. Найбільш усього зацікавлювали його спершу газети, а потім оповідання, котрі Явтух так майстерно та красно читав. Було як почне Явтух читати яку цікаву книжку, то Степан аж тремтить, щоб скорше узнать, що далі; готов не їсти й не пити та все слухати аж до кінця, і так роздрочилась у йому охота до читання, що почав і сам порплятись спершу в газетах, а далі в книжках. Читав він усе, що впадало до його рук, та все якось не знаходив він в тому читанню ніякого такого смаку, який почував у Явтуховім читанню. Чи то книжки не такі були, чи може читати він ще не добре налагодивсь.

Прошло скільки часу, Степан наломивсь читати вже так як і Явтух. Щоб ствердити свою самостійність і не виявити залежності своєї „освіти“ од вливу Явтухових уговорювань, Степан читав нишком, а потім крадькома побіг до бібліотеки, рахуючи набратись швидко розуму і втерти носа Явтухови, щоб той не підносив ся своїм. Прийшов у бібліотеку, заплатив гроші й питає, яку книжку взяти б йому почитать? Панна, що заправляла в бібліотеці, подала йому реєстр і сказала, щоб вибрав собі по смаку. От він розвернув реєстр, одкрив першу сторону й читає: „Філософія і критика“, та й задумавсь над сими словами. Про критику він чував і по своєму тямив її, а що таке „філософія“ — це чорт його знає що, — певно якесь татарське слово. Мав стидом спитати ся в сусіда, або у панни, й почав перечитувати реєстрик далі, думаючи собі: коли таке чудне назвисько, то певно й книжки якісь незвичайні і певно дуже мудрі; як почну їх читати, то стільки зразу розуму наберусь, що аж здивую Явтуха; годі вже буде

йому виставлялись передо мною зі своїм знанням та розумом. Думає й читає: „Гегель. Курс Естетики“, — знову нетямуще слово; і де вони набрали таких клятих слів! А чи не підсунула мені панна на сьміх оцю книжечку, щоб покепкувать із мене? Глянув на панну; ні, сидить звичайно, не видно щоб глузувала, робить своє діло і навіть не дивиться на нього. Це його заспокоїло і став він над тими словами розмірковувати. „Гегель“ — це зовсім чорт його знає що за слово; хоч його читати гегель, то все таки не буде похоче на жидівське: „тугіль“. Ну, нехай йому чорт приенить ся! „Курс“ — уже звісно що за слово, бо про школярів кажуть: „скінчив курс“ а що то за курс — кат-зна; як би по нашому „курс“, то це я тямлю, а на віщо сюди оте „ер“ заплішили? Це мабуть буде німецьке слово, по нашому „курс“, а по німецькому „курс“. Ну а вже ж, так воно й є — „Курс естетики“, очевидно „курс їжі“, або „курс існування, естества!“ Зрадів Степан, що дошпіржав ся своїм розумом, узяв книжку й побіг з нею до дому, все таки думаючи про слова, що так чудно перелицьовані — „наче б і по нашому, наче б і по чужому, а в решті, як добре та цупко подумаєш, та помудруєш, то виходить зовсім по нашому. От і „Гегель“, як його приставить до „курса естетики“, то виходить якась страва, і певно не що друге, як „тугіль“. Так воно й буде: Тугіль — „курс естетики“.

Прийшов Степан до дому, резперезав ся, роздіг ся, сів, почав читати. Читав, читав; що за глум? Прочитав з пів-сторони, ані одного слова не второпав. Слова якісь хитро мудрі, річ якогось чудного складу, не нашого; знову став читати те саме, читав, читав, аж употів, голова заболіла, в очах зарябіло, схилив голову над книжкою, та якось ненароком і заснув, та так солодко, що аж слинка потекла. Прокинув ся, думав-думав, про віщо він читав? так і не пригадав; знову прочитав — третій раз — хоч голову одітти, ані-в-зуб нічого не второпав, одно тільки йому ясно, що про їжу, про курс і існування ані натякає. Розгорнув книжку по середині, прочитав — теж саме і ні одно слово не лізе в голову; він уже над ними і так і сяк міркує, — ні, не вгризеш, як камінь.

— Ні, таку книжку як читать, то й сьвіт тобі замакітрить ся. Як од Біблії з глузду зійдеш. Нехай вона тямить ся! — подумав Степан, та плюнувши поніс книжку назад.

Знов став він перечитувати в реєстрику. Налапав наче щось би й підходяще: „Кант. Критика чистаго розума“.

— О! от-це вже мабуть буде не таке тверде — подумав Степан. Якась розумна критика. Візьму почитаю, та от-тоді вже як почну всіх критикувати — прямо од чистого розуму, а що Явтухови, то запевне носа втру.

Приніс до дому, читав, читав; — та ж сама річ, та ж рахуба, що і з першою книжкою. Аж ошоломонило бідолаху од такого розумного читання. Наче хто його, сердешного, келепом у лоб ушкварив: у голові гуде, в ушах дзвони дзвонють, в очах — стовпи огненні, язик як сукинина, а тіло в поті, наче в лазні, або після десяти склянок чаю. Злякавсь бідаха, подумав, що з ума зходить, та скорійш одіслав книжку хлопцем назад.

Днів через три після того Явтух розказував про різні диковини та цікаві штуки, що він вичитав у книжці. Розібрала знову Степана охота набратись розуму, щоб утерти коли небудь носа Явтухови. Пішов він іще раз крадькома до бібліотеки, крадькома, щоб Явтух не взнав часом, помочи ж від його не хотів він просити. Читав, читав реєстрик, перекидав, перекидав листи, та й напав: „Судебные Уставы“. Схопив книжку, та мерщі до дому.

Спершу і од цієї книжки морочилась його голова і макітрив ся сьвіт, а потім, що далі — нічого: ставало лекше й лекше. Ясний і цунко вироблений склад мови „Судебних уставів“ лекше давав ся в тямки Степанови, і так йому вподобалась книжка, що як випадє свобідний час, то він зараз за неї.

Проїшов речинець, на який книжку взято. Степан сказав у бібліотеці, що книжку він згубив, заплатив за неї гроші, скільки була варта, та й читає день і ніч, як час дозволяє; вже й до Явтуха забув ходити. Їсть і спить з книжкою і мало не на память вивчив її, так що як де яка розмова зайде про суди та закони — лучче Степана та прикладніш ніхто слова не скаже. Сам Явтух став тому

дивуватись, тільки не подавав знаку, а це ще гірше дражнило Степана. Було Степан і так і сяк заходить коло Явтуха, що б той похвалив його за його знання, а Явтух, тямлючи до чого воно, не вдає знаку, бо Степанове знання рахував не глибоким.

Пройшла яка доба. В торговім ділі трапляється так, що як прийдець ся викупити з двірця залізної дороги товар, а грошей не хвата, позичають один у другого на день на два сотню, дві, три, без векся й розписки, на совість; треба вже дуже великим мошенником бути, щоб не віддати такого довгу; такого митця, хоч його й нема способу судить по законам, самі крамарі й бакалярі осудять своїм судом так, що аж жить йому стане нудно, й лавку му-сіти-ме залишити та тікати з города чорт-зна-куди. Прибув Явтухови товар з фабрики, чи з далекого города, лежить на двірці, а на товар одправитель „наложив платіж“. Як заплатиш на двірці за товар гроші — забирай товар; як ні — товар лежати-ме поки зогне, а після продадуть за десьту частину ціни, а то й менче; або ще й так: лежить товар, лежить; хазяїн, коли було слід, не зібравсь з грішми, щоб викупить; достав грошій, приїхав викуплювать товар, а за полежале поражували стілько, що й товар того не варт. От тим то Явтух турбував ся та клопотав ся, щоб зобразь хоч зо три тисячі грошей, викупити з двірця товар, бо з неділі великий ярмарок, наїде багато народу — й простого, й панів, і попів, то треба постачить товар, щоб не втеряти заробітків. Збив з великими клопотами Явтух дві з половиною тисячі карбованців, не хватає пяти-сот. Що тут його діяти? Думає-думає, пішов до Степана.

— Друже Степане, зарятуй, будь ласкав!

Знав Степан діла Явтухові, знав з чого він уже днів три крутить ся по городу як муха в окропі, збираючи довги, а вдає, що не знає, чого приятелеви треба.

— Чим тебе зарятувати, Явтуше?

— Дай мені на три дні пів-тисячі. Сьогодні п'ятниця, в понеділок усі оддам.

— Чому не дати, — одвітив Степан — для приятеля я завше рад услужити. Пиши вексель!

Наче хто Явтуха в серце довбнув. Ніколи того не було в торговельнім колі, щоб таку, до міри, не велику суму й на такий короткий речинець позичати на вексель. Чужий чужого зарятовує в надії на рятунок собі — під час пригоди, а тут приятель, та ще такий близький, з котрим разом зросли, пів-життя прожили у купі, вірили один одному по дві й по три тисячі на слово, один другого рятували, перестав няти віру, хто його знає з якої причини.

Нічого робити Явтухови. Іншим часом він би вичитав Степанови, як той його зневажив, яку образу зробив йому, спитав би його, коли він чим скривдив його, що слову його не має віри? Та ніколи вести довгу розмову, а по розмові полаятись, та може й на вексель не позичити грошей; пішов Явтух, купив лист вексельного паперу, написав вексель з речинцем на чотири дні й приніс його Степанови.

— От, оце гаразд, як слідує, по закону — сказав Степан. Одлічив Явтухови гроші й запер вексель у шухляду.

Не витримав Явтух, щоб не сказати що небудь.

— Старі люде казали: як дуже гаразд, то й погано.

— Все ж таки безпечнійше, як по закону — одмовив Степан.

— Степане! законів треба людям лихої волі, злого хисту, щоб сковувать злі заміри їхні. Людям, котрі живуть по совісті, по правді, закони ні-на-щоб. До зобачення, Степане. — Почоломкавсь і пішов спішучи на дворець.

II.

Була саме масниця, сама весела пора. Перед великим постом люди нагулюють ся й наїдають ся, як кажуть, аж по саму завязку, щоб і дихать нікуди було, до самісінького вже „не хочу“. З усієї округи наїхало в город чи-мало всякого панства — й самі, і з сім'ями, і всякий то з таким наміром, щоб повеселить ся, подуріти, розтриндити по шинкам-ресторанам та по театрам гроший, та вернутись до дому слабим і без шага в кешені, щоб зразу великий піст почув ся.

То сама пора, коли бакалійщикам найбільша турбота, щоб закупити задалегідь усякого такого товару, який пани

найбільш уживають з млинцями: осятрини, балика, ікри, сардин, корюшок, сьомги, борошна гречаного на млинці, масла, оселедців усяких, сира галанського, вин і наливки усяких, — усе то для того, щоб наситились панські черева, щоб масницю довго памятали і гаман і голова.

Степан, як бакалійщик, повинен був постачити всього того товару. Того року зима була дуже холодна, от він і надумав написати у Ростов та в Царицин, щоб наслали йому всякої дорогої сьвіжої риби мерзлою: осятрів, стерлядів, наваги — їх пани дуже розкуповують, хоч будь яка дорога ціна. Написав Степан і в Ревель, щоб маринадів та консервів рибних вислали, і в Москву — за солоні гриби, і в Астрахань — за всяку рибу — солону та копчену, і в Одесу — за маслини і всякі морські риби: скумбрію, камбалу з одним оком, кефаль і иньші, і в Єлець — за борошно гречане, і у всі кінці Росії, щоб з усякого города вислали йому на втіху панських утроб ті товари, якими який город славить ся. Назначив усім тим купцям речинець — пестрий тиждень перед масницею, щоб у середу, у четвер товари вже доконче були тут, на двірці, щоб з п'ятниці можна було пустить їх у продаж.

Так по його писанню й зробилось. У середу приніс Степанови почталіон з десяток листів. Порозпечатував їх Степан, а там самі накладні на всі ті товари, про які він писав; на всякий товар — було визначено в накладних — був „наложений платіж“. Як зрахував на щотах, налічив тисячу й триста карбованців; полів у свою шухляду, виймав, виймав гроші, лічив, лічив, налічив сім-сот рублів з чимсь; не стає мало не шість-сот карбованців!

Завтра доконче треба викупити товар з двірця, а грошей багато не стає. Побіг Степан по довжниках. Піде до того — грошей не має, кинець ся до другого — каже: приходь через тиждень, заплачу, як жалування получу; а у Степана довжники були найбільш чиновники: подивив ся на його — наче б і пан, а грошей чорт-ма, тільки й живе, що двадцятого числа,*) а двадцять першого замирає на весь

*) В Росії пенсію беруть урядники 20-го кожного місяця, як у нас 1-го. *Ред.*

місяць, як муха в осени — не живе, а скліє та сьвітом нудить.

Бігав-бігав Степан до самісінького вечера, посилав-посилав челядників своїх з квітками то до одного, то до другого довжника, й наче на-сьміх назбирав трицять два карбованці. Бачить Степан — не обійдеться ся своїм коштом; нічого робити, йде до Явтуха.

— Чи не заратуєш мене днів на три шістьма сотнями? Товар нічим викупити.

А Явтухови як на те поназносили дрібні крамарі довги за давній борг, хоч і понабирали знову на́-борг.

— Ось, каже, на́ тобі, — і подає йому шість катеринок.

Підхопив Степан гроші, сховав у гаман, сів на дорожку, та й чкурнув до двірця. Радий такий, що викупить товар і полежалого не платити-ме.

Думає собі Явтух: як то добре у дружбі жити. От прийшла мені нужда — він мене заратував: привернулась нужда до його — в мене ратунок знайшов ся. А ще тричі добре, що гроші трапились; не бувай сього — подумав би Степан, що я заратувать його не хочу, а се мені було б дуже стидно після того, як він мені у пригоді став. Тепер виходить, що я довг йому віддав, а Степан винен мені сто карбованців.

Так Явтухови гадало ся, та не так у Степановій голіві склало ся.

III.

Як-раз чотирнацять день пройшло з того дня, коли Явтух позичив у Степана гроші і підписав вексель.

На чотирнацятий день (саме на десятий день по скінченню речинця, який написано на векслі) приходить у лавку до Явтуха нотаріус. — Така й така, каже, річ: сусід ваш, пане Євтихію Григоровичу, Степан Борщ, звелів мені протестувати вексель, котрий написали йому на п'ятьсот рублів. Десять днів проволоки минуло; чи платити-мете, чи ні?

Наче хто люшнею між очі Явтуха телепнув. І жалко, і прикро, і стидно, й обидно, й не вмю назвати, які ще

гіркі почуття обгорнули його душу. Жалко йому стало, що тратив свого луччого друга; прикро, що вірив чоловікови, як самому собі, а ту віру потоптано в багно; стидно — бо нема гіршого стида купцеви, як до його йде нотаріус протестувати векся — зараз лиха поголоска піде, що такий-то купець довгів своїх не платить, що йому векселі протестують, що він банкрутить. Обидно стало Явтухови, що друг його єдиний таку ганьбу йому вчинив; за яку ж то шкоду, за яку невигоду?

Такі мисли як рій, хутко крутились у голові Явтуховій. Стояв він як пришиблений, ні слова не мовлячи, аж поки нотаріус спитав його у друге:

— Так як же, чи платити-мете?

Наче прокинувся Явтух, та й мовить, як з просоння:

— Нічого не тямлю. Який там вексель?

Показує нотаріус вексель. Дивить ся Явтух: той самий, що дві неділі назад видав він Степанови, як мав їхати на дворець за крамом.

— Ні, — каже Явтух, — не буду платити. Тут щось не так. У нас із Степаном своя рахуба. Лишіть так вексель без протесту, а я з Степаном сам поррахуюсь.

— Е, ні, сього не можу, — каже нотаріус. — Коли вексель дано мені для протесту, то я повинен зробити, що мені велить закон, а до останнього мені не має жадного діла.

Сів і написав протест, що такий-то купець Євтихій Заруба не хоче платити векся, ради чого він, нотаріус, протестує вексель „для захорони сили вексельного права“. Попросив Явтуха підписати протест, Явтух не захотів; нотаріус і се записав у лист, згорнув його в дудочку, попрощавсь та й пішов геть.

Довго, схилившись на руки, сидів за „прилавком“ Явтух, мов придавлений якою тяжою. Як осячий рій лихі думки затовпили йому голову. „За що, за що він погузував ся так надо мною?“ — думав Явтух. „Я ж йому шага не винен, я ж йому своїми руками шість сотень віддав два дні по тім як узяв пбзичку. Тільки й гріха мого, що я не зробив як він, не взяв у його вексель. Я ж думав, що той вексель йому так тільки — для безпечности, бо

всі під Богом ходимо, не вільні в своїм останнім часі, а добра свого всякому жалко. Та й мої шість сотень підхопив він у мене зненацька якось, що не дав мені й подумати. Та й хто ж би міг надіятись, що такий приятель щирій захоче покористуватись твоєю необачністю? Чи ж можна було вгадати, яке зло коренилось у сьому чоловіці? І чим же ж я заробив у його таку ганьбу, таку чорну невдячність?”

Дунав, думав, надумав ще пійти побалакати з Степаном, щоб вяснити, з якої надоби Степан зробив так. І як наваживсь на се, стало йому чогось так стидно. Крадькома, як злодій, вийшов зі своєї крамниці й пішов тинятись по вулицях, прохолодити свою голову. Так таки й не переміг себе, щоб побалакати з Степаном, — все наче якась стіна заступала, — аж доки прийшла повістка на суд іти. Тут уже Явтух побачив, що Степан не жартує, що він таки насправжки думає йти „по закону“. Переміг себе й пішов до Степана.

Прийшов, той сидить у лавці, довбає свої „Судебні Устави“, й не туди-то, що до його зайшов „приятель“.

А Явтух, буцім би то й не окривджений, нічого собі — уходить, здоровкаєть ся за руку, витає свого ворога.

— Як поживаєш, Степане?

— А так собі, каже, перебиваємось з хліба на квас.

Сіли, сидять, мовчать, наче ні-в-сих ні-в-тих. Степан позичив у сїрка очей і сидить собі оком не дупнувши. Явтух заговорив;

— Як же ж се буде, брате Степане?

— А що таке? — питає Степан.

— Для чого такий сором робиш?

— Як то сором? Я по закону, як закон велить.

— Хиба закон велить без ножа чоловіка різати? Чи ти не знаєш хиба, ти, сам купець, що ти мене губиш? Та який же я тобі довжник, коли ти сам у мене на третій день шість сотень узяв, і виходить, що не я тобі, а ти мені винен сотню карбованців. Де ж тут правда, Степане?

— Правда у законі, Явтуше. Казали старі люди: як винен, то віддати повинен, а що ти винен, то в мене „письменне доказательство“ є.

— Так і ти ж мені винен!

— А чим же ти докажеш?

— То се-б-то ти, Степане, виходить, наче й не брав у мене грошей у позичку? — проговорив Явтух якимсь пригніченим голосом.

— Хиба я се кажу? Я ж сього не кажу.

— Як то не кажеш? Ти ж кажеш: чим я докажу, що ти в мене позичив? Які ж тут докази, коли я тобі гроші дав сам-на-сам? Тут увесь доказчик — совість.

— Ото-ж то й воно! — Тут Степан не витримав ясного погляду Явтухового й опустил очі до долу. — Я кажу тільки, що по закону безпечнійш.

— Слухай, Степане! — привітно та ласкаво почав Явтух. — Я прийшов до тебе побалакати як брат з братом. Вкупі ми хліб-сіль їли, вкупі жили, вкупі вирости. Часто один другому помагали й ділом і радою. Знали один другого, як кожний сам себе. Знали навіть думки один другого, а тепер я не впізнаю тебе, Степане. По обличчю ти той, а душа в тебе наче чужа, не твоя.

— Чого-ж? — каже Степан. — Я зовсім той, що й був, тільки може трохи розумнійший став.

— Де ж ти такого чудного розуму набравсь, Степане? Що то за чоловік такий, що переробив тебе на таку подобу?

— Ніхто мене не перероблював, — образившись одвітив Степан; — ось із отсеї книжки, — показує на „Судебні Устави“, що лежали перед ним — я де чого почерпнув трохи.

— Знаю я сю книжку, — каже Явтух, — знаю, що вона де чому доброму навчить, тільки, читаючи її, не треба забувати слів Христових: „Горе вам, книжники, фарисеї, лицеміри, що взаконяєте давати десятю частину од м'яти, кропу й кмину, а залишили найвище від закону: — суд, милість і віру.“ Я казав і ще кажу тобі, Степане, що то не розум у тобі грає, а сліпота духова гору бере.

— То ще ти мені й дорікаєш? — спалахнув Степан.

— І ані же я тобі не дорікаю, — одмовив Явтух, — хиба видно се з моєї речі? Веду я мову, як давній тобі

приятель, хочачи давньої правди від тебе, хочачи одкрити сліпоту твою і з блукання вивести на рівну стежку.

— Не треба мені твого повождарства. Сам я бачу добре й тямлю, куди йти. Не менче твого знаю.

— Я ніколи не хвалив ся перед тобою, що я більше знаю, — одказав Явтух.

— І нічого нам пусту мову вести, — огризнув ся Степан. — Діло тепер у суді, там нас розберуть.

— Та ти ж мені сором робиш, Степане, ти ж мені кредит підриваєш; я ж буду мусів торгівлю залишити. Та такого ж і лихий Татарин, і жид-невіра так не зробить. Чи се ж по приятельськи так, чи по сусідськи? Як тобі не гріх, не сором так обиждати мене, та ще й після того, як я віддав позичку? Де ж совість твоя, де хрест? Чи він є на тобі, чи й його продав, як мене?

Так зворушений чорною кривдою Явтух, не здержавши серця свого, дорікав Степанови. Розпекло се Степана, торкнуло його совість, але переміг він голос совісти, затушував його десь у глибині своєї душі і, як вражений у болячу рану, зарепетував, як несамовитий:

— Що ти мене та в моїй хаті докоряєш? Яке ти маєш право прийти у мою лавку, у моє господарство, та зо мною лаяти ся? Ти певно не знаєш, що по закону — там під сто сорок другою статтю „устава об наказаніях“ єсть таке Сенатське рішене — я маю право без жадної кари вибити тебе в шию з моєї оселі? Так іди ж геть, поки я тобі горба не намав.

— І се по закону, Степане? — запитав Явтух.

— Тепер у мене все по закону! На крок не відступлю від него!

— Степане, Степане, — з докором промовив Явтух, — єсть де що висше від закона, — я вже казав тобі: милість, суд і віра.

— Ну то й нехай буде суд! — роздрочений одвітив Степан! — а що до милости й віри, то то в карних справах, а в цивільних, як наше, судять, як документ каже.

— Ну коли так, то нехай же Бог нас розсудить, — одвітив Явтух. — Прощай Степане!

Зітхнув та й вийшов із лавки, а Степан промурмотав щось собі під ніс. Хто його зна, чи він лаяв ся, чи прощав ся.

IV.

Прийшли через скільки днів у суд. Прийшов Степан веселий та вдоволений, що от він публично, прилюдно, на суді покаже, як то він твердо знає закони і який то він розумний. — „От“, — думає собі — „як ушкварю на суді промову, так як той адвокат, що приїжджав із губернії, та як посиплю статями з законів, то всі аж роти пороз-звляють, та слухати-муть. А потім скрізь розказувати-муть: „Чи чули?... Степан!... он як! От голова, а ми ж то ді-чили його за...“

Народу, як почувли про стичку між такими близькими приятелями, напхалось до судії в камеру, як у церкву на великдень; усім дуже бажало ся послухати і подивити ся, що то буде; і Степан не дарма складав свої надії, що його слухати-ме увесь город. Явтух прийшов собі нишком та й сів у куточку, бо таки, як не кажіть, а сором йому було прилюдно сперечатись з приятелем.

От почав судия розбирати їх діло. Викликав Степана; той мов на пружинах вискочив та й став у праву-руч. Викликав Явтуха — вийшов і той, став на лівім боці.

Читає судия Степанове „прошення“, питає Явтуха, чи винен Степанови пятьсот карбованців гроший? Явтух од-вічає: „Ні, пане судие, не винен!“ Степан прокахикнув і переступив з ноги на ногу.

Просить судия їх помиритись. Явтух просить судию дозволити сказати пару слів істцеви. Судия дозволив.

— Слухай, Степане, — почав Явтух, — коли вже в нас з тобою пішло на закон, а не на совість, то і я хочу по закону. Ти пристаєш на се?

— А, конешне, я до сього пристаю, — відмовив Степан. — Нема лучче, як по закону.

— І я ж тепер так само казати-му, Степане, — каже Явтух. — Так от може ти памятаєш у Гражданськім Уставі статю про присягу?

— На віщо се ти мене питаєш? А вже-ж знаю — промовив Степан. — Більш твого знаю!

— Не про те річ, хто більше знає, а про те, що я хочу присягнути в тім, що я тобі гроший не винен, а ти присягни, що ти в мене гроший не брав.

Зблід зразу Степан. Краска збігла з його лица. Куди та його моторність ділась! Але стидно було йому прилюдно в дурнях стати, виказати себе незнайкою в законах і чоловіком без совісти. Напустив на себе хвабрість, подумав, подумав, та й каже:

— Я присягну, що по сьому векслеви гроший ти мені не віддав. (Придавив на слові: „по сьому“).

Пильно подививсь йому у очи Явтух, пильно подививсь і судня.

Явтух і каже судії:

— Пане судие! Ваша милость чули наші речі. Позвольте нам присягу прийняти. Йому, істцеви, що він гроший у мене за довг не брав, а мені, що я довг йому віддав.

А Степан каже:

— Пане судие! По закону я міг би одсторонити просьбу одвітки і основуєчись на формальнім документі, просить вашу милость присудити мені всю суму, яка у векслі. Але вважаючи просьбу одвітчикову, прошу вас, пане судие, провести формулу присяги, підносячи у ній, що по предявленному мною у вас векслеви я грошей у одвітки не відбирав.

Проговоривши таку складну орацію Степан зразу трохи повеселійшав, глянув скося на публіку, чи дивують ся, бач, на його, та й сів, утираючи хусточкою піт із лоба.

Написав судня присяжні листи — одного для істця, другого для одвітки, прочитав, чи так написано, як вони казали, та й спитав їх, чи кликати пона до суду, чи йти в церкву. Степан сказав, що до суду-б лучче. Явтух каже: як завгодно, тільки замішка буде тим, що тепер піст і піп по-всі-дні зайнятий у церкві, то чи не було-б ліпше пійти до церкви?

Закрив судня засіданє, зняв із шиї знак, поклав у кишеню й пішов із секретарем до церкви. Явтух поохотив ся

побігти вперед дати звістку попови. Народ, який був у суді, повалив через увесь город за судиєю у церкву.

Йдуть до церкви. Степан по-зад судії, народ за ними. Коли чують із дзвіниці: „бов-бов-бов“, як на литію по мертвому. Затрусив ся Степан, але не подає знаку, що се його дуже зворушило — стидно йому, бачте, перед народом. Що то народ подумає на його! І ввесь замах пропаде марно. Йде, потупив очи й ні-до-кого ані телень.

Прийшли на цвинтар, стали входити в церкву. Підійшов до Степана Явтух та й каже тихо:

— Степане, опамятай ся! З чим шуткуєш? — Та й замовк, бо Степан його обварив таким огненним поглядом, що Явтух аж присів.

— Одійди! — тільки промовив Степан, скрипнувши зубом. — Ті дзвони... се підзвін... се ти...

Коли се назустріч їм іде пан-отець у чорній ризі, в руці хрест. За хвилину перед тим хтось найняв панахиду: піп надів жалібні ризи, послав паламаря дзвонити по вмершому, а тут прийшов Явтух із звісткою, що йде судия для присяги, то він і не починав правити.

Йде піп назустріч. Судия надів знак. Секретарь вийняв папери. Дяк поставив аналой. Дивить ся піп на обох противників ясним та пронизуватим поглядом. Чогось так жах і обгортає. Степан мінить ся, мінить ся на лиці, а все піддає собі хваброви, не хоче покоритись голосови совісти, все тушкує його та бадьорить ся. Чує він, що от-от не витримає, але глянув, що народу за ним повна церква найшло, мотнув головою й сміливо підійшов до аналая.

Сказав піп маленьке слово, як то Бог карає й на сім і на тім світі за несправедну присягу і як карають за се закони. Звелів підняти два пальці у гору. Степан підняв. Секретарь дав попови лист. Піп почав читати у слух, Степан говорити за ним:

— Обіцяюсь і клянусь Всемогущим Богом, перед святим Його євангелиєм, чесним і животворящим хрестом...

Читає піп не спішно, з протягом, з розстановкою; Степан промовляє за ним, а дзвони на церкві, як по мерцєви: бов-бов-бов. У Степановім серці наче що велике повертаєть ся, та одзиваєть ся так само: бов-бов-бов, дух

Йому замирає, серце на шматки рве. Не встиг вимовити слово: „хрестом“, як раптом упав і бухнула йому кров ротом і носом.

Кинулись до його, а він без пам'яті. Винесли його на двір, побігли покликати лікаря; поки той прийшов, а Степан і ноги витяг.

Київ, лютий, 1900 р.

ІЗ ПОЕТИЧНОЇ СПАДЩИНИ.

І. У море!

Недрукований вірш Ю. Федьковича.¹⁾

Чи журитись лихом-горем —	Або в сонця запитаєм,
В море, друже, в море!...	Де вона ся діла?
Наймемо ся випасати	Вно майне ²⁾ лиш на лебеді
Біле стадо в горах.	Білі, друже, білі,
Наймем го ся випасати	І відошле їх на сей сьвіт
У Чимчика пана,	Гребенистов філев,
Будем ми го вигонити	Щоб принести мою милу
Рано, друже, рано.	На біленьких крилах,
Будем ми го вигонити	Аж у тридев'яту землю, —
В склянні гори в морі,	В море, друже, в море!...
Там про сужену долю	Доки стадо напасеть ся —
З визов ²⁾ поговорим.	Ми ся наговорим!

15/8 (1867).

Федькович.

ІІ. До дядька Прохора Ковалю.

Недрукований вірш Ст. Руданського.⁴⁾

І.

Не знаєш ти горя,	Щасливий ти, дядьку
Не відаєш жалю, —	Прохоре Ковалю!

¹⁾ Отсю поезію, знайдену між паперами дра М. Бучинського в Станіславові, прислав нам ласкаво д. Роман Заклинський ось із яким поясненем. „Др. М. Бучинський оповідає: Федькович умістив сей автограф на памятку в книжці, де я записував народні пісні. Море у него не ужите у властивім значіню, а буде значити, здасть ся, верхи“.

²⁾ виза — рід риби ³⁾ майне — кивне

⁴⁾ Отсей вірш — автограф поета, надіслав перед роком для музею Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові о. Ю. Сіцинський з додатком, що він знайдений

Желіза пудами
І начиня маєш,
Сядеш у сьвітлиці,
Думоньку гадаєш.

І гадаєш думу,
Кілько пудів взяти,
Щоб на диво сьвіту
Штабу ізкувати.

І вдруг твої слуги
Вугля насипають,
Широкії міхи
Вогонь роздувають.

Пішов і я, дядьку,
Від батька на волю;
Сижу на чужині,
Кую свою долю.

Желіза і стали
Я не покупаю,
Начиня і кузню
Свою рідню маю.

Сильні міхи дують,
Желізо біліє;
Кладу на ковадло —
Рука мені мліє.

І тяжко і важко
Молот підіймати,

Піду я до батька,
До рідної неньки...
„Но, батьку мій, батьку,
Голубе сивенький!

Горить чорне вугля,
Горить, не згасає,
Желізо калить ся,
Искри розсипає.

Желізо збіліло —
Хватаєш кліщами,
Кладеш на ковадло,
Вариш молотками.

І готова штаба,
І не маєш жалю...
Щасливий ти, дядьку,
Прохоре Ковалю.

II.

Бо нікому, видно,
Мені помагати.

Підійму я молот,
По желізі вдару,
Но штабу до штаби
Ніяк не привару.

Да як приварити:
Піску я не маю,
І сяду і в горя
Думоньку думаю.

І гадаю думу:
Ой Боже мій, Боже!
До кого я вдам ся?
Хто мені pomoже?

III.

„Шіснадцять літ руки
На кого робили?
Чи ж ти іще доси
Не виробив сили?“

між паперами пок. Каменецького протосрея М. Новицького, виховання Подільської семінарії 40-их років. Автограф — аркушик листового паперу 8°, записаний з усіх чотирьох боків. Титулу нема. Правописє змінюємо. Для показу, якою правописєю писав автор, подаємо тут першу строфу:

Незнаєнь Ты гора
Не відаєнь жалю

Счастливий ти дядьку
Прохоре Ковалю!

А брати молодші,
Сестра моя рідна —
До кого пригнеть ся
Головка їх бідна?

І німіє серце,
І не зношу жалю, —
Вдаю ся до тебе,
Прохоре Ковалю.

Прохоре Ковалю,
Моя ти родина:
Я гину в чужині,
Як тая билина.

Я гину, а міг би
Ще силовьку мати,
І не даром землю
Сирову доплати.

Поможи, Прохоре,
На долю хорошу:
Рублів пятьдесят лиш
У тебе я прошу.

Рублів пятьдесят лиш,
А більше не треба;
Пошле тобі Господь
Сто раз більше з неба.

IV.

Будь спокійний, дядьку,
Я тебе впевняю:
Не пуцу їх марне
І не прогуляю.

Не пуцу їх марне
І не прогайную,
Складу на науку
Свою дорогую.

І як Господь зволить,
Кілька літ нам дати,
Віддам тобі гроші,
Як захочеш взяти.

Но як, не дай Боже,
Згину на чужині,

З'умилосерди ся
На моїй родині!

На моїй родині
Ти змилосерди ся,
А за мою душу
Богу помоли ся.

Тимчасом, Ковалю,
Здоров зоставай ся!
Пришли, не скупи ся,
Довго не вагай ся.

Довго не вагай ся,
Не завдавай жалю,
Бо й так мені горе,
Прохоре Ковалю!...

1857 г. V. 21.

Степан Попович.

МАРУСЯ.

Оповіданє В. Г. Короленка.

—•—
VII*).

Я нічого не довідав ся про наслідок сих переговорів. До настання зими Степан і Маруся були двічі у слободі і ставали у нас як знайомі вже. Степан оживляв ся при людях, Маруся перестала уникати, хоча була як і ранійше мовчазна, нетовариська. Рік випав щасливий, і справа Марусина йшла добре. Її огірки, що солила вона якимсь відмінним способом, мали славу навіть у місті і траплялось -- за ними приїздили навмисне козаки за триста верстов. Сьому не слід дивуватись. О скільки се не дивно, але віддаль зовсім не лякає в сих далеких, рідко заселених місцях, з дуже поганими шляхами. Один американський подорожний по Сибіру оповідав з задивованєм у своїй книзі, як одного разу біля Колимска його здогнав губернаторський післанець, козак, аби доручити йому з пошаною порт-цигарницю і грудку масла, що забув він на стациї у Якутську. А від Якутська до Колимска більш як 1½ тисяч верств! Треба додати, що в той час біля Колими починалась одна з найстрашнійших пошестий — віспа і в губернського міста з нетерплячкою чекали віспяної лімфи. Лікарь і адміністрация стріли козака з radoщами і були над жіру розчаровані, довідавшись, що той прискакав не з лімфою, а з порт-цигарницею.

*.) Див. кн. II. стор. 197—230.

В поведженю Марусі я не помічав нічого болізного або мученичого. Вона тримала себе як спокійна, працююча господиня, що вміло і певно порядкувала власні діла.

— Ну й креміль жінка! — казав про неї Поляк торговельник, що постачав продукт рудокопам. Одначе в тоні його чулась не тільки зичливість до красивої смаглявки, але й поважання до господині.

Степан теж бродив по слободі і — з причини безробіття прицінював ся до коней, надіючись вимінати свого буланка. Він повертав ся на ніч трохи під чаркою, але не паний. Взагалі я придивляв ся до своїх гостей, питаючи себе з задивованєм: невже усе те, що мигцем промайнуло передо мною над далеким озером серед білої ночі — тільки моя фантазія, і сї люде живуть рівним, нічим не каламученим, звичайним житєм? Я придивляв ся до Марусі, іноді силкував ся розсмішити її, — пригадуючи нерівний, болізний сьміх її, котрий впав мені в пам'ять. Але вона і разу не всьміхнулась навіть.

На третій день у вечері, вийшовши на своє дворище, я за примітив, що хата Татарина Абрашки, що жив через вулицю від нас, дуже освічена. В невеличкі вікна було видко, що в хаті багато людей. Абрам Ахметзянов займав ся корчмарством.

Се була людина гідна уваги. Як він так і його жінка Гаріфа, котру на селі звали Марією, зовсім не були схожі на Монголів. У нього було кругле обличчя, дуже смаглясте, але про те з м'якими, правильними рисами, і великі, ласкаві, добрі очі... Вона-ж була типічною руською красунею, трохи гладкою, з гострим і, як то кажуть, „лихим“ поглядом. Абрашка любив її до нестяму, але про неї казали, що вона почаству зраджувала його. Одного разу, повернувшись несподівано до дому, він на щось стріляв біля своєї юрти. Казали на другий день, що баранкова шапка одного Абдула Сабитулліна була прострілена шротом і що тільки густо вистьобана тубетейка виратувала його лису голову. Сабитуллін був старий... Де-який час він стеріг ся ходити повз Абрамову хату, а одного разу останній стрівши його на вулиці, накинув ся нагло на нього і старого Абдула ледви вирвали з рук несамовитого Абрашки. Але я бачив Абрама і Марію на третій день після вистріла. Вона тримала себе з такою-ж сьвідомістю своєї чудової краси, що робила чоловіка геть чисто паним, а він дивив ся на неї таким-же покірно закоханим поглядом.

Він мав славу найбільше шаленого головоріза і найметкійшого злодія. Я довго не йняв тому віри. Кілька разів сей Абрам робив мені й моїм товаришам сусідські послуги і при тім в його очах світилась така простодушна ласка, що я не міг погодити з сим оповідання про його недобрі вчинки. Я почував навіть приємність розмовляючи з ним, і надто тоді, як я дивився в його глибокі, по дитинному простодушні і добрі очи. Тільки раз після якогось нового двозначного випадку з Марією він дуже пив кілька днів і прийшов до мене над вечір увесь зворушений і трошки дикий.

Де-який час він сидів тільки і злегка похитував ся. Потім подивився на мене і ніби пізнаючи, де знаходить ся, промовив:

— А! ось хто... Від'їздите, хату кидасте... Цілу ніч стоїть... рушили що небудь у вас Татаре?

— Не рушили.

— Горілки поставиш мені?

— Не поставлю.

— Чом не поставиш?

— Ти знаєш, Абраме, що ми до тебе не ходимо горілку пити. Чаю, коли хоч, запарю... А відкупляться від вас ми не станемо...

— Що ти, брате! Невже, боронь Боже, я за тим... — промовив він з проблизком свідомости. — Пяний, брате, Абрашка... серце зайняло ся...

Потім підвів ся наблизив ся до мене, поклав руку на плече і міцно стиснувши його нахилив до мене своє розпалене лице. Очи його були такі-ж добрі, тільки зробились ніби більші і іскрили ся майже з захватом... — Що ви за люде? — сказав він... — я не знаю, що ви за люде... А я ось який чоловік... Ах, бр-рате!... Як-би мені не Марія... давно-б я собі каторгу заробив!

Я був здивований глибокістю і безпосередністю сього ви-клику. Тут була і туга за юнацтвом, що марно пропадало, і сама непорушна певність, що — які-б там не були люди та погляди їх, — усе таки найдорожчий чоловік той, що сміливо буяє по найкрутішій кручі життя, з якої сніткнись тільки... влучиш просто на каторгу.

Тільки в сю мінуту я зрозумів гаразд Ахметзянова з усією його „безвинною“ переступністю, — далєбі я не знайду тут иньшого слова.. Він марнує час на дрібні крадіжки і злодійства, коли тимчасом його ймення могло гриміти врівні з йменням Нікіфорова і Чевкеса, — дуже відомих у ті роки на Лені начальників

перемитників і хижаків золота... Я зрозумів також, чому Тимофій ставив імя Степана поруч з Абрациним... В житю обох „жінки“ грали майже однакові ролі...

Двері Абрациної хати відчинились. З хати ніс ся гук, ніби з вулика. В освіченім четверокутнику з'явилась обрисом постать Степанова. Він очевидно відступав, тоді як в глибини хати до нього посувались збуджені татарські фігури.

— Що у вас трапилось? — спитав я, коли Степан надійшов до наших воріт і став виймати бантину, аби пролізти у двір.

— Нічого! — відповів він неохочо. — З Татарами трохи порахував ся.

І обернувши ся до хати, у якій двері зоставались відчиненими, він погрозив кулаком.

— Посьмієш ся ти в мене, Абраме, потривай...

Я помітив, що на сей раз він випив трохи більше, як звичайно і крім того був дуже зворушений...

На ранок погода на дворі круто звернула на зиму. Осінь по тих місцях майже непомітна. Вже в серпні холодні зорі міцно стискають землю і вкривають її шаром наморозу. До середодня земля ледви відтає, а вже вчасними присмерками знов починає підмерзати. Таким чином земля перемерзає досить глибоко надовго перед снігом; слоти та мраки ся осінь майже не знає, — повітря чисте та прозоре, звуки несуть ся виразно, ясно, далеко, копита коней дзвінко стукотять по голій ще, але вже закованій землі.

Над вечір другого дня мене викликав з юрти трохи тривожний оклик Степанів. Я вибіг і побачив, що майже з усіх ближчих юрт вибігали люде і з тривогою дивились на небо. Про те Якути і слобожане дивились досить спокійно, але Татари, а особливо Кіргізи, хвилювались і голосно розмовляли.

Я теж глянув у гору. Ледви пересунувши через пасмо відлогих горбків на північно-західній стороні, — до нас плила важка, оловяна хмара. Вона була величезна і дивна своєю різкою самотністю на холодному і ясному небі. У горі різко обмежена, ніби спина велетенського звіра, знизу спустила декільки паростів, що тихо, лиховісно ворушились спускаючись усе нижче і ніби дивогляд перебирали велетенськими вусиками. Але що найстрашніше було, так се те, що хмара повзла зовсім низько над землею, здригаючись, ніби тратючи сили на свій лет і якби ладна вразу впасти на землю усією своєю важкою масою...

Усі стихли. — Глядіть, — зачепить вашу юрту, — сказав Степан. Напів божевільний Кіргіз, що жив недалеко, прицілився з рушниці і стрельнув. Хмара, усе здригаючи, наповзла і розкинулась над крайніми дворищами слобідки. Усе потемніло і померкло навкруги. Звичайно, юрти хмара не зачіпила, але коли над нашими головами, тихо хвилюючи і ворущачи млистими паростями, пова важкий оловяний, де-не-де лишень мутно-опальовий, туманний дивогляд — усі затихли.. Тільки ще раз гримнув вистріл божевільного Кіргіза.. Через кілька хвилин темна маса проплила над рікою. Її густі обриси закрили скалуди горішнього берега і очевидно вона зачіпилась за їх узбіч. Коли щезла за шпильом, — на уступах, укритих зеленими ще модривами, біліли густі смуги снігу, ніби нарисовані велетенським пензлем.

Я прокинув ся, немов після дивовижного фантастичного сну. Над слобідкою знову вигравало густе, жовте проміння скупого осіннього сонця; якісь чужі мені люде голосно виявляли неспокій та розговорювали про значіне дивного явища. І все здавалось чужим, дивним, незрозумілим.. Незрозумілим здавалось навіть і те, як я тут опинив ся і що тут роблю.

У дверях нашої літньої хати, з однією рукою на одвірку, стояла Маруся з постарілим і переляканим обличчям і важко, з перервами переводила дихання. Тільки місцеві тубольці дивились спокійнійше.

— Ну, парубче, — сказав мені мій приятель, напів Якут, Тимофій. — Тепер гляди, буде буря! Ой-ой!

Дійсно, незабаром, ніби наздогін за північним утікачем, що мабуть відірвав ся від якогось сніжного оркану, — дмухнув гострий вітер і спала ніч серед хуртовини дрібного сипкого снігу. Вітер гудів у недалеких міжгір'ях, гнав снігом, наметав кучугури, підхоплював знов і крутив у воздуху. Там, де перед хвилиною ще все біліло від снігу, знов чорніла суха, дзвінка земля.

Степан і Маруся стали збиратись. Я зупиняв їх (на той час я був зовсім сам), але Степан odmовив ся.

— Ні, пане, — тепер піде хуртовина, пора темна. А я до того ще й з Татарами в сварці.

Я напоїв їх на дорогу чаєм і випровадив. Через кілька хвилин вони зникли серед мутного сумраку ночі, а вітер зараз розметав сліди, що zostались від коліс їх воза.

VIII.

Дійсно, наставала темна доба. Що року тижнів два чи три між осінню і справжньою зимою в тих місяцях віють люті вітри; гидкі ночі — повні холоду і морозу. Тайга кричить невгаваючи, по лугах несуться стовбури сніжного колючого пилу, земля робить ся каменем.

Але Татари, що склали майже половину слободи, дивились на сей період з цілком практичного становища. Мерзла земля не приймає слідів, а сипкий сніг, що переносить ся вітром з одного місця на друге, й тільки... Раз за разом, виходячи в ночі з юрти, ми чули по татарських дворищах якісь рухи і тихі збори. Ранком ставало відомо про виламану комору „у Якутах“, або про розграблену юрту якогось багатиря.

Мій приятель Тимофій, про якого я згадував вище, що ласкаво знайомив мене з відмінами місцевого життя, ось як характеризував відносини слободи і її околиці.

— Татар у Брякут воровай, Брякут у Татар воровай, — взад — вперед*).

Але в дійсності рівної відплати не було. Якути полохливі і спокійні. Тим то вони більш оборонялись, ніж нападали. Правда, коли татарський кінь забіг в улус подалі від слободи, то в той же час попадав у якутський казан, на спільну гульню. Але прості напади на Татар у слободі були трудні... Якути обмежувались охороною, майже завжди недотепною і боязливо-наївною. Переїздяючи в ночі сільськими шляхами, можна було чути несподівано галас, як би хто різав від разу кількох людей. Се — людність одної юрти, в якій дві чи три родини скупившись на довгу холодну зиму, упереджає невідомого подорожного, що їде поуз темним шляхом про те, що вони не сплять і готові до оборони. Тільки ся погроза робила вражінє скорше якогось голосіння, майже благання. Часом за голосінням наслідували безладні, такі-ж лякливі вистріли у повітря. Усе се звичайно було тільки ковінкою на руку відважним і сміливим Татарам, котрі уважали, поки Якути настріляють ся та накричать ся, і тоді тихо, але вільно йшли на здобич...

На другий день після дивної хмари і нічної завірюхи у слободу прискакало кілька чоловік Якутів, вимагаючи „зробити їм

*) Татари у Якутів крадуть, Якути у Татар крадуть.

папери“ і вчинити трус у Татар. Папери були зроблені, Татари покірно відчиняли власні комори і пивниці... А осінь усе лютувала, сніг усе носив ся в шітьмі, гонений вітром, стукотів у наші маленькі вікна і округи нашої юрти; ноцями все чув ся тихий рух то в однім, то в другім татарськiм дворищі. Мій вірний Цербер, котрого я брав до себе в юрту з почуття самоти, тільки й знав, що чуїно насторожував ся і гарчав якось відмінно, як гарчать природні якутські собаки — тільки на Татар або на осадчих. Тоді я брав на всякий випадок рушницю і виходив із юрти. Але що разу тривога була даремна; иноді тільки на великому шляху до улусів або по убічній дорозі, що пролягала поуз нашого дворища, проносила ся мавівцем серед мутної імлі верхи фігура або дві...

Я почував ся, — в своїй юрті на збочи ніби на острівці, — у надзвичайно оригінальному становищі; навкруги мене серед млистоного, туманного моря, кипіла оригінальна діяльність піратів. Иноді я догадував ся, хто саме з моїх добрих сусідів виїздить „у Якути“ по здобич, чи до ліса з добиччю, що доконче потрібно сховати... Иноді закипало в мені обурення, рука мимоволі стискала рушницю, — але то була видима неможливість... Я не вмів плавати між сими рифами...

Одного разу увійшли на слободу, обвіяні снігом, постукуючи перед собою палицями, сліпці, старий зі старою. Се були нещасні, безхатні старці, що ходили по богатих Якутах і заробляли шматок хліба мливом зерна на жорнах, на яких мабуть мололи ще невольниць Одисея. Такі жорна є у кожній якутській юрті. На міцній станиї, заввишки на половину чоловіка, примоцований не порушно невеликий жорновий камінь. Другий вільно ходить над ним на залізаному веретеві і цівці. Довга палиця одним кінцем примоцована до стелі, а другим обертає верхній камінь. Чоловік вертить нею жорна, насилаючи жменею у отвір зерно. Жорна гудуть тихо і нудно, борошно сиплеть ся на вдивовижу марудно, майже непомітно, на стіл округи жорен. За змелене пуда борошна платять від 15 до 20 коп.

Сією роботою старі довго збивали гроші і нарешті купили собі теплі кожухи на зиму і ковдри на взір мішків: чому саме сі речі, — переважно перед иньшими, — сказати не можна. Я бачив тільки, як у літку винесли вони свій скарб і витрушували з нього пил та міль. Розклавши його долі, старий намацював лівою рукою місце, а правою вдаряв гнучкою лозиною. По інстинкті

сліпого він рідко помиляв ся, але все таки иноді влучав себе по кикті... Потім пересовував руку і вдаряв в боку... Сю-ж роботу старі вповняли у иньших, коли не було шлива.

Тепер вони ішли вулицею, змерзлі і нещасні. Сльози текли із сліпих очей старої і замерзали на обличі. Старий ішов з якоюсь журною урочистостю і постукуючи палицею по змерзлому ґрунті, підіймав обличчя високо, ніби дивлячись у небо сліпими очима. Виявилось, що вони ішли теж „робити папір“ до уряду. Сієї ночі із комори одного Якута, у котрого вони мололи, — покрали їх скарб, що коштував кілька років праці.

Виходили слобожане, виходили Татари, і дивились на сю пару і слухали оповіданя, що переходило від одного до другого. Абрам теж стояв біля своїх воріт і дивив ся на старих своїми ласкавими очима.

— Здоров, — окликнув він мене, — що йдеш і нічого не кажеш?

Я якось несамохіть обернув ся і наближив ся аж до нього.

— Слухай, Абраме, — сказав я. — Добре се?

Він подивив ся трохи скося і сказав звичайним ласкавим голосом :

— Брате! — адже не я се зробив.

І потім подивившись у слід за старими, сказав замислено :

— Мабуть поклали своє добро в хазяйським у купі.

— Чи не віддастьте тепер? — усміхнув ся я жовчно...

Абрам не відповів нічого. Але місяців за два він якось стрів ся зі мною на вулиці. Поруч з ним ішов незнайомий Татарин, довгий як жердка, і сухий як кістяк. Зрівнявшись зі мною, Абрам, під впливом якихсь наглих думок, поступив нагло на бік і опинив ся переді мною.

— Слухай, що я тобі буду казати, — промовив він. — Сього Татарина пригнали до присілка. Жінка померла в дорозі... четверо дітей... нічого нема... голодні сиділи, топити нема чим...

— Правда, — глухо сказав високий Татарин і мотнув головою.

Але мені не потрібно було його запевнень: голод і зимна ровпука видні були із глибокості запалих очей, а від темного обличчя віяло як смертельною байдужістю.

— Прохав уклоняв ся... Нарешті, приніс дітей до уряду і кинув, як пущинят: робіть, що хочете. Хоч у воду, каже, киньте...

— Сама сюди гуляв, — пояснив його товариш подорожі.

— Зрозумів ти моє слово? — спитав мене Абрам, і пішов далі, не чекаючи моєї відповіді.. Я зрозумів, що на слободі побільшилось ще одним підприємчивим чоловіком.

Се, як сказав я, було довго згодом. А того вечера, прийшовши до дому, я неспокійно кидав ся по власній юрті і по дворищу і по щось часто оглядав рушницю... Товариші мусіли повернутись за кілька день. Округи юрти знова гуділо, у вікно було видко цілу гурму іскор і диму, які вихвачував вітер нетерпливо із мого димаря і люто кидав долі. Друге вікно в побічній стіні ніби хто навмисне заліпив рівною, білою, густою плівкою снігу.

На другім дворищі, куди я пішов, аби дати коневі їсти, мій сірий кидав ся, як шалений. Коли я увійшов, він з початку кинув ся на бік, але потім, хронучи і здригаючись, ніби все ще не признаючи мене, все таки наблизив ся і поклав мені голову на плече... Він поводив ухами і прислухав ся. Очевидно навіть він, будучи родом звідси, усе ще не звик до довгого, протяжного крику, що майже оголена вже тайга слала нам з вітром із бугрів та міжгір'їв..

Ледви я кинувши йому сіна пішов, він знову став метатись по дворищу, а гучні вдари його копит доносились без перестанку до мого вуха... Собака ласкаво терлась біля моїх ніг...

Навкруги шаліла якась хвиляста муть, що хутко неслась із бугрів за ріку... Слобода щезла, затаїлась під метушнею, як звикла взагалі таїтись під усяку негоду. Часами тільки серед білого хаосу мигав несподівано сніп іскор із димаря, або підчас перерви завірюхи відкривалось і знову зникало тихо освічене віконце...

Я починав розуміти сієї хвилі настрої наших сіл, які то покірно зносили явне зухвальство кожного зуха, що позбув ся совісти і остраху, то удавались до звірячого самосуду юрби, що вже за довго переносила покірний перестрах... Половина слобідки тримає в такому тремтінні не тільки другу, більшу половину, але і всю околицю. І от тепер, серед сієї хуртовини, то в тій то в другій юрті несміливо скриплять двері, — мешканці обережно визирають, — що се стукотить біля комори, злодій чи негода? А на багато верст навкруги чують ся безтямні голосіння і не менш безтямні вистріли... А ось і я стою тут, серед хуртовини і також у безтямі стискаю рушницю... Пощо? Я не плавець на сім морі, мого місця нема у сій боротьбі, я тут не вмію ступити ані кроку... А серед решти миру, що оточав мене, охопленого сією

мутною фугою, — ті, здавалось мені, що може мали охоту зробити щось, — безсилі, слабодушні, а ті, що можуть, — не хочуть.. Кождий дбає, чи справедливійше трусить ся лишень за себе, і нема нікого, хто-б зрозумів, хоча-б у сім звичайнім випадку, що його справа — частина загальної справи...

Незабаром одначе мені довелось упевнитись, що я помилив ся: така людина знайшлась.

IX.

Ледви встиг я повернутись до своєї юрти і роздягтись, як моя собака неспокійно загавкала і з надвору почув ся тупіт. Потім Цербер як скажений кинув ся до вікна. Чиясь рука змела сніг зі скла і в ній з'явилося знайоме татарське обличчє.

— Парубче! Кінь у тебе втік, — крикнув він.

Я нашвидку одяг ся і вискочив на двір. Одна жердка дуже високої огорожі була поламана, коня не було. Постать Татарина спокійно віддалялась через вулицю.

Випало негаючись їхати на шуканину. Поляк селянин, що був на засланою за часів повстання, дав мені коня і обібрав ся сам супроводити мене. По його речам, мій Сірко певно подав ся у рідний присілок, звідки був куплений.

Фуґа ніби трохи стихла. Від'їхавши з 1½ верстви від околиці, ми нагло наткнулись на осадчого. Він увесь змерзлу своїй поганенький кожушинці, і голос його дріжав нагадуючи часами заячий писк. Він вийшов із дому над вечір, маючи надію заночувати у знайомого Якута. Але у вечері, в темноті, коли на нього загавкала собака, як на чужого, двері юрти відчинились і звідти гримнув вистріл пущений на сліпо. Після сього він пройшов близько 15 верстов, боязливо минаючи юрти, і тепера був ледви живий. Я дав йому сьорбнути горілки з пляшки, що була зі мною; довідавшись, що до слободи зісталось версти з 1½, він бадьоро підтюпцем побіг далі.

— Чиста війна! — сказав Поляк і засьміяв ся.

— Ви сьмієтесь, пане Пекарський? — сказав я з докором.

— А що-ж робити?

Він жив тут більш як 20 років і був жонатий на слобожанці, що обякутилась...

— Правда; так як тепера, ще ніколи не було, — додав він на серію. — Що-то далі буде?...

Шлях наш припав до ріки. З правого боку шпильастий беріг захистив нас від фуґи. Віддалений рев було чути тільки на далеких лісових верхівях, а тут було тихо і навіть тепло; за те п'ятьма лежала так густо, що я ледви розрізняв мою білу собаку в кількох кроках з переду коня. Удари копит гучно розлягались від каміння... Коні силкувались ступати обережно.

Нараз мій товариш нахилив ся і зупинив мого коня за поводи. — Тихше! — сказав він. — Чуєте?

З другого берега ріки, що була тут дуже вузька, неслоь до нас, ніби луна від наших кроків, обережне стуканє копит.

— От прокляті, — сказав він по своєму, усміхаючись... Узялись за розум...

— Що се?

— Якутська варта. Мабуть довідались про те, що Татари знову збирають ся в гостину. Ось під'їдемо до вузького місця, де брід, ще чого доброго грюкне якийсь із рушницї...

Він сьміяв ся все тако-ж добросердо і весело. Коли ми під'їхали до броду, ніхто з рушницї не грюкнув, а замість того мене голосно окликнув хтось по йменню.

Ми зупинились, як укопані.

— От чудо, — засьміяв ся Поляк. — Що се таке?... У вас тут мабуть приятелї...

На темній ріці з'явив ся їздець, що переїздив у брід. За ним на повіді пленталась друга коняка. Через кілька хвилин, упоравшись із бистриною, до мене над'їхав Степан, ведучи за собою мого втікача Сірого.

— Піймав на броді, — вже на беріг виходив, — промовив він. — Дивлюсь, кінь знайомий. Ну, гадаю, почекаю трохи: певно, мовляв, ви поженетесь. А то увів би з собою...

— Спасибі, Степане, — сказав я, з запалом стискаючи йому руку.

— Даруйте, нема за що! А се хто з вами? — спитав він, нахилиючись із сідла і придивляючись до фігури мого товариша.

— Чоловік божий, обшитий кожою, — відповів Мазур своїм веселим голосом. — Поїхав ось з ним, думаю собі: може дасть Бог разом і свою конячку знайду.

— Теж пропала? Давно? — спитав Степан трохи неуважно.

— Років зо два... Втікла підла з покосу, та ще, кажуть, занесла на собі якогось осадчого. Кінь, — Господь із ним. Боюсь, коли-б не досталось за осадчого...

— Як ви, Степане, опинились тут? — спитав я, щоб перервати жарти приятеля, що здавались мені не зовсім до речі при сих обставинах.

— Справа була тут до Якутів, — відповів він уникливо, і не слухаючи більш моєї подяки, примусив свого коня увійти знову в воду. Ми поїхали назад, ведучи Сірого на повіді.

— От щастя людям, — усе в тім таки тоні балакав мій товариш. — А чи не можна й мене прийняти до ватаги?...

— Що ви хочете сказати? До якої ватаги?

— Еге-ж! Не знаєте! А пощо тут сей Степан? Навмисне сторожив, чи не прибіжить ваш кінь?

Увага ся вдарила мене дуже неприємно. А про те Пекарський, що їхав попереду, зупинив ся, ніби прислухаючись до чого...

— До чого се ви прислухаєтесь?

— А матері його біс! Не хочеть ся стрінутись у тіснім місці.

— Та з ким стрінутись? — спитав я нетерпляче.

— А на кого ваш приятель чекає біля броду!... У Абрама з ранку кінь на припоні, у Абасова, у Ахмета, у Сайфули теж.

— Ну, з Абрамом Степан посварив ся...

— Усі вони один з другим сварять ся, а крадуть у куші...

Непевність закралась мимоволі і в мій мозок, а надто коли ще раз зупинившись, мій товариш промовив з певністю, підогнавши коня:

— Горою поїхали. Знали, що ми поїхали сим шляхом!...

Дійсно, у-горі над темним уступом чулось витріскуванне сучків і легкий тупіт...

X.

Прокинувшись на другий день, я з початку уважав усю оту нічну подорож за сон. Тільки кинуте безпорядно на підлозі сідле та верхня одіж, що нестигла ще висхнути, переконали мене про дійсність моєї маленької пригоди.

Я закурив лежучи сигарку і з задоволенем витяг ся. Не вважаючи на те, що всі вікна були занесені снігом, я почував, що день став яснійший, ніж учора. Біля дверей гавкала собака

і коли я, нашвидку одягнувши повстянки, впустив її, вона радісно надбігла до ліжка, і поклавши на край холодну морду, дивилась на мене ласкаво, ніби признаючи собі заслугу і нагадуючи, що й вона шукала зо мною коня, що іржав тепер на дворі, привязаний за кару до стовпа...

Настрій у мене був добрий, радісний і, признатись, я в деяким гонором готував ся оповісти товаришам про свою пригоду і про свою працю на загальне добро... Одначе незабаром під сим настроєм виявилась якась маленька гадючка, що ворушилась і сичала на мою жизнорадісність, нагадуючи щось отруйне і сумне...

— Так! Се про Степана, — пригадав я нараз, і частина моєї радості відразу щезла.

— Невжеж Пекарський правий? — помислив я з відчутєм гострого смутку... — Невжеж Степан став мені у послузі саме через те, що сподівався Татар? Не витримав, нарешті, гомону своєї тайги, прозаїчної добродієвності своєї Марусі, в котрою стрів ся при ріднійшій для себе обстанові, і тихого Тимохи? Забажалося знов простору і вражін? Що дивного? Адже ось навіть незначний випадок відсвіжив і відновив мій настрій, що запліснів від нудьги і самоти...

— Що-ж тепера буде робити Маруся? Як піде її житє? Бурливі сцени — чи покірливі сльози?... Покора і піддання — чи розрив? Невжеж таки тиха заїмка на далеких озері обернеть ся у склад крадених річей і в переносний пункт конокрадства? Чи відійде при тім Тимоха, чи буде робити своє діло, не втручаючись до хазяйських справ? І чи скоро наскочить на заїмку власть із Якутська, і для Марусі та Степана знов настануть етапи, тюрми, нові проби втеки? А у заїмку зацарствує пустка і грядки позаростають на взір губернаторських городів?...

У моїх снігах почув ся тупіт, у двері бухнув клуб свіжого повітря, і до юрти увійшов Пекарський. Він троха спадав на гнома: невисокий на зріст, з великою головою; білява борода була не дуже довга, але товсті пухнаті вуси висіли як два джгути. Сіро-голубі очі блискали незвичайною добросердністю і живим, м'яким гумором.

— Ну, вставайте, — сказав він, усміхаючись. — Давайте чаю. Новину оповім.

— Що таке?

— Що на слободі робить ся, — страх, — казав він, отрясаючи на підлогу білі грудочки сьвіжого снігу.

І знов весело заблискотів очима та сказав :

— Глядіть: Татари тепера скажуть, що неодмінно се ви зробили! А я з вами, памятайте, не був.

Відтак він оповів новину, що вдарила слободу, як грім. Сієї ночі підприймали Татари один із дуже сміливих нападів на крту заможного Якута саме в тім напрямі, куди ми їздили вчора. Та часто Якути знали загодя про збори Татар, але останні майже завжди звертали їх увагу в хибну сторону. На сей раз відважники стріли супротивників на поготові. Ледве, зоставивши кочей у відомім місці, вони стали наближатись до комори, як їх стріли спільною стрільбою і того-ж часу другий відділ Якутів завладів кіньми. Наспівши туди, Татари ледви встигли у Якутів, що все таки подались, відбити двох коний. А двоє, і притім кращі, — zostались воєнною здобичю побідників. Сідаючи на перемину на відбитих коний, четверо Татар із соромом приплентались у слободу ледви на зорі... Між осоромленими був і Абрам Ахметзянов. Буланого коника, яким він пишав ся, як кращим бігунцем на слободі, тепера на його дворіщі не бачили.

Слобода кишала як кошанья. Двері раз-у-раз грукали в похилих стінах юрт, сусіди і сусідки перебігали від двору до двору, де-не-де Татари голосно лаялись про між собою. Татарська людність слободи була найріжнородніша. Тут були і Кіргізи, і Калмики і ачинські Татари з азиятського степу, і давні осадчі Іркутської губернії. Усіх їх привела сюди, обібравши із межі більш чи менш спокійних співземляків їх, — незатлумлена культурою пристрасть до баранти (конокрадства). Тут їх обєднила віра та нужда, — але й межі ними був підподіл і жорстока ворожнеча. Тепер, при сїм пораженні, деморалїзация осередка виявилась надзвичайно; Татари закидали один другого докорами і підозривали у зрадї. Вони не могли уявити собі, щоб полохливі і недотепні Якути могли провести сю компанію зі свого приводу.

— А знаєте що, — замислено сказав мені Пекарський, коли ми сидїли за чаєм. — Ви поки що нікому не кажіть про Степана.

— Чому?... Чи не сподїваєтесь ви, що почнеть ся слідство?

— Яке там слідство! А все таки помовчіть.

І він додав усміхаючись :

— Я його сьвятому повинен сьвічку поставити... Може учора й скривдив його.

— Так думаєте, що се...

— Ага! А ви думаєте, Якути самі так розпорядили-б ся? Ніколи! Вже був у них хтось за генерала!

Справді, з сього часу Якути неначе змінились. За першою невдачею татарського набігу наступили дальші. Двічі Якути відвозили до міста Татар, яких ловили на місці, і багато разів переслідуючи по пятах, подавали виразні вказівки і докази. Після першої-ж ночі Абрам з товаришем виїздили на місце своєї невдачі і з темряви кричали і сварились, домагаючись звороту коней. Але їх тільки запрошували ближче. А на другу ніч вони вже не зважились під'їхати, боючись засідки.

Окремі татарські сім'ї, що жили по улусах, добровільно кидали селища і стягались до слободи. Якути, що перше лякались самого ймення „Татар“, дбали про наділ їх ґрунтом і видавали запомоги, тепер, підбальорені прикладом, перервали всяку поміч. Постраждали при тім і згідні Татари на яких дивились усе таки підзорливо, через зносини їх із співземляками. У сей час Абрам зупинив мене вказівкою на бідолашного Абдулла.

Про те був ще й другий посередний здобуток нового стану річей. Перше Татари грабували і ламали комори, але ні кого не вбивали. Тепер вони йшли вже на все. При перестрілках бували ранені, як там так і тут. Одного разу Пекарський прийшов до нас і скривившись ще на порозі, скинув шанку і комічно низько вклонив ся.

— Чи не можете ви якось затримати вашого приятеля? — промовив він, звертаючись до мене.

— Що таке, якого приятеля?

— Якутського генерала. Давнійше їздили собі Татари до Якутів, — тедер почали працювати на слободі. Ми тут у них як миші у банці. Сьогодні поламали дві комори.

Одна з комор належала до смотрителя поштової стації. Се була мізерна стація, кінцева точка поштового тракту, що не йшов далі слободи і куди почта прибувала раз на два тижні. Але смотритель мав усе таки ранґу і в де-яких урочистих випадках убирав навіть шпаду. На непорушність поштової кореспонденції він дивив ся дуже ориґінально і числив себе в повнім праві надіслані комусь із осади (найчастійше нежонатим) золоті карбованці — замінати

таким-же числом паперових грошей. Але все таки се був чоловік добродійний, і за виломанє своєї комори тогож часу післав най-енергічнійші сльозниці до губерньського міста.

Про те ймення Степана, хоча Пекарський не був балакливий і, я певний, ніде не казав про нього, як перед нами, було у всіх на вустах. Навіть діти на слободі граючись на вулиці, виображали Татар, Якутів та Степана, а на улусах у Калмиків довгими зимовими вечерами вже складалась про білоокого руського чутлива, предовга якутська билина-олонха.

Ми теж з інтересом прислухались до сїєї нової ролі нашого знайомя. Навіть мій жовчний товариш, що хоча і згадував про сварку з Абрамом, як про можливу причину війни, — а все-ж очевидно змінив думку про нього і, шуткуючи та усьміхаючись, казав :

— Ну, ну, вірю! Згоджуюсь. Виявляє іскру, здорову іскру виявляє.

Одного разу на слободі з'явилась Маруся в товаристві Тимохи і двох Якутів; може вони й випадково були з нею в товаристві, хоча всім здавалось се якимсь почесним ескортом, яким присілок знадобив жінку свого оборонця. Приїхали вони у день, переночували у нас і одїхали теж ранком. Коли я забалакав з Марусею про Степана, про те що він поробляє і як переводить час, вона відповідала просто, але дуже стримано і неохоче. Очевидно вона не хотїла висловлятись про новий стан річей. Коли-ж я забалакав з Тимохою на дворі, куди ми оба вийшли годувати коней, він сказав з давнійшою своєю усьмішкою, з якою говорив про Степанову умілість стріляня :

— Виграє, як бачиш... Не можна йому без Абрашки жити...

— Се-б то як без Абрашки? Адже вони тепера на ножах.

— Ото-ж то й кажу. Не перучи, то качаючи... Глянь, чужі комори стереже, власну чи встереже? Кажу: неприродна людина, — нутра в собі справжнього не має. Що йому потрібне — вигравати-б усе...

Я засьміяв ся. Відозва, над усю несподіваність, була вповні характерна для Тимофїя. Коли-б хто кусив ся на комори дальшої заїмки, — Тимофїй скликав би присілок і відбивав ся-б як медвідь біля барлогу... Але що дієть ся у сусїди, та ще Якута... тут Тимошина хата з краю...

А що Тимоха може володіти тонкою спостережливістю в своїй сфері — про се я якось не помислив на той час, хоча й пригадав його слова, що знюхавшись з Абрашкою, Степан „нагвалтує до моря Кіяну“. Тепер Степан з Абрашкою були вороги, а ймення Степанове було чути коли не до „Кіяну“, то все таки до самого міста...

XI.

В середині падолиста раннього зимового вечера по шляху з міста розносив ся голос дзвоника. Зима вже була як слід і дзвоник було чути з далека; він то змовкав, коли шлях губив ся десь між горами, то знов виривав ся на простір; повітре було гарне і тихе і ще верстов за 8 кожний удар дзвоника доносив ся слабо, але виразно, немов би хто тихенько ударяв срібною ложею по тонкій склянці.

День був не поchtовий, значить, їхало начальство. Чого? Родовиті слобожане чекали якогось нового розкладу податків, Татари в де-кілька санок потяглись за чимсь до ліса, гонець Якут поскакав по старосту... Через пів години вся слобода була на готові до приймання начальства.

Прїїхав засідатель Федосєєв і зараз по приїзді запросив нас до себе у в'їзду хату. Передавши нам де-кільки листів, він попрохав иньших присутних вийти і сам замкнув за ними двері. Надійшовши потім до стола, вів розстїбнув мундур, немов би йому було душно, і став набивати собі люльку. На лиці його виднілась якась трудність і ніби сумяття.

Се був чоловік родом звідси, з козаків, середнього віку, чудовий службіст, що досковало знав місцеві відносини. З особистих його прикмет ми знали його нахил до випивання, — із слободи вивозили його иноді поклавши на вів майже без свідомости — і до книжкових слів, які він збирав із жадобою аматора і вставляв не завжди до речі в свою розмову. Чоловік він проте був узагалі добрий і всі його любили. З нами він був не в близьких, але все-ж таки в гарних відносинах.

Набивши люльку і закуривши її від лойової свїчки, що горіла на столі, він якийсь час завзято курив і нарешті сказав: — У мене до вас, панове, справа, сказав-би... приватна. А буду з вами балакати просто: ви знайомі з осадчим із блудяг Степаном?

— З дальшої заїмки? Так, знайомі.

— Так!.. Прошу не думати щось таке... Він у вас стає, коли приїздить на слободу?

— Так, часто.

Засідатель засмоктав свою люльку, ніби в сю хвилину се для нього було найважнішою справою, і сказав:

— Чудний чоловік.

— В чім саме?

— Та як то, даруйте: втручаєть ся куди не слід, розпоряджаєть ся у присілку, заварив таку кашу...

Він устав із стільця, очевидно у злім настрої і неспокійно перейшовши по хаті, промовив з видимим вже незадоволенням:

— Даруйте, що се таке! Давнійше був найспокійніший улус — тепер не минає тижня без якогось випадку. Там стріляють, там ранили чоловіка, там зловили Татарина. Гніздо якесь.

Я зачинав розуміти настрій засідателя. Кожда професія має власну специфічну точку погляду. Семен Олексієвич Федосіїв не міг не знати, що кождото року доколичні присілки були ареною тої-ж боротьби. Але давнійше одна сторона держалась у ній пасивно. Розбита комора, уведений кінь, зарізана корова — вступає скарга, винуватці не знайдені... Справа передаєть ся на божу волю, не доходючи навіть до міста; кождого свого приїзду на слободу він кінчав кілька таких справ простим підписом споруджених зарані постанов про перерви справ „за невиявленем винуватців“... Се й визначало, що в участку все гаразд. Тепер кожда справа набувала гучного розголосу, з'являлись зловлені на горячому, повставали перестрілки; розмови про незвичайну боротьбу присілків із Татарами звертали увагу. Перейнявшись сею „істотою питання“, я мимоволі усміхнув ся.

— Вибачте, — сказав я, — адже Степан не краде і не грабує, але обороняє.

Семен Олексієвич сів і подивив ся на мене в опір.

— Ну, от-от. Се саме.. Се як раз центр... власне: центр питання... Скажіть, прошу: блудяга, безтямний, звичайний, пробачте, варнак... Звідки у нього нараз сі... сі...

— Ідеї, — підказав я, догадуючись, до чого хилить ся його гадка.

— Ідеї-то ідеї, але як там іще?..

— Лицарські.

— Ну, ото-ж, ото-ж, — сказав він з полегкістю, і обличчя його трохи прояснилось... От у місті — пробачте, я буду казати вже просто... і розважають: з простого варнака робить ся зразу такий, знаєте незвичайний Рін... Рін...

— Рінальдо...

— От-от... Рінальдо Рінальдіві свого фаху. Як! Від чого? Звідки? Книжок він не читає... В ріжних там ідеях не кохається... Очевидно тут має силу (він скося подивив ся по нас) сторони її вплив...

— Додайте, Семене Олексівичу, „шкідливий“, — сказав я усміхаючись.

Він злегка захлиснув ся димом зі своєї люльки.

— Тоб-то, я, звичайно, не кажу... Се дуже благородно і навіть екстравагантно... але вважайте самі...

І вдаривши себе цибухом кілька раз по потилиці, він вирік з великим оживленем:

— Ось де сидить у нас ся оборона, ось де! Того й сподівай ся, що з Іркуцька привезе гонець запити... А там спитають: хто засідателем ув участку? Як міг допустити такий стан річей!... А чорт! А я тільки й винен в тім проти других, що в мене тут оборонець виявив ся...

Його розпука о стільки була і щира і комічна, що ми оба з товаришем не мали сили здусити в собі явної усмішки.

Помітивши се Федосіїв сам усміхнув ся.

— Ну, добре, панове! Побороли ви мене, се так. Справедливо! До краю справедливо! До пес plus ultra!... Признаюсь вам отверто: сам я казав у місті, що зістанусь в дурниках... А все таки ось у Петриченка комору розбили...

— Ну, то ще не найгірший вчинок... Чому се, Семене Олексівичу, вам комора Петриченка дорожча за селянські?

— Розібють ще вашу, потім візьмуть ся за інші. Адже їм більше нема що робити.

— Ну, скажемо, — робітники з них чудові.

— На чім робити? — сумно промовив він, беручись до набивання другої люльки... Краєвий заряд завалено їх супліками про наділ ґрунту. Супліки цілком легальні...

— Чом-же їх не вдовольняють?

-- Звідки? Ви знаєте, що у слобожан у самих ґрунту небагато. На-силу вдалось схилити селян відступити їм $\frac{3}{4}$ десятини покосу... Що таке $\frac{3}{4}$ десятини?

Він закурив і забалакав в цілком иньшій тоні, просто і вже, дійсно зовсім приватно.

— По правилу не можна селити засланців більше, ніж на $\frac{1}{3}$ проти місцевої людности. А їх тут тепера майже стільки як і слобожан. Де-ж узяти ґрунту?...

— От об сім у місті й подумати треба-б.

— А, батеньку,³ думали! Навіть писали багато разів, бо се-ж не від нас. Для вигоди дозору: селити в однім місці при слободі... От вам і вигода дозору!...

— Повторяти... Доходити.

— Повторяємо було багато раз!... (він махнув рукою з виразом повної безнадійности). А там я ось просто скажу вам: обох арештованих Татар ми випустимо.

— Гм... Здасть ся, докази повні.

— Тюрма ще повнійша. Нещо давно прислали партію перемитників з відділу Прокофєва. Сі юнаки у Олекминській тайзі стали до бою з рудокопами. Се осуружнійше якутських комор. А в острові яблуку нема де впасти... Ех, панове, панове... Треба розважати по людському... Ми тут так спутані... Приїде зараз якийсь ревізор з того-ж Іркуцька: ми тут у „переступах“, як у павутині... А розкинути гаразд...

Розстали ся ми зовсім по приятельськи, пояснивши засідателеви, що наш вплив ледви чи слід брати під розвагу в сім випадку...

— А признайтесь, адже збив він вас, — промовив мій товариш, що майже весь час нашої балачки мовчав.

— Признаюсь охоче, — відповів я. Дійсно, друга частина нашої бесіди робила на мене сильне вражіння. Я з соромом згадував той час, коли попавши в поганий настрій я відчував потребу стати учасником тої борби і навіть стискав руками рушницю з якоюсь лютою і сліпою запеклістю...

— І головна річ, чим збив, — продовжав мій приятель. — увесь час ви казали те, що повинен був казати він, а він те, що справді повинні були сказати ви...

І се було цілком слушно. Коротка розмова з засідателем звернула знову мій настрій в царину тієї нейтральности, що по якомусь природному чуттю призначила нам сама суспільність...

Але що робити? Живій людині тяжко обмежитись становищем свідка, коли жите навкруги кипить боротьбою... Преса? кореспонденції? освітлене загальних умовин?... Довго, далеко, непевно...

Решту дороги йшли ми оба мовчки. По обох її боках тихо переливались вогні крізь ледові вікна... Слобідка кінчала звичайним ладом свій безхитрий день, не завдаючись ані думами, ані питаннями... Вона жила, як уміла, і нам випало становище байдужих свідків сього життя. І ніколи ще се становище не здавалося мені таким важким...

У юрті очікував нас Пекарський, зацікавлений, як і вся слобідка, змістом нашої таємної розмови з засідателем. Розумний Поляк уважно вислухав наше оповідане і сказав з переконанням:

— А що-б ви думали: се все, їй-Богу, правда...

— Ну, добре, — сказав він по якійсь хвилі, — чого треба сьому Степану справді? Яке там у нього шило сидить, що спонукало його наварити такої каші? Не йму я віри, щоб се він із-за Якутів.

— Припустім: тут сварка з Абрамом...

— Ну, — десять разів сварили ся, десять разів мирили ся.

Я оповів те що сам знав. Згадав далеку заїмку, хоровливий Степанів приступ у ночі над озером, його нарікання на порожнечу життя, його поривання на золоті копальні, від яких його здержувала тільки уперта супротивність Марусі...

— Ну, отсе нехай так... замислено сказав Пекарський і додав рішучо:

— Ну, згадаєте моє слово: довго се однаково не тягтиметь ся...

XII.

І дійсно, се тяглося недовго.

Тиждів за два по приїзді засідателя ми розмовляли з Пекарським біля його воріт. День був відповідно теплий, — степенів 20, — що відповідало нашій відлизі. Сонце світило яскраво, і на слободі було доволі людно.

Коли се близько середини довгої слобідської вулиці счинив ся якийсь рух. Гавкали собаки, вибігали люди, гурток Татарчат біг за їздцем, що їхав по самій середній вулиці майже ходюю.

— Адже се, гляньте, Степан з далекої заїмки, — сказав придивляючись Пекарський.

Я в початку не поїв віри, але слобожанин, що стояв побіч мене, наїв Якут Тимофій, що володів справжньою рисячою далекозорістю, з певністю потвердив висновок Поляка.

-- Ну й сьміливий шельма, — сказав з похвалою Пекарський. Їде собі середодня, як би нічого й не трапилось. Біда, коли побачить Абрашка.

Абрашків двір був обіч і він на той час колов дрова. Зацікавлений уличною шамотнею він байдужно вийшов за ворота, придивився і рантом, скільки духу, кинувся до хати. За хвилину двері відчинились. Мені здалось, що звідти мигнула рура рушницї, але зараз двері знов зачинились. Не минуло й хвилі, як із юрти з'явилась Абрамова красуня жінка, а за нею йшов покїрливо сам Абрам в порожніми руками...

Юрба за Степаном зростала. Він їхав, не приспішався, кїнь поривався і вигравав під ним, лякаючись натовпу, але їздець цупкою рукою здержував його і, здавалось, не звертав уваги на те, що діялось навколо. Я помітив, що в натовпі більше за всіх було Татар. Слобожане і Якути навпаки ховались по юртах. Степан зазнавав ще раз долї героя, якого покинули тяжкої хвилі ті самі люди, що більше за всіх дивувались йому. Тимофій, що стояв з нами, теж неспокїйно почував ся...

— Треба-б відїти, — сказав він оглядаючись; але наша цікавість перемогла.

Степан того-ж часу зобачив Абрашку і Марїю, що рушились йому на зустріч. Я помислив навіть, згадавши знов Тимоху, що все те Степанове юнацтво мало головно на метї Абрашину юрту та ворота, поуз яких йому доводилось їхати. Запримїтивши свого супротивника Степан нервово смикнув за поводи, але потїм на його обличчї з'явилась легка сумяття і він нїби змішався. Він певно чекав чогось більше бурхливого.

А проте красуня Татарка йшла просто на коня своєю легкою ходою грубої жінки, і Степанови довелось зупинитись. Юрба теж зупинилась, але було видко, що се попросту юрба цікавих. Коли се серед неї почувся одностайний сьміх, по двох чи трьох словах, що сказала Марїя по татарськи.

— Що вона сказала? — слитав я.

— Нічого, — відповїв Тимофій, теж усьміхаючись. Вона каже: „здоров Степанко“... більше нічого не сказала...

— А він хїба розумїє по татарськи?

— Тюрма сидів з ними.. Знайт.

Юрба знову зареготала.

— Що таке? — спитав знову я.

— Нічого, — відповів мій товмач. — Соромив дуже... Ти, каже якутська віра...

— А тепера що?

Він слухав і товмачив мені, поки Степан помалу прокладував собі шлях серед юрби, а Марія, тримаючись трохи оддалік, продовжала свою уравливу розмову.

Через якийсь час до неї пристав Абрам. Він говорив палко і все підносив голос.

— А! Че! — викрикував Тимофій, при кожному новому реченю. — Дуже соромив.

— Та що-ж таке? — питає я нетерпливо.

— Ти, каже, з нами хліб їв.

— Ти, каже, з нами спав у купі.

— Ти, каже, уважав ся у нас за брата.

— Ти, каже, за Джякутів став, за нас не став...

— Тобі, каже, Джякут краще Татарина став....

— Ти, каже, навчив поганих Джякутів украсти мого буланка...

Я слухав з задивованєм переказ сих слів, у яких справді не було нічого крім викладу дійсних фактів. Все, про що казалося тут, була правда, все се гаразд було відоме й нам, і Степанови, і всій слободі. І я не міг пояснити собі, чого ся юрба тріумфувала над сим чоловіком, якому було варт тільки здійняти голову і сказати де-кілька слів. Я так і сдодивав ся, що Степан зупинить коня і крикне:

— Так, я зробив усе те, і знов зроблю... Собаки!...

Але Степан не казав сього. Навпаки, його очи, що недавно ще шукали небезпеки і кидали визов, — тепер опустились; він зробив ся блідий і, як здавалось, усю свою увагу з'осередкував на уздечці коня, як би їхав над провалем. Кінь часами очевидно прохав ся, підносив голову і, вискіривши зуби та бризкаючи піною, трусив над головами Татарят, що шмигали перед ним, своєю красивою головою з болізним виразом. Але на ньому, здавалось, їхав автомат, що міцно затяг повід своєю залякклою рукою.

Марія навпаки йшла певно, трохи з боку і попереду і продовжала вигукувати, наче співаючи, з якоюсь переймаючою пристрастю... Така-ж пристрасть і така-ж дивовижна певність у своїй

правоті чулась і в голосі Абрама. Його чудові очі горіли і, здавалось, метали іскри, а голос дзвенів і вражав обуренням.

Голоси чоловіка та жінки ставали все голосніші, сьміх юрби все гучніший. Боючись, що під час затримання усе се може скінчитись якоюсь катастрофою, я хутко перебіг через невеличкий майданчик і став відчиняти свої ворота, будши певним, що Степан їде до нас; я мав замір біля своїх воріт вступитись за нього і зупинити натовп...

І дійсно, він уже став було завертати за ріг огорожі, коли се случилось щось зовсім несподіване. Красуня Татарка, що тримала себе завжди з такою статочною повагою, раптом вийшла наперед і перед усіма зробила в напрямі до Степана стидкий рух...

На наш погляд такий вчинок збезчестив би тільки жінку: але я помічав багато раз, що прості люде приймають се, навпаки, як за найтяжчу образу своєї особи. І, дійсно, Степан здригнувся, кінь його, здавалось, зараз кинець ся на Татарку. Але він вдержав його, примусивши станути дуба. Юрба метнулась, відкривши шлях і через хвилину Степан шез за горбком серед хмари сніжного пилу, серед грохоту і улюлюканя тріумфуючої юрби.

Се була повна моральна перемога однієї сторони і поразка другої. Перемога певного в собі і цілого у своїй простодушній безпосередности злодійства над певною доброчинністю, що соромить ся сама себе.

— — — — —
Того-ж вечера постановили ми з товаришем поїхати на далеку заїмку. Нам обом хотілось побачити Степана і висловити йому своє співчутє.

Відїхавши надовго ще до дня, ми тільки на ніч підїхали до далекої заїмки.

Тепер трудно було пізнати сю місцевість. Навкруги все було заметено снігом, тайга стояла вся біла; за нею, ледви поблискуючи краями в наслідок сьвітла місяця, висіли скелі, а озеро лежало під снігом і тільки біля берега видїлись змерзлі краї ополонки.

Українська хатинка стояла порожня, з білими, обмерзлими вікнами. За нею видїлась невелика юрта з похилими стїнами і здавалась купою снігу. У літку я не звернув на неї уваги. Тепер у її вікнах переливався вогонь, а з комина високо і рівно здіймався білий стовбур диму, який вигравав своїми блїдими переливами в місячній промінні.

Все було біле, бліде і прозоре. Гавкіт злої собаки витав нас іще здалека, а на зустріч нам вийшов, рипнувши дверима, Тимоха. В руках у нього був величезний дрюк. Очевидно він покладав ся на нього більше, ніж на рушницю.

Маруся приняла нас привітно, але Степана не було...

В юрті навіть якось непомітна була його відсутність. Скрізь було доволі тісно, але затишно і привітно, і як здавалось, Маруся з робітником жили тут доволі вигідно... Вони нічого не знали про випадок на слободі. Не знали навіть, що Степан їздив туди... Виявилось, що він тижнями не бував дома. Очевидно, його життя все більш і більш відрізнялось від життя далекої заїмки.

Все таки довелось оповісти Марусі про причину наших відвідин.

— Ну, тепера закрутить ще більш, — сказав Тимоха. Я помітив, що на шитво, з яким на той час сиділа Маруся, крапнула сльоза. Вона зашивала Тимошину сорочку...

Тижнів за два ми дізнались, що Степан майнув на золоті копальні.

XIII.

Минув близько рік. Ранньої осені, — знов на санках — приїхав засідатель Федосіїв. Доручивши нам листи та газети, він запросив нас сісти і сказав:

— Так, до речі. Який непрємний випадок!

— Що таке?

— На далекій заїмці... Якийсь-то там Тимофій у них... Робітник, чи хто, біс його знає...

— Так, робітник.

— Ранений чи ранив себе через необережність. Взагалі, таємна історія. Ви нічого не чули?

— Ні, не чули. Тяжко?

— Ні, легко. Вже виздоровлює. Я дізнав ся від людей, — вони самі криють ся, Що, Степана у вас не бувало?

— Ні, він давно на копальнях.

— Приходив не що давно по паспортта... Але по наших відомостях, він був уже тижнів за два до випадку...

І переходячи нараз на „приватний“ тон, він сказав:

— Проміж нами казка, — я певний, що се справа його рук.

І лукаво засьміявши ся додав :

— От воно — жіноче серце! Пам'ятаєте, як я розпинав ся : любов, іділля, незрадність. Та й робітник, скажу я вам; пика невимовна... Ква... Ква... Як се?

— Квазімодо...

— Ну от-от. Я просто звідти. Відібрав свідощтво.

— Що-ж?

— Сам, каже, через неосторогу: рушницею бавив ся... Але рана така, що сього жадним способом припустити не можна... Розумієте?

— Тюрма у вас переповнена?

— Як оселедці в бочці, — сказав він махнувши рукою. — До того-ж... Тільки се вже прошу зовсім приватно проміж нами! Він оглянув ся на двері і додав :

— Довело ся-б, чого доброго, і другу справу здіймати... А жаль попа, попа жаль, простак...

— Невже блудяцький шлюб? — спитав я.

— А ви по чім догадали ся?

— Я знав їх замір вінчатись. Значить, Степанови все таки вдалось упорядкувати се?

— Як Степанови?

— А то кому-ж?...

— Ну, хто там упорядковував, не знаю. А тільки звінчав ся все таки він, робітник той... Та й пика-ж, повторю вам, невписана. Той, усе таки, був дійсно орел!

Виходить, навіть сї заходи Степанові пішли на користь Тимосії!... Мені пригадалась пророча ворожнеча Степанова і його відозва про хитрощі робітника. А про те я й тепер певний, що його роля була, як і завжди, пасивна: певно Маруся просто оженила його на собі... І поламана, і помята бурею вона змагалась відновити в собі жінку і господиню. Для сього їй потрібне було її господарство, увесь сей куточок. Для господарства потрібний господар. Усе се — лишень зверхня поволока, до якої, як слимак, ховалась хора душа...

А в тім... Хто знає? Іноді мені пригадувались часи, що провели ми на заїмці, Тимофієве оповіданє, палкі Марусині очі і майже болізне співчутє до сього оповідання. І мені спадало на гадку, що може бути, в їй, котра поривалась відновити в собі се-

лянку, сей Тимоха, що так легко зберіг у собі всі відмінні хлібороба, міг зачепити й інші струни...

Усе те, одначе, здалось мені надто туманним, складним, щоб переділитись сими поглядами з засідателем Федосієвим.

XIV.

Не що давно я дістав із тої місцевости довгий лист. Одна моя знайома відповідала докладно на мої питання про місця і людей.

„...Про Степана мені трудно було чогось дізнатись. Про нього якось усі забули. Марія-ж (по чоловікови Захарова) живе на „Далекій Заїмці“. Се місце користується де-якою славою, і начальство охоче селить там руських, на яких можна спуститись, як на хліборобів. Відай, що се початок будучого значного села. У Марії два сини, один виросток, чудовий робітник. Обоє балакають на українській мові краще ніж на російській. Тимофій також добрий робітник, але на загальний подив, справжня господиня — Марія. А в тім, вона виявляє до нього поверховні ознаки поважання. Іноді він напивається і під п'яну-руч бє її. Вона охоче розповідає про те... А. И., що живе недалеко і добре їх знає, каже, — що, — скільки се не дивно, — Марія пишається биттям „свого мужика“, чи як вона звиває, „чоловіка“...

— Вирівнялась, — подумав я перечитавши той лист. Мені знову пригадалась молода, понівечена модрина... Навіть биття се... Мабуть Марії спадає при тім на думку, що коли-б не було усього того, що вирвало її з рідного круга, — який будь „чоловік Тиміш“ також напивав ся-б, також вередував, так само бив-би її в рідному селі... На те він чоловік, свій, рідний, шлюбний.

У кожного свої розуміння про щастє...

За часів моїх молодощів один товариш оповів мені ось яку історію. Якось утративши лекцію він дійшов до останнього ступня біди і не їв майже два дні. На той час він дістав заклик до роботи. Він мляво йшов вулицями на заклик і думав, що навряд чи вистачить сили виконати загод. От як-би завдаток! Хоч рубель... власне — рубель!... І враз у його уяві з незвичайною яскравістю намалював ся жовтенький папірець. З сим принадним образом у голові він слухав пояснення замовника. На прикінці

той сам предклав завдаток і протяг... десять рублів. Студент мляво подивився на папір. Се було не те, що йому потрібно.

— Руб... сказав він з виразом тупої жадоби на голосі.

— Але дозвольте...

— Руб, руб, руб, — повторяв він невідступно. Замовщик здвигнув плечима, і студент дістав бажане. І в ту минуту він був щасливий...

Маруся теж відвоювала у долі свій рубель і — виходить, також щаслива. В листі моєї знайомої стояла ось яка приписка:

„Я перекладала А. И. Ваше не зовсім зрозуміле мені питання. Вона каже, що на сьмісі Марусиному нічого незвичайного не помітила. Взагалі вона вважає її за цілком нормальну людину“.

Виходить — Маруся вирівнялась... Я дочитав листа і в моїй голові яскраво повстали картини і спогади, котрими я поділився власне з читачем. Звістка про Марусю надала мені чуття деякого задоволення: очевидно, геройські змагання молодої надломленої істоти не пропали марно. Але коли дивлюсь тепер на декілька жовтілих листочків, на яких я тоді-ж таки накладав у коротких рисах Степанове оповіданє — серце моє стискається мимовільним співчутєм. І крізь гарязди Далекої Заїмки хочеться заглянути в безвісну долю неспокійного, незадоволеного, може давно вже пропавшого чоловіка...

Переклав із російського

Григорій Коваленко.

ІЗ ДРІБНИХ НАРИСІВ.

І. Пестрий птах.

Оттона Еріха Гартлебена.

В останній хаті на краю села, що стояла вже цілком близько морської ліхтарні, жив один старий, сивобородий моряк, якого иньші моряки в тої околиці називали не инакше, як мудрим.

Ціле своє житє уладив він собі так розумно, що тепер, коли дожив саме гарного віку, з одного боку був іще таки кріпкий і здоровий мужчина, а з другого ускладав собі показний гріш. Так міг він тішити ся спокійно своїм віком. Жінки ні дитини не мав ніколи; його наймилійшим занятєм і властивим щастєм було завсїгди думанє.

Він сказав собі: Або жінка потрібна для мого думаня і тоді зайва річ женити ся з нею, бо те, що хочу осягнути від неї, можу й так без труду витягнути з її розмови, — або вона моїм думкам непотрібна і тоді було би дурнотою брати її за жінку, бо могла би легко відвести мене від моїх думок і збурити моє щастє.

Його щастєм було в гарні дні, коли море спочивало, сісти на човен і виплисти помалу самому одному зо своїми бистрими і любими думками. Не возив він ані товарів на найблизший беріг, ані не закидав сіти за рибою; сидів тихо при кермі і думав невпинно.

Та лучило ся одного дня, коли сонце схилило ся глубше на небі, а його проміне стелило ся по філях як золоті тороки на темній сукні маски, що якийсь великий красний птах, завбільшки майже з чаплю, сїв собі на переді човна мудрого моряка. Сей

завважив насамперед тінь, що падала від птаха перед ним на дно човна, а потім підняв очі.

По довгим роздумуванню, з яким оглядав непорушно птаха, сказав моряк: — Здаєть ся мені, що ти птах, бо маєш дві нозі і два крила і покритий пір'єм на цілім тілі.

Птах відповів: — Твої думки довели тебе до правдивого пізнання. Я в усякім разі птах і прошу тебе, прийми мене гостинно на своїм човні.

Моряк здивувався, що птах уміє бесідувати і сказав: Радо здоровлю тебе як свого гостя. До тепер не мав я ще ніколи нагоди почути, як бесідує птах, і звідти догадую ся, що розмова з тобою буде дуже пригожа для мого думаня. Лише роблю тебе уважним на те, що ти, як гість на моїм човні, маєш підчинити ся порядкови, який панує на ній і який я як результат мого многосторонного і довголітнього думаня мушу цінити високо.

Птах кивнув головою. — Кажі лише, сказав він, що належить до того порядку?

— До него належить не стояти на одній нозі, як ти се робиш, бо коли-б і я схотів спробувати щось подібне, то в хиткім човні в мить перевернув би ся, або навіть через край випав у море. Але що мені так годі, то й ти не роби сего: бо се додає на насміх.

Птах витягнув терпливо другу ногу і поставив її на краю човна: — Чому не станути мені раз і на двох ногах?

Моряк оглядав птаха знов довгий час і оглянувши сказав: У тебе вправді білий живіт, як у багато иньших птахів і який мають в природі також люди з-де-більшого, але що особливше знаходжу і ніяк зрозуміти не годен, то се, що ти на хребті цілком пестрий, зелено, червоно і золото опірений, так що сонце, здає ся, аж люблює ся мінячись на кінцях твоїх крил, миготить і обводить твою статк жовтим рубцем. Люди, найрозумнійший преці рід на землі, убирають ся звичайно в чорну, або сиву, або полову, або врешті у слабо крашену одіж, а птахи в загалі на стілько дотепні, що поступають за людьми. Та коли вже ти в такім чудернацькім, горіжнім красім строю приходиш, то здає ся мені, що зблудив ти грубо супроти простої скромности всякої тварі і видить ся мені, що зробив би ліпше, як би скинув із себе те глупе та бадьорне фурфантє. Подумај лише, що навіть такий птах, як струс, котрого пір'єм веде ся преці така велика і поплатна

торговля, бігає лише в двох або трьох дуже простих красках. Розміркуй також далі, чи се розумно і розважно, визначати ся отак своїм зверхнім строєм перед иньшими і чи то задрість, чи насміх, передовсім звертати на себе особливу увагу.

Птах розняв широко довгий, заострений дзюб, але не сказав ані слова, тільки стулив його знов. Його малі сиві очі сьвітили немов з внутрішнього вдоволення; він схилив голову трохи на бік і моргав привітно до старого моряка.

Той мовив далі: — І цілком дивно перевернені видають ся мені ще ті два довгі, тонкі, закручені пера, що хитають ся на твоїй голові сюди й туди, немов би хотіли кнути собі з усього, що стоїть сильно! Дай собі їх тепер передовсім найборше обтяти.

-- Так думаєш? — спитав птах. — І щож би я робив потім?

— Се маю тобі сказати. Маю тут добру і хосенну смолу, якою обливаю дошки мого човна, щоб не гнили. Нею хочу обсмо-лити твої крила і так згасити їх сьвітляні краски. Буде тоді у тебе краска крука і так будеш міг остати гостем на моім човні, бо маю ще дещо обговорити з тобою.

Тоді сказав птах: — Дякую за твою добру волю і розумну раду. Я собі чемний і сумирний птах і певно підчинив би ся радо порядкови, який панує тут на твоім човні і в твоїй розважній голові -- як би мені сего було треба. Однак я не потребую більше твоєї гостинности. За той час нашої розумної розмови відпочив я вже досить і мої сили скріпили ся до нового лету. Бувай здоров!

І з пустим скреготом розпростер пестрий птах свої довгі, блискучі крила, підняв ся і полинув у синє вечірне небо.

Моряк станув ні в сих ні в тих. Хотів глядіти за птахом, але не міг, бо сонце осліплювало його очі.

Тоді приткнув палець до носа і подумавши здорово, сказав до себе: — Дивно, які дотепні ті птахи. Але се мабуть походить із того, що вони вміють літати.

Переклав М. Я.

II. Палкий роман.

Марселя Прево.

Замок де-Рош в Турені. Кінець літніх ферій. Кімната молоді дівчини Жюлі де-Лекуртуа, одинокої доньки властителей замку; вона шіснацяти-літня, тонка і гнучка, з великими невинними очима,

приготовлює нічну туалету, виглядає незвичайно гарно в шляфрочку із кремена барви тауве і з розпущеною грубою русявою косою. Намість положити ся в маленьке ліжко в стилю Людвіка XVI із білого лякерованого дерева, з голубими занавісами, вона підходить до дверей, що вели в сусідню кімнату, відхиляє їх і говорять :

— Жанно, йдеш?

— Так, любко...

По хвильці з'являєть ся в кімнаті Жюлі другий кременовий кафтаник барви тауве, що прикриває ніжні форми маленької, кругленької блондинки, Жанни Емері, подруги Жюлі із пансіона, одних із нею літ, з якою вона ніколи не розлучаєть ся, навіть в часі ферій.

Таємничо і з незвичайною повагою підходять вони обі до бюрка, що стояло серед кімнати. Жюлі де-Лекуртуа відчиняє великий рукопис, якого окладинки завинені білим папером. На першій стороні стоїть такий напис :

„ОПАМЯТАЛАСЬ!“

Великий палкий роман

твір

Анґерон де-Кастельжалю.

Жюлі де-Лекуртуа перевертає якийсь час рукопис. Її подруга Жанна глядить на неї радісно. Лише вона, вірна приятелька, знає велику тайну: в Анґерона де-Кастельжалю русява довга коса, кругленькі груди і шляфрок барви тауве; автор роману „Опамяталась“ ніхто иньший, як сама Жюлі, а той великий палкий роман, доведений уже до 103 сторони, то тайний плід ферій. Під прикривкою писання листів або виучування лекцій замикаєть ся кожного дня Жюлі на якийсь час у своїй кімнаті на самоті з дорогоцінним зошитом, а вечером, коли всі в замку сплять і всі двері позамикані, вона відчитує Жанні Емері сторінки, написані за дня.

Жанна запитує :

— Ти написала головну сцену?

— Так, — відповідає Жюлі.

— До того часу, як...

— Так... Слухай.

Подруги сїдають.

Жюлі (*відкашлює злегка і читає*). „Капітан Максим не помилив ся. Викликане вражінє Марґарити“...

Жанна (*перериваючи*). На.

Жюлі. Як? На?... (*порозумівши*). Ах так, правда (*поправляє*)... „викликане на Маргариту де-Вірен було страшне. Їй було досить увидівши його раз, аби“...

Жанна (*перериваючи*). Увидіти один раз, аби...

Жюлі (*розсерджена*). Не перебивай же мені кожної хвилі, або я перестану читати. То нестерпуче вкінці, ті вічні прищипки задля граматики..

Жанна (*несміливо*). Та... ніяк же лишати помилки..

Жюлі. Помилки... По перше се не помилки. В друкарні поправлять їх. Помилки зрештою подібують ся у всіх книжках... є... (*нагадує собі*) у Буальо... мадмуазель Зинаїди Фльоріо, всюди...

Жанна. В дійсности се правда. Читай дальше.

Жюлі (*читає*)... „увидівши один раз, аби полюбити. Вона повернула домів до своєї матери в такім стані, якого не можна описати. Який він гарний! — думала вона. — Як гарно лежить на нім мундур! Які у нього красні руки! Як гордо закручені до гори його розкішні вуса! Мужність написана огненними рисами на його лиці повішенника“...

Жанна. Я не розумію, чому повішенника?

Жюлі. Як? Ти не знаєш? Так усе говорять про людей, страшних із виду, розбійників...

Жанна (*переконана*). А!

Жюлі (*читаючи*). „Розгорячена тими думками вона кинулась до ніг Розятого і просила в Него вийти заміж за капітана. В противному разі вона почувала себе здібною до найстрашніших дурниць, навіть дозволила би себе викрасти“... (*до Жанни*). Гарно? Скажи!

Жанна. То страшно. То такий роман, якого не можна давати кождому в руки.

Жюлі (*гордо*). А, бачиш! (*Читає*). „Настала ніч. Вона покрила своїм темним покровом долину Люаре. На небі не було ні одної звїзди. Сніг покрив виднокруг своїм холодним докритвалом. Маргарита вийшла із своєї кімнати. Вітер гуляв дико по коритарях оселі“...

Жанна (*бліднїючи*). Жюлі, я бою ся. Чого ти пишеш такі страшні річи? (*Підсуваєть ся з кріслом до Жюлі*).

Жюлі (*читає даліше*)... „Дико гуляв по коритарах оселі. З якої причини вийшла Марґарита з кімнати і пішла на терасу прохожувати ся на тім ледовім вітрі? Її тягла таємнича сила... Але що робив капітан Максим?“...

Жанна (*дрожучим із зворушеня голосом*). Він там?

Жюлі. Де там?

Жанна. В парку коло дому?... Я думала. Читай скорше. Боже, як то гарно...

Жюлі. „Капітана тягла також таємнича сила до молоді дівчини, якій він... (*вагаєть ся, потім певно*) на яку він викликав таке враженє. В одинайцятій годині в ночі він казав осідлати свого Артобана і поїхав під замок. Брама парку була замкнена“. (*Жюлі затримуєть ся, аби викликати сильнійший ефект*).

Жанна. Що він буде робити?

Жюлі (*береть ся читати*)... „Максим зліз із коня і став стукати набитим револьвером до дверей вартівні. Переляканий сторож отворив. „Слухай, — сказав капітан, — як промовиш слово, я всаджу тобі кулю в лоб із того револьвера; якже пустиш мене, маєш сто тисяч франків банкнотами“.

Жанна. Ти повинна би сказати: триста тисяч.

Жюлі. Чому?

Жанна. Сто тисяч... дасть тільки три тисячі франків доходу... а преці сторож позбуде ся міся.

Жюлі (*поправляючи*). „Маєш триста тисяч франків банкнотами“. Сторож згодив ся, капітан сів на коня і вїхав до парку. Сьвітло, що блимало з вікон Марґарити, було для нього дорогосказом“... (*до Жанни*). Тепер, упереджаю тебе, буде не подоба. Слухай уважно. Ся сцена вдала ся мені знаменито; то мій жанр: цілком Жорж Занд, лише більше натуральна.

Жанна. Даліше.

Жюлі. „Нараз Марґарита, що стояла при балюстраді тераси, яка підносила ся понад Люаре, почувла шум коня, що плив по ріці“...

Жанна. Ти знаєш, що Люаре не ріка, але то не значить нічого; читай даліше.

Жюлі. „Вона!“... крикнув Максим. Вона пізнала його і прочула крізь сумрак ночі. За хвильку він був у її обіймах...

Жанна (*бодзко*). А кінь?

Жюлі. Чекай! (*читає*). „Капітан лишив свого коня в низу тераси, що виходила в долину Люаре... Піднісшись на стременах, він досягнув таким чином балюстради і міг обміняти ся з Марґаритою пристрасними пестощами. (*Жанна слухає задихаючись. Жюлі читає дальше*). Вона обгорнула його своїми сьвіжими, білими руками, покрила його своїм довгим волосем; її великі голубі очі горіли палкою любовю і тим жаром, що перемагає всі натуги волі, всі тонкості думки. Капітан прилип своїми устами до тої чаші“...

Жанна (*неспокоїно*). То твоє?

Жюлі (*змішана*). Так, певно. — А чогож ти питаєш?

Жанна. Тому що... я не знаю... мені здається, що я десь то читала... В червоній книжці, що ти взяла потайно з нашої бібліотеки минулих ферій...

Жюлі. Правда, я трошки повиписувала з тої книжки.. з „Індіяни“... під хвилю, в якій Раймонд обіймає Негритянку. Але я все змінила. Там написано: „своїми сьвіжими темними руками“ і „її великі чорні очі“... А крім того становище инше. В „Індіяні“ стоять обоє в кімнаті пані Дельмар. А в моїм романі він на кони, а вона на терасі. Се становище зовсім нове.

Жанна (*переконано*). То правда.. Чи сцена скінчена?

Жюлі. Очевидно, що ні! Найліпший кінець.

Жанна. Читай скорше кінець.

Жюлі. „Вітер не переставав вити між деревами парку і примушував дрожати Люаре, що текла під терасою. Нараз загудили два удари на сусідній звінниці. „Друга година! — крикнула Марґарита. — Я мушу вертати до своєї кімнати“. — „Прощавай, моя люба, — відповів капітан. — Я ніколи не забуду чарівних хвилин, пробутих з тобою. Прощай або ліпше до побаченя“. І піднісшись останній раз на стременах, він поцілував її пристрасно в уста“...

Жанна (*з обуренєм*). О!

Жюлі (*усміхаючись*). Правда, що то страх неподібно!

Жанна. Поберуть ся вони по крайній мірі?

Жюлі. Ні. Вона хотіла би, але капітан не схоче. Він залюбить ся в Американці.

Жанна (*задумливо*). Як гарно бути мужчиною!... (*Приздумують ся. Жюлі ховає свій рукопис до шуфляди під ключ. Жанна йде поволи до своєї кімнати*).

Жюлі. Ти йдеш спати?

Жанна. Так. Знаєш, у тебе великий талант.

Жюлі. Правда, ти думаєш? Чи то також так красно, як у Жорж Занд?

Жанна (*роздумує одну хвилину, аби видати справедливий осуд*). Я думаю, що твій роман більше неподібний, але взагалі він лїпший.

Жюлі (*пристрасно*). Як би я бажала надрукувати його в якому-небудь журналі... Ти не маєш такого бажання?

Жанна. Ні. Я бажала би бути любленою таким чоловіком, як капітан. (*Обі молоді дівчата мріють*).

Жюлі. Прощавай. Я лягаю.

Жанна. Я піду молити ся.

Жюлі. Я вже помолила ся.

(*Цїлують ся обі. Жанна замикає за собою двері. Жюлі лягає*).

Переклав

В.

ІЗ ПОЕЗИЙ МІКЕЛЯ АНДЖЕЛЬО.

I.

Рідний краю, діток маєш,
Ними славний пишно сяєш
В своїй ангельській красі.
Чом же так, що з ласки неба
Сей раює більш ніж треба,
А в нарузї иньші всі?

У кайданах із чужини
Тебе молим що години
Ми, зневажені сини:
Як що чуєш в серці сором,
То поглянь приязним зором
І до дому нас верни.

Рідний краю, діток маєш,
Так чомуж за них не дбаєш,
Все віддавши одному,
Щоб забрав у свої руки
А других послав на муки,
Кинув зрадою в тюрму?

Хай гуляє, хай лютує,
У розпусті бенкетує!
Прогримлять святі громи:
Після пекла сеї ночі
Ми розплющим на сьвіт очі
І знов станемо людьми.

II.

Я не сьміявсь, зневолений мій брате,
З твоїх думок, з нудьги-журби твоєї,
Не кепкував, як ситі фарисеї, —
Життя твоє на горі й так богате.

Враги у нас — неправда та кайдани.
В сумних гадках ти, мій далекий друже,
Усе стоїш, за тебе серце туже...
Чим згоїш сам свої глибокі рани?

Схиляюсь я перед вінцем із терну...
А згинеш ти, чи візьмеш перемогу,
Чи хто моливсь, чи ні твому богу, —
Дарма мені про славоньку химерну.

Дарма, кажу, чи шану мати будем
Ми від людей, чи вчуєм дикий галас...
Люблю тебе: до сьвітла щиро рвалась
Твоя душа та плакала над людом.

Переклав

Л. Трабовський.

Миқ. Михайловскій

і його значіне в російській літературі.

(Публичний відчит проф. Мик. Карсєва, що відбув ся у Львові 8 (21) січня 1901 р. на дохід бібліотеки «Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові»).

В листопадї (15/28) 1900 р. у Петербурзі відсвятковано 40-літній ювілей одного з найвиднійших літературних діячів останніх десятиліть, Миколи Константиновича Михайловского. В сьому святї взяла широку участь значна частина російської суспільности в усіх кінцях обширної країни — присилкою депутацій, адресів, привітних листів і телеграм, що перейшли цифру 500 із 14 тисячами підписів. Імя Михайловского — одно з найпопулярійших серед передової інтелігенції, й його праці, що друкували ся в часописах і були видані в збірці його творів, мають дуже багато читачів. Про велике значіне Михайловского в російській літературі свідчить і те, що про нього писано цілі книжки й статї та що коло його теорій зупиняють ся з великим інтересом автори творів, присвячених різним науковим і суспільним питанням. Можна навіть сказати, що про Михайловского існує ціла література¹⁾. Імя Михайловского звісне і в Галицькій Руси,

¹⁾ Ось назви книжок і статей, де говорять ся про Михайловского: О. Батюшковъ, Критикъ-уравнитель («Образованіе», 1900); Н. Бердяевъ, Субъективизмъ и индивидуализмъ въ общественной философіи. Критическій этюдъ о Н. К. Михайловскомъ; В. К. Позитивизмъ въ русской литературѣ («Русское Богатство», 1889); С. Венгеровъ, Н. Михайловскій въ «Энциклоп. Слов.» Брокгауза-Ефрона); С. Гальперинъ, Органическая теорія строения и развития общества, 1900; Н. Дебольскій, О высшемъ благѣ, 1886; Ибервергъ-Гейнце, Исторія новой философіи (доповненія Я. Колубовского

відки він те-ж дістав в день ювілея сердечний привіт, і се, гадаю, дає мені особливе право на те, аби на отсих зборах зайняти на якийсь час увагу слухачів загальною характеристикою сього письменника.

Михайловському тепер 58 років, а його літературної діяльності є вже цілих сорок років. Дуже рано, вісімнадцятьлітнім юнаком, виступив він на літературне поле, і від тоді він майже без перерви працює, як у нас кажуть, не закладаючи рук і при тому лишаючи ся вірним вибраному ним званю. „Для мене особисто — заявляє він у першому томі книжки „Литературныя воспоминанія и современная смута“ — літературні спомини — плеоназм. Інших споминів, окрім літературних, я й не міг би дати читачам, бо все моє жите протекло в літературі“... „Кажучи — повідає він далі — що жите моє все протекло в літературі, я розумію жите професіональне, жите праці. Я ніколи не служив ані на державній, ані на приватній службі, ніколи не носив мундура, окрім шкільного,

про російську філософію): Н. Карѣвъ, Сущность исторического процесса и роль личности въ исторіи, 1890; його-ж, Введение въ изучение соціологіи, 1897 (див. те-ж «Основные вопросы философіи исторіи»); його-ж, Старые и новые этюды объ экономическомъ матеріализмѣ, 1896; його-ж, Н. К. Михайловскій какъ соціологъ («Русскія Вѣдомости» з 15 листопада 1900); А. Красносельскій, Міровоззрѣніе гуманіста нашего времени (Основы ученія Н. К. Михайловскаго), 1900; П. Л. Лавровъ, Формула прогресса г. Михайловскаго («Отеч. Зап.» 1870); Лесевичъ, Опытъ критическаго изслѣдованія основначать позитивной философіи, 1877; Позитивистъ, Г. Слонимскій и соціологія, 1889 (з поводу одной критики соціологічних поглядів Михайловскаго); Н. Ришковскій, Н. К. Михайловскій передъ судомъ критики (з поводу критики Слонимскаго); А. Скабичевскій, Исторія новѣйшей русской литературы; Л. Слонимскій, Мнимая соціологія («Вѣстникъ Евр.» 1889; пор. відповідь Михайловскаго «Страшенъ сонъ да милостивъ Богъ» у «Русск. Мысли» за 1889). Французскій переклад праці Михайловскаго про поступ викликав у заграничній пресі похвальні відзиви. Окрім того з соціологічними поглядами Михайловскаго трохи знайомлять німецькі книжки (з них перша і в російській перерібі, друга — в перекладі на російську мову): Ch. Rapoport, Zur Charakteristik der Methode und Hauptrichtungen der Philosophie der Geschichte (1896) і Ludwig Stein, Die sociale Frage im Lichte der Philosophie (1897). Зазначимо те-ж полемічні згадки про теорію Михайловскаго в творах економічних матеріялістів (Н. Бельтовъ, Къ вопросу о развитіи монистическаго взгляда на исторію, 1895; П. Струве, Критическія замѣтки къ вопросу объ экономическомъ развитіи Россіи, 1894 й п.). Нарешті в газетах появилася звістка про виданє в честь Михайловскаго ювілейного збірника, де мають бути й статі про самого Михайловскаго.

ніколи не займав ся торгівлею, господарськими справами й т. и ; я навіть майже ніколи не займав ся педагогічною діяльністю, яка в формі давання приватних лекцій, можна сказати, обов'язкова для бідних молодих людей, що приїжджають у столиці вчити ся або протоптувати собі дорогу життя... Почавши писати на шкільній лавці, я вже не переставав бути письменником, з виїмкою, тямлю, двох років, коли я, ще не порішиши в піре літературно, добував собі прожиток читанєм коррект. Значить, і тут усе-ж таки я був коло літератури“. Та коли в 1900 р. можна було святкувати сороклітній ювілей сього справді ще повного сил і жвавого писателя, то, властиво кажучи, підготовний період його діяльності починає ся аж у 1869 р., коли в „Отечественных Записках“, передовім органі того часу, появиля ся перша велика праця Михайловського, що надрукована першою і в збірнику його творів. У 1860—1868 рр. Михайловський більше ще вчив ся, приготавляв ся до дальшої своєї діяльності; у 1869 р. він почав уже вчити, і його талант розвив ся блискучо. Від тоді, прогягом 15 років, Михайловський був одним із найвиднійших діячів „Отечественных Записок“, що грали ролю найбільше впливового журналу в поступовій частині російської суспільности.

„Отечественныя Записки“ були журналом уже старим, колись то славним, але зовсім під'упалим, коли в 1868 р. за його редакванє взяли ся три великі письменники — поет Некрасов, сатирик Салтиков і публіцист Єлісеєв. Се були досвідчені журналісти, з дуже означеним сьвітоглядом, котрі вже давнійше стояли на чолі журналу „Современникъ“, що в 1866 р. був спинений за свій напрям, підозрений у політичній „неблагонадежности“. Поява молодого письменника в відновлених „Отечественных Записках“ значила, що сей доси мало звісний автор писати-ме в дуєі власне старого „Современника“. Михайловський мало-по-малу зайняв у журналі становище одного з головних співробітників, місце „першого критика“, а в 1877 р. зробив ся й одним із редакторів журналу, ставши на місце Некрасова, що помер того року. В 1884 р. „Отечественныя Записки“ постигла доля „Современника“ і знов через те саме, через завини в „неблагонадежности“. Се збавило Михайловського літературного органа, з котрим він зжив ся, котрий став частиною його самого і до часу котрого він з особливою любовю вертає ся в своїх споминах. Йому, що привик працювати в журналі, де він був господарем, прийшло ся тепер містити свої

статї в чужих виданнях. Одного часу, в 80-тих роках, він примістив ся в „Сѣверному Вѣстнику“, але не на довго, аж від 1891 р., коли до кружка давнїх співробітників „Отечественных Записок“ перейшов журнал „Русское Богатство“, Михайловский знов міг працювати в своїм органі, що в 1895 р. і формально перейшов у його руки.

Отсе зверхня літературна біографія Михайловского, що вже сама про себе кидає сьвітло на характер його діяльности по тій спадщинній звязи, що існує в історії російської журналістики межі „Современником“, „Отечественными Записками“ й „Русским Богатством“.

Я сказав, що в „Отечественных Записках“ Михайловский зайняв місце головного критика. Треба мати на увазі, що в Росії літературна критика має зовсім особливе значінє. Тоді, коли російська преса не мала найменшої волі, лише під захистом критики літературних творів можливо було висловляти багато ідей морального та суспільного змісту, і се виробило окремий рід критики, яко проповідницї в суспільности чисто філософічних і політичних ідей, котрі в иньшій формі не можна би подавати російській публицї. Після того часи змінили ся на лїпше, але сей рід критики занадто ввійшов у тіло і кров російської журналістики, аби можна було зовсім його відпекати ся. Михайловский, звісно, літературний критик, але він іще більше публицист, бо його інтересує не так естетичний, як моральний і суспільний бік розглядуваних ним творів літератури. А до того сей публицист раз-у-раз виходить за межі біжучої дійсности, аби рішати чисто теоретичним способом вічні питання думки й життя, питання етики й соціології. Я не вагаю ся дати Михайловському одно з найвиднїйших місць серед соціологів, і при тому не в одній Росії, за другу половину XIX ст., як я вже нераз заявляв про се в пресї; але й яко соціолог Михайловский обзиває ся не на самі абстракційні теорії, а й на запитаня живої дійсности. В нїм усе зільято: він і критик, публицист, і соціолог, що однаково розмовляє з читачами і про новий роман, і про вчорашню суспільну подїю, і про яку нову соціологічну теорію, так що важко сказати, що-ж він є справді. „Ріжно мене називають — пише він у передмові до останнього виданя своїх „Сочиненій“ — але мене самого ніколи не інтересувало, до якого я відомства зачислений. Признаю ся, мене тягло часто в країну теоретичної думки: „потреба теоретичного

творива домагала ся вдоволення собі, і в результаті виходила філософічна синтеза або соціологічна теорема. Але тут же, іноді серед самого процесу теоретичної праці, тягла мене до себе своєю блискучою та шумною сорокатістю, всім своїм тілом і кровю практика життя сьогоднішнього дня, і я покидав високі теорії, щоби через якийсь час знов до них вернути ся і знов покинути. Але все те росло з одного кореня, все те звязувало ся живо в одну, може чудну й незугарну цілість“. Ми ще побачимо, яка ідея одушевляла й доси одушевляє Михайловського, а поки що зазначимо ще деякі інші його заяви про характер його діяльності. Якийсь час він вів у „Отечественных Записках“ щомісячні розмови з читачем під загальним заголовком „Записки профана“ і ось як він сам поясняє, чому назвав себе профаном. Профан, каже він, „се тямучий робітник, коли дивити ся на нього в відносинах його до всіх чужих йому країн знання й життя. Кождий з нас, яко тямучий робітник, приладив ся до певної професії й більше або меньше стиснений кліщами ненажерної високої індивідуальности — суспільности. Ось чому, служачи якій небудь спеціальности, наука служити-ме висшій індивідуальности, а не чоловікови. Яку би службу наука не зробила цивілізації, просвіті, техніці, яким небудь абстракційним основам, яку би службу вона не зробила й нам, яко теслям, льокаям, фабричним робітникам, письменникам, інженерам, усе те захопить у свої руки висша індивідуальність; усім тим вона покористує ся в безжалісній боротьбі з нами-ж і покалічить самих людей науки. Яко профани ми носимо в собі основу свободи, незалежности, неприладжености до якоїсь форми суспільности, завдаток красшої будучини, завдаток боротьби за індивідуальність. Ось чому, служачи профанам, наука служить людности“.

Коли в 1860 р. Михайловський майже ще хлопцем починав свою літературну діяльність, Росія переживала т. н. „епоху великих реформ“, що йшла поруч із сильним суспільним рухом. Передовим і провідним органом сеї епохи був, як я вже сказав, дуже впливовий в широких кругах інтелігенції „Современник“, де головними діячами були Чернишевський і Добролюбов. Але Добролюбов умер 1861 р., а в дальшій році арештовано Чернишевського і незабаром вислано в Сибір. Правда, „Современник“ проіснував іще до 1866 р., але загальний характер суспільного руху змінив ся. Раз — що підняла голову реакція, котра й почала все

більше й більше впливати на життя, а друге — в самому поступовому таборі настав розділ, і поруч з напрямком „Современника“ появилася напрямком „Русского Слова“, головним репрезентантом якого став молодий і талановитий, але запальчивий і односторонній Писарев, крайній індивідуаліст, що бачив усе спасіння в побіді природничих наук і в знищенню естетики. Він умер саме в тім році, коли „Отечественныя Записки“ перейшли в руки діячів „Современника“ і на рік перед появою в „Отечественных Записках“ першої праці Михайловського. Коли останній виступив в ролі одного зі співробітників цього журналу, йому прийшлося в російськім життю й його літературних відбитках мати діло, окрім давнього напрямку „Современника“, з трьома напрямками: явно реакційними, помірковано-ліберальними і радикально-індивідуалістичними. Головну свою увагу Михайловський звернув на два останні. Оба ці напрямки ставали під стяг поступу, але один із них він уважав занадто буржуазийним, а другий занадто мало прийнятним ідеєю суспільності. Ідеалом першого була західно-європейська капіталістична суспільність із проповідю манчестерського принципу вільної конкуренції, і Михайловського особливо дразнило те, що прихильники сего напрямку користувалися кличем вищої партії. „Зайди — писав він ізза сього — зібравши наші короткі й ясні формули, відокремивши їх від процесу їх вироблення, понавішували на них усякі можливі замурані схильності, усяку гидоту, всяке зовсім неодоладне моральне дрантя, дібане ними на задньому подвірю життя. І зайди ці хвицкають іще до того в ряди-годи тих, хто полишив їм у спадщині короткі й ясні формули!“ А в тім, завважує Михайловський, тисячу разів важше слухати, коли вони поганяють їх своєю пошаною“.

Тоді, коли почав писати Михайловський, Росія, здавалося, стояла на економічному роздорозі. Головною справою „епохи великих реформ“ було увільнене селян із землею, і красні люди питали себе, чи повинна Росія пропустити хвилю для переходу на вищу ступінь суспільного існування, обминути капіталістичну стадію з її обезземеленням народної маси, з її розвитком пролетаріята, з її бідністю й иньшими негарними появами. Отся з'увага стала корінним пунктом усеї суспільної програми „Отечественных Записок“ і самого Михайловського — працювати над тим, аби не дати російському мужикови стати пролетарієм, аби оберігти Росію від подарків капіталізму, аби обминути в її розвитку фазу бур-

жуазної держави. На таку тему написав Михайловський чимало рзвідок, і вони мали в свій час великий вплив на широкі круги суспільности, особливо на молодіж, котра ще недавно перед тим запалювала ся до індивідуалістичного ідеала „мислячого реаліста“, змальованого Писаревим, і вірила, що головний ратунок у природничих науках. Зберегти економічний статок і господарську самостійність народа, себ-то селянської маси, що працювала би на своїй землі, — отсе головна точка практичної програми „Отечественных Записок“. Із цього становища вони виступали проти поміркованого ліберального напрямку, що проповідував наслідуване економічної історії заходу. Задля досягнення своєї головної цілі „Отечественных Записки“ готові були на якийсь час уступити нематеріальне добро, котре ліберальна буржуазія завоювала суспільности на заході, себ-то різні свободи, не через те, немов би то співробітники „Отечественных Записок“ не вміли цінити того добра, а через те, що в разі потреби вважали потрібним кожертвувати його для інтересів народа, аби заведене в Росії індивідуальної й політичної волі не йшло, як се було на заході, поруч зі скріпленем пановання капіталістичної буржасії над робучим людом, розлученим зі знарядями продукції. „Для чоловіка — писав раз Михайловський — для чоловіка, що вкусив плодів загальнолюдського дерева пізнання добра й зла, не може бути нічого спокуснішого над волю політичну, волю совісти, волю слова устного і друкованого, волю обміни думок і т. и. І ми, звісно, бажаємо цього. Але нехай будуть прокляті всі звязані з сею волею права, коли вони не тільки не дадуть нам можливости заплатити наш довг народови, а ще й побільшать його“... „Воля, — каже він далі, — річ гарна, дуже гарна. Навіть спокусно мріти про неї, спокусно бажати її за всяку ціну для неї самої й для себе самого. Проганяти від себе сі мрії, здержувати ся від безпосередніх і, значить, більше чи менше легких кроків до неї — се певний подвиг визвольного терпіння“. Се було написано в 1873 р., а через сім років у 1880 р. Михайловський, вертаючи ся до сеїж теми, так поясняв свій тодішній настрій: „Скептично настроєні до принципів волі, ми готові були не домагати ся ніяких прав для себе. І все те задля одної можливости, в котру ми клали всю душу; а то можливости безпосереднього переходу до красшого, висшого ладу, обминаючи середню стадію буржуазної держави. Ми вірили, що Росія може собі утоптати нову історичну дорогу. Се була можливість. Теоретично

можливістю вона лишає ся в наших очах і доси. Але вона тікає, можна сказати, з кожним днем“.

В наведених словах ми зустріли ся з виразом „довг перед народом“, і се, треба завважати — одно з найосновніших понять у публіцистиці Михайловського. Увесь поступовий рух в історії російської суспільности в середині XIX ст. Михайловський поясняє появою в ній „кающагося дворянина“, що діставши вищий духовий розвиток завдяки народної праці й терпіням почув свій довг перед народом і палко захотів замазати свою вину перед ним. Правда, „кающагося дворянина“ з літератури почав випихати „ріжничинець“, що вже ближе стоїть до народу, але й він сему самому народови обовязаний за свій розвій і, значить, те-ж має на собі довг перед народом. „Ми порозуміли, каже Михайловський, що почуте суспільної правди і загально-людських ідеалів дістало ся нам лише завдяки столітнім терпіням народу... Ми додумали ся, що ми — довжники народу. Може такого параграфа й нема в народній правді, — навіть певно нема, — але ми кладемо його в основу вугла нашого життя й діяльности, хоть може не все свідомо. Ми можемо перечити ся за розміри довгу, за способи його заспокоєня, але довг лежить на нашій совісті, і ми бажаємо віддати його“. В сих кількох словах прегарно висловлена основна точка погляду Михайловського про доконечність служеня народови, про доконечність класти на перший плян інтереси народу. І він при всякій налучній нагоді поясняв, що нарід і нація не одно й те саме, що нарід — се всі працюючі класи суспільности, тим часом як до нації належать і визискувачі народу, і що національне багатство часто купує ся за ціну народної бідности. Таким чином остаточною метою всіх змагань інтелігенції Михайловський поклав інтереси народу.

Сю проповідь служеня народови названо в 70-тих роках „народничеством“. На жаль, із сим терміном почали лучити дуже несхожі погляди, через що він утратив усяку ясність і означеність. Під народництвом розуміли і пильну увагу в літературі до народнього життя, його вистудіюване й віддане в романах і повістях, що повертало іноді в ідеалізацію народа (Златовратский, Засодимский і и.). Народництвом назвав свій напрямок Каблїц-Юзов, що проповідував в ім'я народа згоду з усім існуючим і напад на інтелігенцію, як на щось відорване від народу. Нарешті уже в останньому десятиліттю, коли в російській літературі

з особливою силою появився марксизм, то прихильники сеї доктрини почали називати народниками взагалі всіх давніших письменників, що виступали в літературі в імя народу, але при цьому вони не робили ніякої різниці між окремими течіями „народництва“, зовсім не схожими з собою. Се все були, звісно, дуже не однакові відносини до народу, і Михайловському дуже часто треба було вертати ся до питання про те, які-ж відносини до народу треба вважати вірними. Найменше він був здібний ідеалізувати нарід, як се робили декотрі письменники, що представляли селянський побут, а проповідь про те, що не лише треба служити інтересам народу, але й кланяти ся його думкам, по-просту знімала його проти себе, як проповідь, на його думку, темноти і назадняцтва. „Безперечно — писав він між иньшим — безперечно, що від селянина є чого навчитися, але є й нам що йому передати... Голос села дуже часто перечить його власним інтересам, і завдача в тім, аби щиро й чесно, признавши інтереси народу своєю метою, зберегти в селі, яке воно є, лише те, що справді сим інтересам відповідає... О, як би я міг утонутти, розплисти ся в тій сірій, грубій масі народу, утонутти без повороту, але зберігши той сьвіточ правди й ідеала, який мені повело ся здобути що до того ж народу!“ — „Ми, — писав Михайловський пізнійше, — ми можемо з чистою совістю сказати: ми — інтелігенція, бо ми багато знаємо, про багато дечого роздумували, з професії займаємо ся наукою, штукаю, публіцистикою: сліпим історичним процесом ми відорвані від народу, ми — чужі йому, як і всі т. н. цивілізовані люде, але ми не вороги його, бо серце й розум наш із ним“. Ось така була відповідь Михайловського на зазив до інтелігенції вклонити ся перед народньою правдою, під котрою розумів ся увесь сьвітогляд темної селянської маси. Але се значило би відректи ся від власного розвою, від наукової мисли, від сьвідомости висших правд, аби прийняти ся примітивними ідеями народніх мас, себ-то думками, котрі дуже часто зовсім суперечать власним інтересам сих мас. Михайловському треба було кинути ся в боротьбу з сим нерозумом, що якийсь час вносив велике збентеженє в багато умів, аби пояснити дуже просту правду: дійсна служба інтересам народу не вимагає поклону перед думками народу. Навпаки, Михайловський кликав до боротьби з усім нерозумним і диким у сьвітогляді народу. „В мене, — писав він раз, — на столі стоїть бюст Белінського, котрий мені дуже дорогий. Ось шафа з книжками, коло

котрих я пересидів чимало ночий. Коли в мою комнату вірве ся російське жите з усіми його побутовими прикметами й розібе бюст Белінского та спалить мої книжки, я не піддам ся людям села; я буду бити ся, коли у мене, розуміє ся, не будуть звязані руки... Я й сам зможу розбити бюст Белінского та спалити книжки, як коли-небудь дійду думки, що їх треба бити й палити, але поки вони мені дорогі, я ні для кого ними не поступлю ся. І не лише не поступлю ся, але й усю душу свою покладу на те, аби дороге для мене стало й иньшим дороге, в противність, коли лучить ся, їх побутовим прикметам“.

Одною з причин такого народництва, від котрого Михайловский мусів відхрещувати ся всіми силами своєї душі, було нерозуміє помішане інтелігенції з буржуазією, себ-то нерозуміє справдішніх відпосин межі ними. Супроти того Михайловский усяко старав ся доказати, що російська інтелігенція не може бути буржуазною. „Російській інтелігенції сором і повинен бути сором іти нога в ногу з буржуазією, бо їй, сій інтелігенції, звісно те, що не було звісно в свій час європейській. Супроти тої дружби інтересів, яка істнувала одного часу в Європі між інтелігенцією й буржуазією, наша інтелігенція з буржуазією дружити не може“. — „Російська інтелігенція й російська буржуазія, — писав він теж, — не одно й те саме і до певної міри ворожі й повинні бути ворожі одна одній: дайте російській інтелігенції волю слова й думки — і може російська буржуазія не з'їсть російського народу; покладіть на уста інтелігенції печатку мовчанки — і нарід буде певно з'ідений“.

Зводячи все сказане до купи, ми можемо означити „народництво“ Михайловского, коли вже вжити сього терміну, яко проповідь оборони інтересів народу тими способами, які є в руках інтелігенції, та проповідь доконечности бороти ся з тими думками самого народу, що суперечать його власним інтересам. В отсім він усе бачив заплату народови того довгу, якого не може не чути на собі що до нього інтелігенція, що обовязана за свій висший духовий розвій народнім масам, тоді як останні лишают ся в цїтьмі неуцтва й терплять ріжні недостачі й біди. З погляду добра окремих одиниць, з яких складають ся сі маси, Михайловский і оцінював усе всі появи суспільного жита. Ми вже знаємо се становище, котре він називає становищем „профана“. Се властиво — оборона гідности, прав і інтересів людської особи. „Всякі суспільні

товариства, каже напр. Михайловский, які-б голосні або з гори симпатичні для вас назви вони не мали, мають лише відносну ціну. Вони повинні бути дорогі для вас о стільки, о скільки вони помагають розвоєви особи, оберігають її від терпінь, розширяють сферу її втіх. Таке остаточне розумінє всіх розмов на політичні теми, коли тільки розмовники доводять розмову до логічного кінця, а не повертають по дорозі до нього на бік“... „Особа, каже він іще, ніколи не повинна бути жертвована; вона сьвята і недотка, і всі змаганя нашого розуму повинні йти до того, аби як найпильнійше сліцяти в кожній окремії пригоді за її долею й ставати на той бік, де вона може триумфувати... Мірою гідности всякого товариства — партії, кружка, родини, нації й т. п. повинен бути інтерес особи.. значить, в усіх політичних питаннях ви зробите темою свого роздумуваня інтереси не нації, не держави, не громади, не провінції, не федерації, але — особу. Вона буде тим центром, із котрого розсіє ся для вас на всі боки проміне правди та освітить вам значіне сього чи иньшого суспільного товариства“. Але се не відорвана особа, взята поза звязу з иньшими, се — кожда особа, що складає нарід, се — нарід в особі окремих одиниць, із котрих він складає ся.

Михайловському судило ся стати „владником дум“ молодого покоління після Писарева, що, як я сказав, проповідував філософію особистого розвою задля тої висшої втіхи, яку дає духовий розвій самій особі що розвиває ся. В корени се була філософія досить-таки егоїстична, але вся філософія Михайловского, противно, пройнята як найбільшим альтруїзмом. Далі — Писарев думав, що найліпший спосіб самовихованя „мислячого реаліста“ — в занятю природничими науками, бо лише вони можуть дати чоловікови тверезий сьвітогляд. Не довго перед смертю Писарев захитав ся в отсій своїй філософії, та його ідеї ще довго після того мали вплив на молоді уми. Михайловский виступив на сцену саме в час панованя серед молодіжи ідей Писарева. Він также проповідував особистий розвій, але у нього він не був чимось достатним про себе, бо розвита особа перед усього повинна була стати слугою суспільности. З другого боку, Михайловский теж високо клав знанє природничих наук, але й до нього поставив ся не з індивідуального, а з суспільного становища. В кінці 60-тих років на російській літературі у-перше стало видно вплив Огюста Конта, засновника соціології, позитивної науки про суспільність, основою котрої,

на думку Конта, повинно було бути знане природничих наук. Тоді в Росії повстала самостійна соціологічна література, й одним із її родичів був Михайловський. Подібно іншим соціологам того часу, і він загадав звязати суспільну науку тісно зі знанем природничих наук. Але тут вийшла велика перепона.

Тота суспільна філософія, в котрій виховувала ся ще за молоду думка Михайловського, була проповідю людської солідарности; тимчасом вихідним понятєм нової біологічної теорії, проголошеної Дарвіном, була боротьба за існуванє, війна всіх проти всіх. Як було, бачило ся, збудувати соціологію на такій основі знаня природничих наук? Справа комплікувала ся ще тим, що незабаром після появи на світ „Походження родів“ Дарвіна в західній літературі появило ся чимало проб прикладу його теорії до поясненя суспільного житя. В тих пробах заявляли, що боротьба за існуванє, вільна конкуренція, се основний закон суспільного житя, і тим самим немов би заявляли, що всі змаганя збудувати суспільне житє на основі загальної солідарности — пусті мрії. Михайловський сам оповідає нам, яке вражінє зробила на нього ся суперечність межи двома так песхожими ідеалами, в яких кождий претендував на значінє правди, і він, що називає ся, щільно зайняв ся вистудиюванєм дарвінізму в суспільного становища та критикою за-ранніх дарвіністичних узагальнень у соціології. Другим популярним іменем на полі філософії було в епоху виступу Михайловського в „Отечественных Записках“ імя Спенсера, в соціології котрого важну ролю грало ототожненє суспільности в організм і чисто органічне представленє суспільної еволюції. Коли суспільність — організм, то окрема особа в ній лиш орган в означеною, спеціальною функцією, службовий член, що зовсім підданий цілому, без самостійного значіня. Коли соціологія-дарвіністи, скажімо так, признали законом вільну конкуренцію, нічим не здержувану боротьбу індивідуальних апетитів, то Спенсер виправдував ті наслідки поділу праці, які роблять робітника машиною, живу людську особу — простим службовим органом суспільної цілости. І се й те занадто нагадувало Михайловському оптимізм буржуазийного світогляду, який думав, що все робить ся задля найліпшого в сїм найліпшій світі. Але очевидячки сей світогляд опирав ся на об'єктивній науці, на правді знаня природничих наук, котрому суперечить наш суб'єктивний ідеал, ідея справедливости в справах людського спільного житя. Оборонці

будім то об'єктивної науки, що властиво виправлюють усі недостачі сучасного суспільного ладу, покликували ся на закони природи, на природний хід річей. Але що се значить? „Одиноке розумінє, яке можна дати висловови „природний хід річей“, каже Михайловский, се невмішуванє чоловіка. Дано певне з'єднанє сил; коли ми не будемо мішати ся до дальшого розвою сеї комбінації, то се буде природний хід річей.. Не бороти ся з фатальним ходом річей пропонують лише ті і в таких разях, кому і в яких разях така боротьба некористна. Сучасний економічний лад в Европі почав скадати ся ще тоді, коли науки, що орудували би сим кругом появ, не було і коли моральні ідеї були дуже грубі. Через те європейське житє складало майже так само без толку і без моральности, як у природі тече ріка або росте дерево. Людський розум і чутє, можна сказати, не істнували при повстаню теперішніх економічних порядків в Европі. Вони були в зачатках, і вплив їх на природний, елементарний хід річей був нікчемний“.

Против об'єктивного, „природного“ ходу річей, що виходить зі сліпих сил природи та елементарних людських інстинктів, Михайловский почав класти суб'єктивний людський ідеал, що виходить із розуму й почутя справедливости. Він навіть почав говорити про доконечність завести до соціології окремих „суб'єктивний метод“, у чім він зійшов ся з Лавровим, що друкував свої соціологічні праці в тих же „Отечественных Записках“, де писав і Михайловский. Отсе й був початок російської суб'єктивної соціології, котрої ідеї панували в 70-тих роках. Властиво се не що иньше, як відносини до суспільних появ не лише з теоретичного становища, але й з етичного, змаганє не до одної правди, але й до справедливости, бажанє знати не лише те, що є, але й те, що може бути і повинно бути. „Я, признає ся Михайловский, ніколи не міг повірити, аби не можна було найти таке становище, з котрого правда-істина і правда-справедливість виходили би рука в руку, одна одною доповнена“. Правда, що суперечить справедливости, і справедливість, що не числить ся з правдою, не можуть удоволити суцільного чоловіка, і становище власне дво-одинокї правди, пійнятої рівночасно яко істина і справедливість, Михайловский і внїс у свої соціологічні праці.

Уся соціологія Михайловского дуже тісно вяже ся з його публіцистикою, але й незалежно від сього, його соціологічні погляди дуже важні для поставленя й рішеня основних питань

сеї науки. Михайловський написав по соціології дуже багато, і з одних його соціологічних статей, часом дуже великих, можна було би зложити п'ять томів середнього формату по двацять аркушів кожний.

Я не буду трудити Вашої уваги викладом соціологічних поглядів Михайловського, і завважаю тільки, що коли коло 1870 р. він виступив у ролі критика теорій Спенсера і дарвіністів, то в останнє десятиліття йому прийшло ся взяти участь і в полеміці, викликаній у російській літературі появою економічного матеріалізма. Проти дарвіністів, що зводили все до боротьби за існування, Михайловський клав ідею солідарности, що повинна вести до зменшення боротьби в суспільности, а проти Спенсера з його доктриною про суспільний організм — ідею суцільної людської особи, що боре ся за свою індивідуальність, що не бажає бути простим службовим органом суспільної цілости. Михайловського називають індивідуалістом, і ми вже бачили, яке значінє він справді приписує принципу особи в розгляді суспільних питань. Не чоловік існує для суботи, але субота існує для чоловіка, себ-то не особа існує для суспільности, але суспільність для особи. Ідеал Михайловського — ріжносторонно розвита особа, всі потреби котрої вдоволяють ся; се вимагає й відповідної будови суспільности, себ-то можливо більшої рівности становища окремих осіб. Теперішня суспільність, розділяючи занятя межі людьми до *pes plus ultra*, робить із кожного окремого чоловіка лише відривок суцільної особи. Задля існування „індивідуальної суцільности“ потрібно „суспільної однородности“, себ-то „можливого меншого розділу праці межі людьми“, при котрім тільки й може йти розвій в кожній окремій особі всіх питомих її здібностей. Особа й її відносини до суспільности все інтересують Михайловського, чи він розбирає чужі теорії, чи висловлює свої позитивні погляди. Яко реаліст і позитивіст Михайловський, звісно, зовсім не вменшує значіння фізичної природи чоловіка і матеріальних його потреб, але свою соціологію він будує не на біологічній або економічній основі, а на психологічній. Яко соціолог, він поперед усього — психолог, коли можна так виразити ся, колективіст, що студіює взаємні психічні впливи, які відбувають ся в людській суспільности. То він показує нам, як особа боре ся за свою індивідуальність проти всепожираючого окола, то досліджує, як особа піддає ся вражіню, що доходить до неї зверху (немов би якійсь гіпнотизації), і в усіх

сих питаннях він відкриває такі сторони, які до нього були зовсім незачеплені в літературі. Нераз Михайловський угадував наперед те, до чого заграничні соціологи доходили аж пізніше. Напр. американський соціолог Лестер Уорд (Ward) аж у 80-тих роках дійшов що до еволюції суспільности до тих висновків, які ми находимо у Михайловського в 70-тих роках, а Тард (Tarde) промовив про права наслідування (що дало йому таку звістність) багато після Михайловського, тай розроблене у Тарда сеї теми далеко гірше, ніж у російського соціолога.

Ось який був суспільний і науковий світогляд Михайловського, як він до речі склався й виявився коло початку 80-тих років. У сій епосі в російській суспільности знову зняла ся хвиля реакції, і ми вже бачили, що „Отечественна Записки“, де працював Михайловський, скінчили своє існуванє. Йому не лише прийшло ся на якийсь час уменшити свою діяльність, але й заравом відкликати ся на зовсім нові появи життя і нові в ньому течії, що викликали з його боку лиш опозицію. Ми бачили, як повстав Михайловський проти ретроградного народництва, що зазивало вклонити ся перед думками некультурних мас, відрікши ся від висшого духового розвою. Аналогічною появою була проповідь „опрощення“. Чоловікови знов ставлено ідеал чисто особистої досконалости, аби-ж досягнути його, рекомендовано „опростити ся“ — відректи ся від скарбів цивілізації й зілляти ся з сірою народньою масою не задля того, аби її просвічати або розвивати її суспільну самосвідомість, а задля того, аби втонуту в ній, перемінити ся в „нарид“. Се був час найбільшого успіха проповіді Львом Толстим славного „непротівлення злу“ і „недодѣланія“, що глибоко обурювала Михайловського і викликала з його боку рішуче протівенство. Упадок суспільних інтересів появил ся ще в двох течіях мисли, що звернули на себе увагу Михайловського. З одного боку се був естетизм, що оповістив принции чистої штуки, штуки для штуки, що загадав шукати „нової красоти“ і нарешті появил ся в символізмі та декадентстві. З другого боку се була мода на бідність з її різко індивідуалістичним характером. Оба напрямки зустріли в Михайловському критика, що й зрозуміло, коли зважити весь його світогляд, глибоко проійнятий ідеєю суспільництва.

В усій своїй критичній діяльності від кінця 60-тих до початку 90-тих років Михайловському прийшло ся вести заціпну війну, в останньому-ж десятиліттю до неї прийшла і війна відпирна —

проти марксистів, що оповістили похід взагалі на всю суб'єктивну соціологію й спеціально на Михайловського яко на одного з видних її представителів.

Кароль Марке був безперечно межи тими письменниками, що мали особливий вплив на світогляд Михайловського. В 70-тих роках він навіть боронив його против одного російського критика, що поклав був знищити сего мислителя-економіста. Але Михайловський не приймав від самого початку схеми економічного розвитку вложеної Марксом, за абсолютний соціологічний закон. По сій схемі соціальний ідеал може здійснити ся лише дорогою капіталістичних порядків; Михайловський же думав, що коли так справа стоїть на заході, то з того ще не виходить, аби й Росія мусіла перейти сю дорогу. Йому й його однодумцям здавало ся, що російський нарід, не відорваний від землі, що зберіг громадське володінє землею, розвив у себе спілкові (артільні) основи, може обминути стадію капіталістичної суспільности, аби безпосередно перейти в вищу форму суспільного життя. Так вірило дуже багато людей, але ся віра з протягом часу захитала ся, і в 90-тих роках у російській суспільности, переважно серед молодіжи, сильно розпросторив ся марксизм, що став у непримиримо різкі відносини до всіх давнійших передових напрямків, означивши їх двома прозвищами — „народництва“ і „суб'єктивної психології“. Зразу сей напрямок не мав літературного вираження, але його розпросторенє чути було в самім повітрі, при чім уся його соціологічна доктрина зводила ся до економічного матеріалізму. Письменник незвичайно чутливий до суспільних настроїв, Михайловський зазначив народини в російській суспільности економічних матеріалістів, поклавши їм яко вину їх чисто догматичні відносини до їх „символа віри“. Відповідю на се і був той заціпний похід на Михайловського, про який сказано було више. Отся боротьба й доси нескінчена, але цікаві в її історії дві появи. Замість догматизму, за який попіравав марксистів не один Михайловський, ністав тепер критичний напрямок, і в багато дечому російські представителі економічного матеріалізму почали висловляти погляди, рідні „суб'єктивній соціології“, себ-то і поглядам Михайловського. З другого боку межи привітаними, що дістав Михайловський ізза ювілея, тай межи промовама, сказаними на обіді в честь Михайловського, були і марксистівські. При всій різкості полеміки економічні матеріалісти не могли забути заслуг Михайловського. Правда, вони не признають його ідеям ні-

якого значіння для теперішности, але досить і того, що вони все-ж таки високо кладуть його заслуги в минулому.

В сій ріжносторонній діяльності Михайловського з суспільним характером, чисто літературна критика займає далеко не перше місце, хоч на Михайловського і привикли дивити ся поперед усього як на критика, бодай в дуже широких кругах суспільности. А про те Михайловський доторкав ся чимало письменників і різних чисто літературних появ, і показав у своїх осудах чималу прозорливість і певність. З особливою прихильністю говорить він про своїх співборців у „Отечественных Записках“, про Некрасова, Салтикова, Єлісєєва, Гліба Успенського й н. Де котрим із них він присвятив і суцільні очерки. Дуже цінні статі написав він про давніших діячів літератури, напр. про Бєлінського і Лєрмонтова („Герой безвременья“). Він дуже рано (від 1875 р.) на підставі одних педагогічних статей Льва Толстого порозумів внутрішній духовий настрій великого письменника, що проявив ся зовсім аж у пізніших його філософованях і для багатьох прихильників Толстого був несподіванкою. Другого великого російського письменника, Достоевського, те-ж освітив критикою Михайловський з такого боку, що для читачів те-ж вийшов несподіванкою, назвавши талант Достоевського лютим („Жестокій талант“). Він звернув увагу і на декотрих заграничних писателів, як старих (Вольтер і Боккачіо) так і нових (Золя, брати Гонкури, Буржє, Сахер-Масох і н.). В усіх критичних статях Михайловського панує етично-суспільне становище. „Я, каже він, не вірю в так названу штуку або штуку для штуки. Не те, аби я їй не спочував або не похваляв її, я в неї власне не вірю: я думаю, що її ніколи не було, нема й не буде, як не було, нема й не буде абсолютної справедливости для справедливости, об'єктивної моральности, науки для науки. Те, що розуміє ся під усіма сими категоріями, се не більше, як замаскована служба певним суспільним порядкам. Естетична здібність пізнання, здібність етична, ідеали краси, особистої моральности й суспільної справедливости переплетені одні з одними як найтіснійше і дуже численними попереплітаними нитками“. Сю саму думку иньшим разом він висловив ось якими словами: „Що до мене особисто, то я думаю, що чиста штука, се твір фантазії, що справді не існує. Се, коли хочете, ідол, перед котрим віруючі, а инді й невіруючі молять ся, у котрого є жреці, але котрий як усякий ідол, сам собою — брехня! Пусту форму, — однаково, чи прекрасну чи гидку —

форму без змісту не можна вдумати“. Слова сі показують, у яким напрямку йшла критична праця Михайловського на поли літератури. Але нехай не подумає хто-небудь, що Михайловський — прищипляльний ворог скуєности. Звісний напад Писарева на найбільшого російського поета, на самого Пушкіна, Михайловський просто називав вандалізмом. Сього мало: иноді сам Михайловський писав про вистави образів, але й тут його займала не техніка, не красота, а психологія артистів і відбите в образах пануючих суспільних настроїв. Дійсно, в усьому, що писав Михайловський, чи то була літературна критика, чи публіцистика, чи соціологія, все росло у нього з одного коріня, з глибокого й прихильного інтереса до людської особи, і се завсїгди чув читач. Усю літературну діяльність Михайловського проймає справжній гуманізм, у котрім ідеї суцільної особи й суспільної солідарности, се лише два ріжні боки одного й того самого людського ідеала. І Михайловський, коли не для иньших і не для всіх, то для себе і для дуже багатьох, найшов те становище, з якого істина і справедливість показують ся чоловікови зілляними в одно — в вічній і побідній Правді.

О. Антін Петрушевич.

Ювілейна сільветка.

Д. 24 січня святкувала громада галицьких тзв. москвофілів 80-ті роковини вродження о. Антона Петрушевича, широко звісного галицько-руського вченого, історика, лінгвіста, археолога і політика. Святковане випало гармонійно; головною його точкою було велике число привітних листів і телеграм, які надійшли з різних кінців Славянщини від різних учених і від наукових інституцій.

Українсько-руські товариства і інституції а також одиниці — з виємком д. Романчука, який написав коротеньку тратуляцію — не взяли участі в тім ювілею. Се не повинно дивувати тих людей, хто знає наші відносини і діяльність ювілята. Відносини зложились у нас так, що прихильники тзв. москвофільської партії ніколи і ніде не беруть участі в наших обходах і празниках. Ніколи не видно наших москвофілів на вечерках у роковини Шевченка або Шашкевича; з гідною подиву солідарністю вони відтягнули ся від святкованя столітнього ювілея нашої народньої літератури. Ог тим то і в ювілею о. Петрушевича, устроєнім з офіційальною москвофільською закраскою, наші інституції ані одиниці не захотіли брати участі. Та се тільки бік діла. Можна було-б обійти се і винайти форму вшанованя тих роковин, як би не становище самого ювілята, заняте ним у справі нашої народньої мови і літератури, становище наскрізь вороже, присграсне і фанатичне, далеке від усякої науковости. Яким би не був о. Петрушевич ученим, фільологом, археологом і лінгвістом, — у справах найблизших нам, у справах нашої народньої екзистенції, нашого розвою він не показує себе ані об'єктивним обсерватором, ані безприсграсним судією. З його праць віє наскрізь ненауковий дух сліпої заїлости,

сліпої на факти і на історію, і для того ми мусимо в о. Петрушевичу бачити не вченого, а політика, чоловіка партії, репрезентанта напряду ворожого нам і тій справі, для якої ми працюємо. Бажаючи йому всего найкращого з днем ювілея його 80-тих уродин ми не могли ні в якій формі маніфестувати того чуття і з огляду на власну національну гідність, так часто і так несправедливо топтану і опльовувану ювілятом, для якого навіть Шевченко не є нічим більше, як „несчастнымъ“, се бо арештантом, каторжником, із огляду на його особу, — бож очевидно і йому самому не любо було-б бачити нас в числі своїх ґратулянтів і почути від нас при тій нагоді — вжеж не що иньше, як слова щирої правди.

От тим то бажаючи хоч *post festum* подати й від себе причинок до сьвяткованя сего ювілея, ми хочемо списати тут сільветку ювілята так, як він нам виявляє ся з його наукових писань і з особистої — правда, дуже невеликої знайомости та з оповідань иньших людей, що мали нагоду знайомити ся з ним. Чинимо се зовсім *sine ira et studio*, бо о. Петрушевич такий політичний ворог, якого гнів і сердитість має для нас тільки психольогічне значінє. Шкодити нам, спинити розвій нашого життя він не може. Навпаки, безпристрасний історик скаже колись, що коли кому він пошкодив, то хйба своїй власній партії і своєму власному напряду, спиняючи довгі літа його розвій тягаром свого авторітету і своєю особистою нетолерантністю. А коротка харектеристика бодай одної частини наукових праць ювілята — праць по історії, літературі і етнографії, з якими я докладнійше обзнайомлений і про які можу видати мотивований осуд — видаєть ся мені тим більше пожаданою, що у всіх ґратуляційних листах і телеґрамах, які одержав ювілят від ріжних славянських учених, обік щирого і радісного чуття та дружніх бажань видно — брак хоч троха детальнійших показів на те, якїж то спеціально були ті заслуги ювілята, чим властиво він причинив ся до розширення обсягу нашого знаня, до піддержаня і розвою руської народности. Се й не диво. О. Петрушевич належить до ряду тих славних людей, про яких колись писав Лессінґ:

Wer wird nicht einen Klopstok loben?
Doch wird ihn Jeder lesen? Nein.

О. Антін Петрушевич походить із сьвященничої сїм'ї, в якій віддавна плекались літературні і наукові традиції. Його батько, о.

Стефан Петрушевич, висвячений ще 1798 р., був більше як 50 літ парохом Добрян коло Стрия. Се був освічений чоловік, не без літературного хисту. Вихований у польській традиції він писав зразу по польськи (заховав ся уривок його подорожі зі Львова до Журавна в р. 1795, писаний з легким гумором, прозою переплітаною віршами, на взір Красіцконого подорожі з Варшави до Львова), komponував вірші, інтересував ся драмами, яких ціла пачка була переписана, а може й перекладена його рукою. Та з часом він перейшов і до руської мови. Ще в початку 30-тих років, а може навіть і в 20-их р-ах він переклав „Слово о полку Игореві“ на руську народню прозу, написав пару водевілів (однн із них пз. „Муж старий, жінка молода“ був опублікований мною в Записках Н. Т. ім. Шевч. т. XXVII, другий находить ся поки що в рукописі), писав руські вірші, з котрих деякі без його підпису були друковані в „Зорі Галицькій“ 1848 р. і лишив гарну збірку народніх приповідок, яку бажав опублікувати окремою книжечкою; рукопис був уже одобрений цензурою, але до видання чомусь не дійшло; тільки в р. 1857 його приповідки були видані в часописі „Przyjacieł domowy“.

Антін Петрушевич родив ся в Добрянах 18 січня 1821 р., кінчив початкові школи в Стрию, гімназію, філософію і теологію у Львові в 1845 р. В р. 1847 він висвятив ся в целібаті, був якийсь час сільським сотрудником, але вже в тім самім році покликав його тодішній митрополит Михайло Левіцький до себе і зробив його своїм капеляном. В р. 1856 о. Антін одержав титул почесного каноніка і обняв парафію Новицю в калуськім повіті. В 1862 його іменовано дійсним крилошанином і від тоді він пробував у Львові з функцією кустоса. Коли до того додати, що о. Петрушевич довгі літа був послом до сойму краюого, а від р. 1872 до 1878 також послом до ради державної у Відні, то будемо мати все важнійше з його біографії.

Нема ніякого сумніву, що вже з батьківського дому о. Петрушевич виніс замишуване до історії і літератури. В ексцерптах та нотатах його батька знаходимо виписки з ріжних історичних нисань XVIII-го і початків XIX-го віку, в тім числі із Шлецера Staatsanzeigen (1783) і Nestor, Нарушевича, Бандтке, Вальтера Скотта (Історія Наполсона) і т. п. Інтересна також його книжечка „Syntagma dla zrozumienia różnych autorów polskich i łacińskich i ruskich“ — рід словника з поясненнями чужих і незвичайних

слів; ті пояснення декуди розростають ся в цілі невеличкі трактати; так прим. при слові „unia“ подано коротенький нарис історії церкви руської; пояснено також деякі руські слова, як „opryszek, Kurażo, odoja, latawica“, а також зібрано деякі матеріяли до руської нар. мітології пз. „O mitologii ruskiej według podania ludu“. Не диво, що винісши з батьківського дому наклін і охоту до поважної духової праці Антін Петрушевич уже в гімназії читав праці Добровського, руську літопись тзв. Нестора, історію Росії Карамзіна і історію Польщі Нарушевича. Великий вплив мав на него перший історик галицької Руси Денис Зубрицький. А. Петрушевич познайомив ся з ним ще будши на університеті. Цевно під його впливом і за його порадою він задумав присвятити свої сили історії і фільології і почав збирати матеріяли для великої праці, що повинна була вияснити історію галицької Руси. Пробуваючи у Львові 1847—1856 він працював у львівських бібліотеках і архівах. Обнявши в 1856 р. парафію Новицю він зложив усю душпастирську працю на сотрудника, а сам працював далі в архівах і бібліотеках у Черемішлі, збирав старі книги й рукописи по галицьких церквах і монастирях, далі об'їздив Буковину і Румунію, а своє посольство у Відні використовував більше як наукову експедицію, працюючи в віденських бібліотеках, ніж як політичну задачу. В тім часі він звідав також Прагу і иньші славянські міста, всюди збогачуючи обсяг свого знання, купуючи книжки, роблячи витяги, нотуючи давні рідкості. Не диво, що маючи при тім усім запевнену екзистенцію, свободний від турбот про сімю, при тім маючи яко канонік і посол отворені всякі архіви та приватні, церковні, монастирські бібліотеки, він зібрав матеріял дуже великий і цінний, із якого можна було здвигнути не одну гарпу наукову будівлю.

До того треба додати, що з природи о. А. Петрушевич наділений досить живим умом, даром критичної аналізи і комбінації і незвичайною, дійсно феноменальною пам'ятю, яка не покинула його й тепер, у глибокій старості. Як бачимо, о. Петрушевичу дане було в дуже великій мірі все, щоб зробити ся справді великим ученим, коли вже не другим Добровским, то в усякім разі духовим сьвіточем хоч одної славянської нації — своєї рідної.

А якіж на ділі плоди більш як 50-літньої наукової діяльності о. Петрушевича? Якими творами він вписав своє імя в літописях славянської науки? Якими провідними думками він закрів

серця сучасних? Чим причинив ся до розвою свого рідного народа або бодай тої галицької Руси, іменем якої недавно сьвятковано у Львові його ювілей? Повну відповідь на сі питання дасть певно безпристрасна історія; ми нині можемо тільки піднести головні напрями його діяльности і зазначити її характер.

Тут поперед усього кидає ся в очи різкий дуалізм у діяльності о. Петрушевича. На літературне поле виступив він зовсім під иньшою звіздою, ніж та, яка повела його далі. Лишаючи на боці латинську дисертаційку „De versione slovenica sacrae scripturae“, написану ще 1843 і цікаву хіба як сьвідectwo, на скільки автор у ту пору володів латинською мовою та був начитаний у підручних тоді наукових працях Добровського, Шафарика і т. п., ми зупинимо ся довше на першій його друкованій праці наукового характеру. Се була брошура „Słów kilka napisanych w obronie ruskiej narodowości. Dodatek nadzwyczajny do terazniejszych pism czasowych. Lwów, gród Rusi Austryjackiej. 1848“. В тій брошурі о. Петрушевич виступає з значним науковим арсеналом, з горячим чутем, та при тім з дуже ясным і мотивованим почутем, що він Малорусин, син народа, хоч посвояченого з великоруським, та все таки окремого від него. Він почуває себе до обовязку боронити прав тої малоруської народности, викладає її історію окрему від великоруської, покликає ся на її окреме письменство і протестуючи против польських намірів — ополячити галицьких Русинів, уживає доказів, під якими й сьогодні міг би підписати ся кождий захитник українсько-руського „сепаратизму“. „Kto dzisiaj nie wie — пише він там (стор. 23), że na budowę terazniejszego języka polskiego i jego literaturę pracowała cała Polska: Kraków, Poznań i Warszawa, podobnie jak na literaturę ruską cała Ruś: Halicyja, Wołyń i Ukraina?“ Він бачить „małoruskie formy już w obydwóch Zbornikach z wieku XI“; „wyprawa Igora na Połowców — epopėja, jaką tylko Czesi poszczycić się mogą, mająca spiewaka z ludu za autora, pisana jest zupełnie w języku narodowym ruskim; im później, tem wyraźniej występuje język narodowy w rękopismach, mianowicie w dyplomatach książąt Włodzimirskich i Halickich; od r. 1516—1561 przełożył Michał Wasylewicz protojerej Sanocki 4 ewangelije z cerkiewnego, któren on bułgarskim nazywa, na język małoruski; tu należą księgi ustawne (zakoni, судебники), o których wyżej mówiliśmy i liczne dzieła z XVII w., a w nowszych czasach

pod piórem Kotlarewskiego, Pawłowskiego, Maksymowicza, Srezniewskiego, Hrebinki, Osnowianeńka, Bodiańskiego, Dowhono-seńka, Zabiły, Mohiły, Halki, Borowykowskiego, Spyhockiego. Hohola, Hulak-Artemowskiego, Hołowackiego, Szaszkiewicza, Ustyjanowicza, Lewickiego, Mecha, Guszalewicza i innych literatura nasza płynie wprawdzie cichym, ale pełnym strumieniem i żadna siła ludzka już go nie powstrzyma". Ti слова, здаєть ся, не лишають ніякого сумніву про те, що розумів о. Петрушевич під назвами „ruski“, „język narodowy“, „literatura nasza“. Згадавши про польських поетів української школи о. Петрушевич пише: „Są oni.. rodzonymi dziećmi ducha naszej matki Rusi. Ich pieśni są wielkie ruskie dumy, ich stan duszy — tęsknota ruska, a ich ideały — kozaczyzna, ta pierwsza, najstarsza emigracja ruska, walcząca wiekami za złotą wolność swojej wiary ś. i narodu“ (op. cit. стор. 9). На польській заклад, що Русинам для освіти конче треба знати польський язик, відповідає о. Петрушевич: „Mogą się Małorusini bez jego dokładnej wiadomości bezpiecznie obejść, gdyż już Wielko-rusini do dźwignięcia swego języka i literatury pomocy polskiej nie potrzebowali“ (стор. 8). Цитуючи старі руські друки і передаючи їх титули латинськими буквами, о. Петр. транскрибує їх нашим звичайним, українсько-руським виговором: „Likarstwo na ospały umysł“, „Harmonija albo sohlasyje wiry s.“, „Knyha o wiri jednej s. Cerkwy pod rozsudok Cerkwy wschodnoy“, „Powist' o żytyi prepodobnoho Warlaama i o Josafati carewyczi Indyjskom“ і т. д. (стор. 37); вчислює найстарші друкарні південноруські (стор. 36 – 37), і знаходить ось які горячі і розумні слова в обороні права галицьких Русинів — просвітити ся своєю рідною мовою: „Tylko w ojczystej mowie może światło w narodzie szybkim postępować krokiem. Czyż podobieństwo całemu narodowi uczyć się innej mowy, ażeby sobie przez tą przyswojać oświatę tegoż oświeconego narodu? Dokądże to zaniedbanie swojej ojczystej mowy doprowadzić może? Czyliż nie do wynarodowienia? Narody giną z utratą języka. Jakże Ruś Galicyjską czekać może przyszłość, jeżeli z zaniedbaniem swego musiałaby się uczyć polskiego języka? Śmiesznością już jest dzisiaj wystawiać sobie cały naród z cudzą gramatyką w rękach, kiedy w dobie naszej i nam Rusinom zapewniona jest narodowość“ (стор. 6). А на фарисейську концесию Поляків, щоб у руських народніх школах учили надобовязково руської мови, але всі

наукові предмети викладати по польськи, о. Петр. відповідає зі справедливим обуренєм: „Coż pozyska Ruś na tem, że jej dozwolą uczyć się tylko języka swego jako nadzwyczajnego przedmiotu, kiedy żadnej nauki w tym języku odbierać nie będzie? Jaki że naród w Europie uczy się swego ojczystego języka i to tylko samego języka, nadzwyczajnym sposobem, pobierając wszelką inną naukę w cudzym języku? Z jakim że to było by zamiarem?“ (стор. 13). Очевидно о. Петрушевичеві було тоді зовсім ясно, що руський язик має вартість не сам для себе, але як живий орган живого народа, як спосіб для його просьвіти і піддвигнення з упадку.

На жаль, ті здорові і ясні думки не лишили ся далі провідними думками о. Петрушевича; навпаки, можна сказати, що його дальша діяльність немов навмисно силкувала ся занегувати за чергою кожду з тих думок. Для будущего біографа о. Петрушевича буде се цікавий психологічний проблем — прослідити, якими шляхами, яким розумованєм чи радше яким процесом несвідомих уподобань, симпатій і антипатій дійшов він до поглядів дияметрально противних. Я можу тільки зазначити в загальних нарисах два характерні звороти в його діяльності і висловити хиба здогади про мотиви, які могли кермувати ним.

Та поперед усього кілька загальних уваг. Читаючи наведені висше виписки з брошури Петрушевича ми бачимо, що вона написана досить гарним, живим польським язиком. На жаль, ні про одну руську працю о. Петрушевича не можна сказати, щоб вона була написана яким не будь живим язиком. Починаючи від віршованих проб 1847 р. він пише все важким, штучно скомпонованим церковно-польсько-російсько-руським жаргоном, який свідчить про цілковитий брак у него почуття красоти і гармонії живої мови. Се факт досить незвичайний — лінгвіст, руський лінгвіст, який протягом звиш 50 літ не навчив ся поправно писати жадним із звисних руських язиків чи диялектів і вміє поправно писати тільки по польськи і koniec кінців дійшов до пірамідального погляду, що він пише праруським язиком, се мабуть унікат не тільки в Славянщині, але і в цілім сьвіті.

Друга увага загального характеру, се брак у о. Петрушевича дару до синтези, до сотвореня якоїсь органічної цілости, до панованя над своєю памятю і над нагромадженим материялом. Се не те саме, що брак методи; се якийсь органічний брак, якась гіпертрофія памяти сполучена з привичкою до механічних, повер-

хових асоціацій думок. Говорячи про яку небудь дрібницю о. Петрушевич одним духом, сам не завважаючи ненатуральности сегоскоку, потрафить навязати до неї і якийсь факт із прастарої археології і етимологію якогось слова і свій жаль на вчених, що не звернули увагу на якусь його статейку, перед 30 роками друковану в якійсь обскурній газетині, і їдкий напад на українофілів або на „коварний захід“. Не диво, що його праці через те роблять ся подібними до того старого лябіринту, де кожний мусів заблудити в безконечній купі закамарків. Читаєш ті праці і знехотя дізнаєш чутя якогось пригноблення; замість сьвітла тобі починає темніти в мізку; перед тобою в диких поскоках устають зовсім розумні думки, бистрі спостереження перемішані з щчим немотивованими, апріорними твердженнями, з науковими фантазіями, які автор приймає за сьвяту певність, з киненими на вітер і нерішеними загадками, про які авторови здає ся, що рішив їх, а в ґрунті не перестає звучати понура нота якоїсь дикої ненависти до якихось незримих та невлонимих ворогів: раз вони являють ся в формі всемогучих Сауїтів, то знов у загальнійшій формі заходу, який те тільки й знає, що підставляти ногу Сходови, то знов у формі польської інтриги, українофілів, радикалів і т. д. І всі темні сили інтригують, підкопують, „злодійствують“ і їх інтригами заповнена в очах о. Петрушевича вся минувшина що найменше від часів Кирила і Методія; ті інтриги се також пружини всіх подій у теперішности, і бідний о. Петрушевич вибиває ся з сил „разоблачаючи“ ті інтриги, та щож! „Прежде былъ радикализмъ и бросался на религію, и его замыкали во криминалы, Потомъ пришелъ радикализмъ и бросался на собственность, и его замыкали во криминалы. А теперь пришелъ радикализмъ и кидается на святое историческое правописание — и злодѣйствуетъ безкарно“.

Від р. 1848 Петрушевич виступає у нас як історик і лагодить ся повести дальше діло розпочате Д. Зубрицьким. Певне під проводом Зубрицького повстає у него плян написати історію Галицької Русі в звязку з історією сумежних країв. Він довгі літа збирає матеріали для сеї праці, а тимчасом публікує по газетах дрібні замітки про детальні, дуже детальні питання головню нашої церковної історії (звістки про різні церкви, монастирі, єрархії і т. и.). І тут доконує ся у него перший зворот. Погоня за деталями відтягає його від цілости, а самі ті деталі зовсім мертві, майже без значіня для історика. Відвертаючи ся від живої мови

рідного народу він рівночасно тратить почуте живого зв'язку з ним, солідарности з його інтересами. Не маючи ніякої школи як історик він зупиняє свою увагу на одній стороні історичного життя : на матеріальних пам'ятках (археології і бібліографії), або на таких поверхових явищах, як генеалогія родів, різні персоналія, інтриги та пляни володарів. Для економічного життя народу, його соціального укладу, боротьби класової, росту і упадку поодиноких інституцій, тоб то для всего того, що лежить в основі новочасної історіографії, о. Петрушевич не мав ніякого розуміння. Етимологічний вивід назви якоїсь місцевости значив для него завжди більше, як зрозуміння економічних відносин її людности. Такі праці, як „Дерево родства въ восходящей и нисходящей линияхъ“ (1852), „Краткая роспись русскимъ церквамъ и монастырямъ въ городѣ Львовѣ“ (1853), „О соборной богородичной церквѣ въ Галичѣ“ (1853), „Извѣстіе о галицко-русскихъ епископахъ и митрополитахъ“ (1856), „О начаткахъ епископства въ галицко-русскомъ княжествѣ“ (1853) і т. и. могли мати вже тоді дуже малий локальний інтерес для дуже немногих любителів, а висловлювані в тих і вищих того рода працях загальніші уваги пропадали в куні нікому ні на що не потрібних деталів. В усякім разі се були вступні праці радше до історії галицько-руської церкви, ніж до чого иньшого.

А о. Петрушевич збирав тай збирав матеріяли по пляну зачеркненому далеко ширше. Про сей плян галицька Русь довідала ся тільки тоді, коли наступив другий, по моїй думці ще більше фатальний зворот у його діяльности : коли він покинув думку написати історію галицької Руси, а звернув ся до археології і лінгвістики і взяв ся до зовсім фантастичної праці археологічно-етимологічно-історичного словаря, що від 60-тих років зробив ся його улюбленою дитиною і пожег йому — по моїй думці, без найменшої користи для него, для сучасности і для науки — 40 літ невсипущої праці. При нагоді ювілея було піднесено, що сей словарь виріс до мітичних розмірів : він має пояснити звиш мільон слів на 300.000 піваркушах письма. От для сего то словаря покинув о. Петрушевич задуманий плян історії Галицької Руси і рішив ся замість готової історії опублікувати свої collectanea для неї, тоб то голосу в Галичині „Сводную лѣтопись“, яку один із ентузіастичних іратулянтів назвав „вѣкопомнымъ трудомъ“.

Виданє „Сводной лѣтописи“ справді треба назвати „вікопомним“, уживаючи сего польського прикметника, бо-ж у цілім ХІХ віці ледви чи найде ся збірка більш сорокатою і більше некритично та ненауково виданого матеріялу. Послухаймо, що писав ще в 1888 р. про вартість одного, і то мабуть найціннішого тому її, такий компетентний учений, як В. Антонович (Кіевская Старина 1888, кн. 6, стор. 47—52). Подавши згадку про дотеперішню 40-літню діяльність о. Петрушевича (він як раз тоді, 1887 р. обходив 40-літній ювілей своєї діяльності) д. Антонович підносить його здавна ствержену репутацію як ученого, хоч і не рішає ся зачислити його рішучо до істориків і додає, що головний центр його праці „мабуть фільольогія і бібліографія“ (фільольогія і бібліографи певно назвуть о. Петрушевича головним істориком і археологом). „В великім числі праць о. Петрушевича ми, що правда, не знаходимо праць, що обіймали-б цілі, хоч троха ширші епохи; се переважно коротенькі монографії присвячені обробленю спеціальних, більш менш дрібних питань із життя Червоної Русі“ (стор. 46). Переходячи до Сводної Літописи шан. критик говорить ось що: „На жаль, надії оперті на репутації автора, не зовсім оправдують ся виданою ним книгою. Чи то наслідком браку часу, чи з ив'ших незвісних нам причин видавник не тільки не заховав критичних правил, обов'язкових для видавника всякої археографічної збірки, але немов навмисно зробив усе залежне від него, щоб утруднити читачеві користуванє його збіркою і позбавити його змоги критичної оцінки його багатого матеріялу.

„Не обмежуючись зведенєм у купу розкиданих і зібраних ним рукописних жерел о. Петр. втягає в свою літопись величезну купу виписок із друкованих, загально звисних історичних праць, перемінюючи таким робом свою археографічну збірку немов у історичну хрестоматію, притім зложену дуже кепсько. Кепсько тому, що як у доборі авторів, так і в доборі цитованих місць він кермуєть ся очевидно виключно суб'єктивними міркуваннями. І так найчастійше знаходимо виписки із „Історіи Малороссіи“ Маркевича, „Історіи Россіи“ Соловйова, із літописів виданих Білозерським та з „Історіи кабаковъ въ Россіи“ Прижова; рядом з ними вся книга завалена цитатами з найріжнійших творів без усякої уваги на те, на скільки компетентні ті жерела. Знаходимо рядком цитати із „Полнаго собранія законвъ“, із „Чтеній Московскаго Общества

Исторіи и Древностей“ і із Холмського народнаго календаря, Gazety Lwowskiej з р. 1875, Врачебнаго Журнала Полуїна і навіть із беллетристичних творів (Українських оповідань Стороженка) і етнографічних збірок (Головацького). Далі на наше велике зачудуване знаходимо виписки з цілої купи мінералогічних і технолгогічних німецьких писань (Zerrenner, Erdkunde des Gouvernement Perm; von Turner, Russlands Montan-Industrie; Grätze, Beiträge zur Geschichte der Gefässbildnerie bei den verschiedenen Nationen) і т. и. Редактор не пояснює ані в передмові, ані в увагах, ані в тексті, чому він користувався власне тими авторами, а не якими будь иньшими і не вмючи догадати ся причини сего першенства ми нехотя добачуємо її в припадковости або в самоволі редактора. Вибір тільки деяких підручників не дасть ся пояснити: годі прим. знати, чому цитуючи Соловйова о. Петр. ігнорує твори Єшевського, Устрялова, Семйовського, Корсакова і т. д. і чому він дає першенство літописям Білозерського перед літописями Рубана, Рігельмана, Симоновського, Лукомського і т. д. Так само ми не знаємо, чому о. Петр., догадавши ся втягнути звістки природничі, обмежив ся мінералогією і технолгогією, а відкинув ботаніку, зоологію і антропологию, історію медицини і т. и. Та иноді добір підручника зовсім невдатний і більше ніж чудний з боку письменника звісного з довголітної діяльности, від якого ми маємо право ждати строго критичного вибору. Таке по нашій думці першенство, дане ним „Исторіи Малороссіи“ Маркевича, якої хибні явні були ще в часі її виходу на світ і яка при теперішнім стані науки нижча всякої критики; а тимчасом кождий рік у „Сводній Літописи“ починає ся сухим реєстром фактів узятих із історії Маркевича, як пояснює сам о. Петр. в увагах на стор. 1. Розумієть ся, значіне цитатів із беллетристичних творів у археографічній збірці не потребує, здаєть ся нам, ніякого коментарія.

„Коли нам видаєть ся незрозумілим добір цитованих авторів, то ще в більше зачудуване приходимо від добору місць, приведених із тих авторів у „Сводной літописи“. При всьому щирому бажаню — зрозуміти схему, по якій добирав звістки о. Петр., ми не здужали відгадати її. Звістки вибрані не відповідно до зглядної важности самих фактів і не відповідно до їх звязку з „Галицько-руською“ історією, як можна би було міркувати з титулу видання. Для зразка приведемо на вгад декілька виписок о. Петр.; може

дехто буде щасливіший від нас і зрозуміє, чому і по що вони поміщені в Свободній літописі :

„1700. Всѣмъ цвѣтнимъ дѣломъ въ Россіи завѣдывали бурмистры и т. д. (Прыжовъ, Історія кабаковъ).

„1714. Учреждены Пегромъ В. маіораты и т. д. (Полное Собр. Законовъ).

„1733. Заведена почта между Москвою и Тобольскомъ. (Чулковъ).

„Вторично запрещено всякаго рода азардовыя игры (без цитата).

„1749. Папа соизволяетъ гнзненскимъ архієпископамъ яко примасомъ королевства употребленіе пурпуры (без цитата).

„1750. Начало Россійской горновой музыки. Марешъ. Нарышкинъ. (?)

„1755. Трусъ земный разрушилъ городъ Лисабонъ, распространялся на три десяти части (sic) міра (без цитата).

„1756. Импер. Елисавета основала близь С. Петербурга первый фарфорный заводъ (Porcellanfabrik) і т. д. (Graetze).

„1771. Появленіе русскихъ въ Мингреліи, взятіе Кутаиса (без цитата).

„1771. Возстаніе Яицкихъ козаковъ по причинѣ притѣсненія ихъ и приказа бритья бороды. (Castera).

„1772. Открыты Олонецкіи первыи мѣдныи рудокопы (без цитата).

„Такихъ виписокъ можна би було набрати в „Сводній літописі“ багато десятків. Полишаючи „любезнательному читателю“ догадати ся причини їх появи і їх призначенє в книзі, ми позволимо собі висловити догад, що шановний автор дивив ся на свою книжку до певної міри як на „кунсткамеръ, сирѣчь на собраніє куръезовъ и раритетовъ“ і силкував ся нагромалити звістокъ як можна більше диковинних, а то-б сюди не встряли ані „трусъ лисабонскій“, ані тобольська почта, ані „пурпура примасов“, ані „мѣдныи рудокопы“, ані „горновая музика“, „маіораты“, „Porcellanfabrik“ і незлічима сила иньшихъ монстрів, яких не вчисляемо для короткости.

„Коли викинути з книжки всі виписки з друкованихъ творів, то обєм її вменшить ся що найменше на половину ; те, що лишеть ся тоді, се й буде властива „сводна літопись“, уложена по плану видавника із рукописного матеріялу розложеного роками. Та бо і з погляду на сей матеріял поступуванє редактора полишає бо-

тато бажати і багато дечого жалувати. Значна маса звісток або зовсім не має цитатів, або цитати покладені такі загальні та неозначені, що не дають змоги судити про вартість і якість жерела. Яке прим. поняття можна виробити собі про рукопис, про який сказано лише: „рукопись въ моемъ посѣданіи“ або „изъ бібліотеки епископскаго собора въ Перемышли“ або „по источникамъ польскимъ“ або „по современной запискѣ“ і т. п.? Окрім дрібних написів і урваних нотаток, автор мав під руками декілька ширших записок сучасників, як ось: записки уніяського митрополіта Льва Кишки, записки піярського монастиря в Межирічі Корецькім, записки Павла Свідзінського, сьвященника Лодинського. Певна річ, видаючи ті записки він зробив би велику прислугу руській історіографії, та при тім від о. Петрушевича, як від чоловіка вповні обізнаного з правилами історичної критики, можна було ждати захованя хоч би найважніших умов, неминучих при виданю історичних памяток, тоб-то опису вжитих рукописів, біографічних даних, що характеризували-б соціяльне становище, характер і погляди їх авторів і т. п. Та нічого подібного ми не знаходимо в Сводній літописи; за те сам текст записок розшматований по рокам у суміш із иньшими замітками і виписками, при чім видавник не пояснив, чи помістив весь текст дотичних записок, чи тільки вибрані з них по своїй уподобі місця, і тим, розумієть ся, відібрав читачеви остатню можливість їх критичної оцінки.

„При групуваню самих звісток бачимо інколи велике недбальство: іноді одна й та сама звістка з одного й того самого жерела надрукована два рази, як ось прим. виписка замітки із Миней церкви села Іванова про ціни збіжя в Перемишлі в р. 1737 (стор. 139 і 140); іноді однаковієнькі написи в різних книг поміщено одну за одною без видимої потреби, прим. написи про даровизну книжок Скитському монастиреви архимандритом Михайлом Чирським (стор. 214); іноді без ніяких пояснень і коментаріїв приведено, яко сучасні записки, дуже наївні і ігнорантні мудрованя книжників XVIII в. Ось для приміру замітка сьвящ. Григорія Гаванського, списана в 1750 р. про час заснованя церкви в селі Бущі:

„To zapisuje dla pamiątki, że Cerkwi Buszszeckiey (Busure) nie mogli znać siła lat tey, co święta carycy Helena postawiła, kiedy miała wojnę z Buniakiem sołodywym, pod tytułem Святыхъ Глѣба и Бориса, synów Włodzimierza царя восточного, od brata rodzonego pozabijanych. Ja tedy, O. Grzegorz Gawański, paroch

Hodowski, bywszy w Buzczu na odpuszcie w roku 1750; był także bakałarz w Buzczu na ten czas z Popowiec z pod Poczajowa, y pokazał mi w xiędze, że zapisano przez zakonnika, który stary był w Poczaiowskim monastyrze, że się to działo w roku 1180. To od tego roku aż do tego roku 1750 upłynęło lat 570“ (стор. 186). Може ся замітка й дуже цікава для історика-етнографа, та ледви чи можна було друкувати її в археографічній збірці без коментарія або бодай без короткої уваги про її значінє.

„В иньших випадках о. Петрушевич приводить звістку про один і той сам факт протягом кількох літ раз за разом, лишаючи читача в непевности, чи повторяв ся той факт періодично, чи може заходить сумнів, до якого року належить він — сумнів зрештою троха дивний, бо ж збірка присвячена виключно подіям XVIII в. Ось примір такої невиясненої недогадливости: повстанє селян, звісне під назвою Коліївщини, було в р. 1768 і тягло ся 3 місяці. Дати його можна в документів означити зовсім докладно. А тим часом у Сьодній літописі повстанє Залізняка, захопленє Умані і всмиренє повстаня Стемпковеским оповідано 3 рази під р. 1768, 1769 і 1770 (стор. 272, 287 і 293) і при тім оповіданє від особи самого редактора, без показу жерел і без виписок із сучасних записів, а в формі коротких тез самого редактора. Аджеж для читача мало знайомого з історією сеї події книжка о. Петрушевича буде жерелом великих сумнівів або грубих помилок. Ми абсолютно не розуміємо, з яким наміром шановний автор наробив усеї тої замішанини? Аджеж годі сумнівати ся про його знанє; лишаєть ся приписати сю помилку дуже непохвальному недбальству. Зрештою в справі Коліївщини ми можемо вказати одну очевидну помилку з боку редактора. На стор. 281 приведено загально звісні вірші, підписувані на схематичнім малюнку запорожця XVIII в., так званого „Мамая“; тим віршам о. Петрушевич дав титул „Стихи на портретъ Гонты“. Ми не розуміємо, з якою з гори повзятою думкою о. Петрушевич пришилив і сам малюнок і вірші до Гонти; вірші ті звісні вже давно (коли не помиляємось, вони були у-перве надруковані в „Запискахъ о Южной Руси“ Куліша 1856 р. т. I, ст. 316—319) і не мають нічого спільного з житєписом Гонти. Навпаки, в самім тексті козак, змальований на образі, широко поясняє, що він і сам докладно не знає свого імени ні роду і оповідає, що він родив ся і виховав ся в запорозьких степах, що не має ніякого осідка, а бурлакує, займає ся гайдамацтвом, уже й

ностарів серед безхатного життя і т. д. Щож тут спільне з Гонтою, чоловіком хазяйнуватим, семейним, богатим і поставленим на значній службовій посаді в уманській міліції?

„Між негативними прикметами видання ми не можемо проминути також неприличної для історичного письменника взагалі, а особливо для видавника матеріялів — суб'єктивности, що мимохіть змушує сумнівати ся про безпристрасність у доборі і повноті приведених матеріялів. О. Петрушевич дуже часто вставляє в свою „Сводную лѣтопись“ власні міркування і полемічні напади против ріжних поглядів і тенденцій, що виявляють ся чи то в сучасній літературі, чи в біжучім суспільнім житю. Ті міркування можуть бути дуже шановні своїм змістом, та тільки відповідне для них місце було би на шпальтах якої будь газети, а на сторінках археографічної збірки вони тільки вменшують її наукову вартість і будять сумніви що до об'єктивного добору наукового матеріялу.

„Вкінці надавши своїй збірці форму дуже хаотичної *silvae rerum*, о. Петрушевич уважав зайвим додати до неї бодай показчик імен власних і географічних. Коли кому прийде потреба знайти звістку про який будь історичний факт на основі матеріялів виданих о. Петрушевичем, то він кожного разу буде мусів перевернути всю книжку він початку до кінця, а блукати по тім лябіринті не легко без показчика, що служив би ратунковою ниткою Аріядни.

„Взагалі доводить ся щиро пожалкувати, що богатий історичний матеріял, зібраний о. Петрушевичем, виданий ним так недбало, при повнім занедбаню навіть елементарних історичних правил“.

Я вважав конечним подати перекладом майже всю рецензію проф. Антоновича, щоб доочне показати, як справді компетентні люде оцінюють „вікопомні“ праці нашого вченого. До тих уваг шан. професора я додам хіба те, що піднесені ним сумніви в значній часті пояснюють ся характером того матеріялу, який опубліковано в томах „Сводной лѣтописи“. Се не жаден готовий твір, не збірка матеріялів зладжена спеціяльно для друку, не хрестоматія, як думає проф. Антонович; се тільки *collectanea* — збірка виписок, нотаток і уваг, матеріял, що мав послужити для написання історії Галицької Русі. Матеріял, зібраний ще в 50-их і 60-их роках, лежав у шафах о. Петрушевича ждучи оброблення; покинувши плян його оброблення о. Петр. покористував ся клопотами „Галицко-руської Матиці“, від якої загал домагав ся якоїсь діяльності, якихесь публікацій, і втлюючи їй оті *collectanea* так, як

були у него нагромаджені, подававши тільки декуди згадані проф. Антоновичем уваги і полеміки, що свідчать більше про його злобність, партійне засліплене та нерозумінє дійсного життя, ніж про його історичний чи взагалі науковий змісл. Таким робом збогатила ся галицько-руська література 6-ма томами „Сводной лѣтописи“.

Те, що о. Петрушевич, зібравши такий багатий матеріял, навіть не пробував суцільно обробити його, було вже повноважне *testimonium paupertatis* для його писательського таланту. Те, як він зібрав свій матеріял, на які річи звертав увагу, дає нам не менше повноважне свідощтво того, як він розумів історію. Отже переглядаючи томи „Сводной лѣтописи“ ми відразу завважуємо повний брак архівних студій. О. Петрушевич напер у свою літопись усякого лика; але того, що для новочасного історика творить основу дослїду — архівних актів: цивільних, кримінальних, адміністраційних, корпорацийних — ані слїду. Ніде з шістьох томів „Сводной лѣтописи“ не бачимо, щоб о. Петрушевич хоч пробував визискати бодай багаті і так інтересні архіви львівські; а які скарби він міг би був знайти в тих архівах, доказом хоч би ті томи актів до часів Хмельнищини, які публікує д. Томашівський і які з ґрунту змінюють те представленє Хмельнищини і її відгону в Червоній Русі, яке було не то вже у Маркевича, але й у Костомарова і яке некритично повторяє й о. Петрушевич. Що більше, навіть тих рукописних скарбів, що ще легше були доступні йому в бібліотеках Оссолінських, Перемиській, у Кракові і Відні, о. Петрушевич не використав і в согій часті навіть у тих спеціальних питаннях, які він порушував у своїй Сводній літописі. Припадковість, дилетантизм і партійна сторонничість у доборі і визисканю матеріялу обік повного нерозуміння вимогів історичної методи — ось характерні прикмети його історичної „роботи“.

Лишимо на боці археологічні праці о. Петрушевича, його безконечні розвідки про Галич за Луквою, про різні церкви і манастирі і т. и. Так само лишу на боці його праці з обсягу ширшої славістики, отже про Кирила і Методія, про Короледвірський рукопис (о. Петр. доказував його неавтентичність і мав рацию), а скажу дещо про праці о. Петр. на полі історії українсько-руської літератури. І тут о. Петрушевич був поставлений у виємково користних умовах яко збирач старих друків, рукописів і ріжнородних

пам'яток. Яко канонік і кустос мигрополітального архіва, а також яко виліковий член консисторії він не тільки мав доступ до церковних, деканальних і монастирських бібліотек, але в багатьох випадках міг брати з них для своєї збірки, що йому захотіло ся; надто йому дуже часто присилали приватні владителі, сьвященники, учителі і т. и. різні рідкості яко вченому знавцеві або і з інших причин; от тим то не диво, що він міг нагромадити в своїй бібліотеці запас матеріалів, про якого об'єм і якість задля його недоступности ми не маємо майже ніякого поняття. І коли сьогодні ще по наших селах і містечках тут і там знаходять ся деякі цінні рукописи та друки, то се треба вважати якимсь дивним фактом і найчастіше вони тільки випадком уйшли уваги о. Петрушевича. І додаймо відразу: те, що попало в його бібліотеку, на довгі літа, що найменше до його смерті, зробилось зовсім мертвим капіталом, недоступним для науки. О. Петрушевич оберегає свої скарби таким завидливим оком, що не публікуючи й не оброблюючи їх сам, не дозволяє сего вчинити й нікому иньшому.

Ще давніше, в 60-их роках він опублікував декілька важних причинків до історії нашого письменства, особливо Життя Йова Княгиницького, написане Гнатом із Любарова, опис подорожі до Палестини з початку XVII в., устав Теодозія Скитського і декілька віршів, замішаних у текст Сводної літописі. Але ті видання подані звичайно *in crudo*, без критичного апарату, без пояснень, ніколи в формі, що дозволяє хіба догадувати ся про їх первісний вигляд, тим більше, що о. Петрушевич яко фільольог має звичай поправляти форму своїх текстів і не зазначувати, як виглядає та форма в оригіналі. З часом, утвердивши ся в думці, що мова наших літературних пам'яток XVII—XVIII в. „исковеркана“ супроти тої „праруської“, якою володіє він сам, покинув дальше публіковане текстів.

Не давши й тут ані одної заокругленої систематичної праці, що дозволила-б бачити в ньому дійсного історика літератури, о. Петрушевич забігав на се поле, так сказати, принагідно, висловлював про один або другий пункт свої погляди та теорії і дуже часто лишав їх без ширшого мотивованя. І так він видав „Слово о полку Игоревѣ“ розбите на вірші і з поправками в тексті, але без вияснень, як він розуміє верзифікацію Слова і якими мотивами кермував ся при поправках. Кілька разів він висловлював дуже категоричним тоном свою догадку про авторство звісної „Чересто-

роги“, приписуючи її якомусь Гунашевичу і обіцяючи подати про него детальніші звістки та докази його авторства, та й доси не зробив сего, подавши тільки (Свод. лѣт.) ту одну звістку, що він родив ся 1613 р., хоча автор „Перестороги“ описує берестейський собор з 1596 р. як очевидець і доводить своє оповідане десь до 1601 р. Доказом некритичности о. Петрушевича і браку відріжнення есенціональних питань літературної історії від маловажних мусимо вважати також його статі: „Кто былъ вѣщій Боянъ“ упоминаемый въ „Словѣ о полку Игоревѣ?“ і „О названіи и происхожденіи пѣвца „Слова о полку Игоревѣ“. Опираючись на корумпованім місці „Слова“: „Рекъ Боянъ и ходы на Святослава, пѣснетворця стараго времени Ярославля“ і поправляючи „и ходы на“ на „изъ колѣна“, о. Петр. висновує з сего, що Боян був потомком князя Святослава Игоревича, а власне „былъ рожденъ отъ побочнаго сына или дочери“ сего князя. А що той Святослав воював Болгарів, а в Болгарії троха вчаснійше був князь прозваний Баяном і славлений яко чарівник, то на тій основі о. Петр. догадуєть ся, що руський князь Святослав Игоревич „во время своего похода въ Болгарію (967) вѣроятно вступилъ въ бракъ съ болгарскою невѣстою, родившею ему сына или дочь, изъ которыхъ родился вѣщій Боянъ, такъ названный соотвѣтно имени сына знакоmitого сына владѣтеля Болгаріи Симеона“. А хто би сему не хотів вірити з тої мізерної причини, що ані літописі ані ніякі иньші свѣдоцтва для всіх тих комбінацій не дають ніякісінької підстави, той в очах о. Петрушевича певно лишить ся ігнорантом або чоловіком упередженням та зопсованим якою будь „інтригою“. Що о. Петрушевич, забігши до Болгарії, не промине покористувати ся як першорядним жерелом також звісною фальшованою „Ведою Славян“ Верковича, сего при всьому характері його вчености можна було наперед надіяти ся.

Так само міцно фундоване й друге відкритє о. Петрушевича: Хто був автор Слова о полку Игоревѣ? Звісний факт, що в XV віці повстало в північній Русі, в Рязані, наслідуванє нашого „Слова“, так звана „Задонщина великаго князя господина Дмитрія Ивановича“. Ще пізнійше, в XVII в. ся Задонщина була перероблена, а властиво розведена ще пустійшою риторикою в творі „Слово о великомъ князѣ Дмитріи Ивановичѣ“. Отже в одній копії сего „Слова“ знаходить ся такий початок: „Се повѣдай, Уранъ, како случи ся брань“. О. Петр. розумує так: автор „Слова

о полку Игоревѣ“ обертає ся з покликом до Бояна; автор „Задонщини“ також вгадує Бояна і дає виписки зі „Слова о полку Игоревѣ“, а автор „Слова о великомъ князѣ“ не тільки хвалить автора „Задонщини“, але обертає ся з покликом до автора „Слова о полку Игоревѣ“, яким був власне сей Уран. Ось і все відкритє. А хто був той Уран? Чим важне для історика літератури се відкритє назви, котра сама собою не говорить нам нічогоїсьнько? Ах, для о. Петрушевича ся назва дуже важна! Віднайшовши назву „Уран“ у візантійських жерелах VI в. і знаючи в Галичині сімю Урановичів у XIX в. він доходить до дуже льогічного заключеня: „такъ слово Уранъ есть романского происхожденія (грецьке Οὐρανός!), нѣтъ сомнѣнія (розумієть ся! у о. Петр. ніколи нема сумніву, головно там, де для висновків нема ніякісьнької підстави!), что оно досталось на Русь посредствомъ румынскаго племени“ (а що! ясно?). „Название Уранъ, упоминающее ся уже въ VI и X стол. на балканскомъ полуостровѣ, вѣроятно (ого? а перед хвилею було „нѣтъ сомнѣнія!“) отсюда досталось на южную Русь посредствомъ румынскаго племени, которому принадлежали такъ названные Болоховскіе князи“. І далі пішов о. Петр. гуляти по тих Болоховцях та по румунізмах у „Словѣ о полку Игоря“, та ми в ті дебри за ним не підемо. Зрештою кому не подобає ся думка, що автор „Слова о полку Игоревѣ“ був Румун, для того великодушний о. Петрушевич дає ще другий вихід: він міг бути також Башкіром, бо і в башкірській мові знаходить ся слово „Уран“ — відси його взяли Росіяне в формі „ура“ — і значить „бий!“ Жаль, що о. Петр. з властивою йому бистротою лінгвістично-археологічної комбінації не попрацював над розширенєм і поглибленєм сеї другої гіпотези. Аджеж подумати лише, які широкі горизонти розкриває вона! Все, що ще сказано далі про співаків у старій Русі, то або загально звісні річі, або нічим не підперті фантазії в роді прим. ось якого твердження: „Русскіе князья имѣли своихъ придворныхъ пѣвцовъ, которые по желанію ихъ воспѣвали важнѣйшія событія, совершенныя ними такъ для современниковъ желающихъ увѣдать о подвигахъ своего князя, якъ и для оставленія въ пѣсняхъ памяти о томъ поздному потомству“. Ті поети по думці о. Петр. мали sui generis офіціальне становище, були на половину публіцистами, а на половину історіографами, зберегали народні традиції, одним словом, „имѣли въ русскомъ государствѣ, яко представители общественнаго мнѣнія,

немаловажне значення". Се все було б дуже гарно, як би тільки ми мали хоч би найменшу основу для таких здогадів. Тимчасом о. Петр. будує ту свою тезу на двох фактах — на авторі „Слова о полку Игоревѣ“, про якого сам він знає тільки те, що звався Уран, і на „словутнѣмъ свѣдѣннѣ Митусѣ“ з Перемишля, про якого наука давно схиляєть ся думати, що був тільки церковним дяком. А яку премудру теорію скомбінував собі о. Петрушевич про те, чому той Митуса не хотів служити Данилові! Бачите, Данило накладав з „гнилим“ заходом, з папою, з католиками, а Митуса був офіційним зберегателем національної традиції і православія і для того... Ах!

Es wär' zu schön gewesen!
Es hat nicht sollen sein.

Лишаєть ся нам іще сказати декілька слів про о. Петрушевича як фільольога, а властиво про його монументальний Словарь. Правда, сей Словарь, у яким пояснено більш мільона слів, доси не виданий, але не страчена надія, що Галицько-руська Матица ще обдарує ним людськість. А поки що ми можемо судити про вміщену в ньому „глибину премудрости“ тільки по тих перлинах фільольогічної бистроумности, які о. Петр. зложив у своїх чотирьох „лінгвістическо-историческихъ изслѣдованіяхъ“, надрукованих 1887 р. в Сборнику Матиці, та в принагідних увагах і екскурсах, поміщених у різних його працях, звичайно в таких місцях, де їх зовсім не треба і де-б їх ніхто не міг надіяти ся (прим. екскурс про назву України в статі про автора „Слова о полку Игоревѣ“).

Говорячи про лінгвістичні праці о. Петрушевича знов приходить ся зачати від азбуки. Що таке лінгвіст у сучаснім значіноу того слова? Се вчений, що слідить будову і розвій языка в усіх його проявах, отже і книжкового, і розговорного, не виключаючи, не легковажучи жадного диялекту, і навіть штучних, навмисно творених або поцсованих жаргонів, тзв. аргó (злодійських, дротарських, жебрацьких і т. п.). Із сего погляду о. Петрушевич зовсім не лінгвіст. Язык яко такий, його розвій, його різнородні прояви, його будова зовсім не обходять нашого вченого. Він ніколи не написав ані одной граматичної праці, а на той живий язык, який чує довкола себе, яким говорить, який росте і виробляє ся перед його очима, він дивить ся не оком ученого лінгвіста, але оком цензора. Се у него „чудовищный жаргонъ“, „тривіальное“, „исковерканное нарѣчіе“ (пор. його згідний відзив про переклад

Нового Завіта Куліша-Пулюя в Сборн. Гал. рус. Матиці 1887, ст. 215, або його осуди старших пам'яток нашого письменства, прим. перерібки Александрії з XVIII в. в Сводній літописи). Не володіючи сам у письмі ніякою живою мовою крім польської о. Петрушевич цікавиться не мовою, не її живим організмом, а тільки поодинокими словами, які дають йому можливість розвивати різні історично-археологічні теорії, так само хиткі і поквалні, як і ті історико-літературні, про які ми згадували вище. І так у першій своїй „розсудженні“ на тій основі, що словянське слово „писати“ значить буцім-то малювати, рисувати, а так само у Готів слово *gemeljan* (*malen*) в Ульфіловім перекладі Біблії має значінє „писати“, о. Петр. догадуєть ся, що „первоначальное письмо у Словенъ и Готовъ было образцовое (ієроглифическое), пока поздиѣ не перешло въ рѣзы и черты“ (Сборн. гал. р. Мат. 1887, ст. 11). Для о. Петр. нема сумніву, що глаголиця „изобрѣтена даже самымъ св. Кирилломъ“ (тамже стор. 7). Яким способом, якою логікою на кінці сего „розсудженія“ пришилено несподівані висновки, що „въ самое древнѣйшее время всѣ Словены назывались Сербами, т. є поклонниками солнца и управлялись теократическимъ началомъ“ (тамже стор. 25), сего не берусь вяснювати.

В другій статі „О происхождении и значении старословенскихъ словъ: жоупа, жоупище, жоупанъ, жоупань и другихъ словъ относящихся къ трупосожеганію и погребанію умершихъ у Словенъ“ о. Петр. вивівши зовсім вірно всі ті слова від кореня *жъг* = палити, отже *жу*па = огнище, де инде місце випалюваня соли, переносно сімя, рід, родовий збір; *жу*панъ -- голова роду; *жу*пище — місце, що колись було *жу*пою; *жу*пань або *жу*пане — місце виналене, — доходить до ось яких несподіваних висновків: 1) „что Словены въ глубокой древности за Келтами и Германами оставивши свою Арийскую прародину, пришли черезъ Малую Азію въ Европу“ і тут розділили ся: одна часть, Литовці, пішла на північ, а решта жила над Дунаєм; 2) тут над Дунаєм витворив ся у Славян звичай паленя трупів; місце, де палено трупа -- се й була *жу*па; докола таких місць осідали перші організовані дружини — роди; люди, що завідували паленєм трупів, звались *жу*панами; вони були жерцями і разом з тим начальниками родів — ось вам і теократична організація первісних Славян. Та на жаль, зібрані о. Петр., хоч далеко не вповні, матеріали говорять против його теорії. По його думці звичай паленя трупів по-

винен був вийти з над середнього Дунаю, бо там, у Хорватів і Сербів, заховали ся слова жупа, жупан, жупиця і т. д. Тимчасом найстарші свідощтва про паленє трупів у Славян ми маємо з країн Південної Руси, над Дніпром, де нема слів „жупа“, „жупан“ і т. и. Натомість ті слова стрічаємо там, де Славяне селились по лісних сторонах, отже і в карпатських горах, це тільки „жупа“ — солеварня, але і назва села Жупанє в значію землі випаленої — не сонцем, як думає о. Петр. — а огнем під рільництво. Таким способом матеріал язиковий зібраний о. Петрушевичем до слова жупа веде далеко простійше до первісних форм рільництва і хліборобного осадництва, ніж до теократичної організації на „трупосожегательной“ основі

Кінчу. Прикмета, дар кожного великого ученого та, що його праці, хоч і якого-б далекого закутка людського знання доторкались вони, тисячними нитками вяжуть ся з житєм, заплондюють його, будять енергію і працю, творять рух і нове жите. Досить буде згадати такого вченого, як Француза Дюканжа, що посвятив жите праці над словарями пізно-латинської і пізно-грецької мови, тих жаргонів погорджених ученими гуманістами, варварських і справді „ісковерканих“, і з'умів із сих студій викликати жерело живої води, імпульс до широких студій лінгвістичних і культурно-історичних над середньовіччиною, що оживили й поглибили національне почуте всіх новочасних народів. Або Добровзкий, „батько славянської фільології“, що посвятив свої найкращі літа студиям старої церковної мови — чиж не відкрив він нам криницю живої води, з якої Славянщина черпає й доси? Але щоб витворити жите, треба мати в собі запас життя, огонь любови до життя і до людей, треба мати живе чуте для потреб тих людей. Тільки тоді праця таланту і пильности буде справді плодюча і справді наукова. Ненависть, погорда і нетолеранція ніколи не сплодить таких плодів; навпаки, вона обтяжена проклятем; навіть найживіша річ, якої вона доторкнеть ся, робить ся трупом і попелом.

Іван Франко.

Видання

коштом Івана Череватенка і премії його імені.

Іван Череватенко народився року 1865-го 21-го лютого у містечку Росомі (Острогського п. Воронізьк. губ.), там і вмер з сухот, 28 років, 21-го листопада року 1893-го. Мужичий син, придбавши освіту в реальній школі і зробившись заможним чоловіком, він не загордів, не покинув знати ся з „простолюдом“ і завсеїгди йшов пособляти йому в його громадських справах, під час голоду і т. п. Свідомий Українець, він бажав, щоб український нарід освічував ся своєю мовою і клопотавсь, щоб були українські народні видання дешевих книжок, захожувавсь і сам писати по українському¹⁾, хотів завести премії за найкращі науково популярні книжки українською мовою. Невчасна смерть припинила і сі й інші заходи молодого щирого і гарного серця. Але вмираючи він приручив своїм братам вислати Борисови Грінченкови тисячу карбованців, щоб той на сі гроші видавав народні дешеві книжки. Б. Грінченко згодив ся порядкувати сією справою доти, поки зможе се робити, і з умовою, що, коли-б видання припинили ся, то взяті за книжки гроші мають бути повернені на яке українське народо-просвітне діло. Таким робом постали з половини року 1894-го народні видання в Чернигові.

Умови видання були такі. Автори ніякого гонорару не відбірали, окрім 50 примірників (пізнійше було часом і 100) своєї книжки; за малюнки на окладинах авторам їх плачено також

¹⁾ З писань його надруковано в одній «Чорноморець» (Київ, 1891) та оповіданні «Не так складаєть ся, як бажаєть ся» в «Зорі» 1894, ч. 16, ст. 355. Два некрологи небіжчика в «Зорі» 1894, ч. 3, стор. 43 та 48.

тільки 20-ма примірниками книжки. Зовсім не оплачувано: редакване й коректу книжок, а також усю адміністраційно-книгарську частину діла, — праця ся належала до обов'язку Б. Грінченка та М. Загірньої; до їх обов'язку належало й переписувати рукописи, окрім тих випадків, коли за се плачено окремим переписувачам. Видавались гроші: а) на друк та на брошурованне книжок; б) дуже небагато — на переписуванне й на цензурні оплати; в) на матеріяли до пакування й пошту. Та хоч сі умови за для видавництва були й дуже добрі, все-ж, на жаль, папір і друк так дорого коштували по чернігівських друкарнях, що не було ніякої змоги пускати книжки так дешево, як того хотіло ся-б. Готова аркушева книжка коштувала видавництву в Чернігові значно дорожче (у двоє часом), ніж за скільки таку книжку Губанов або Ситин (московські народні видавці) міг продавати. Через те конкурувати з дешевими московськими виданнями було вельми важко. Ще важче було через те, що Чернігів стоїть собі в боці від торгового руху, а дві-три маленькі його книгарні торгують переважно шкільними книжками. Через усе те рух видавничий був значно менший, ніж міг би бути при иньших обставинах. Але все-ж видавництво силкувало ся пускати книжки яко мога дешевше і через те brano на кожному виданні тільки найменший барш — такий, щоб діло не меншало, а помалу зростало, і капітал коли не більшав, то принаймні не меншав.

За роки 1894—1899 видано коштом Івана Череватенка 36 книжок в числі 133.870 примірників (їх заголовки див. далі); але окрім того послано до цензури і не дозволено до друку отсі рукописи:

1. Вінок. Пісні Н. П. — Се збірка моралізаторських віршів. (1894).

2. Мої пригоди щасливі й нещасливі. Оповідання. — Се дитяче оповідання „Настя-шкода“, друковане р. 1892 в дитячому журналі „Дзвінок“.

3. Маленькі люде. Оповідання Б. Грінченка. Се була збірка з друкованих уже попереду в Росії отсих оповідань: Сестриця Галя, Ксеня, Батько та дочка, Олеся, Грицько, Украла (1895).

4. Безщасний батько або любов до науки. Оповідання. (1895). — Сю книжку, в иньших фразах, подано до цен-

зурі вдруге і надруковано під заголовком „Давня пригода“ (№ 38-й видань).

5. Барвінок. Збірка віршів. (1896). Се була така збірка віршів, як і та, що згодом надрукована під заголовком „Степові квітки“ (Ч. 37-й видань).

6. Братська любов або страшна пригода. Опов. Д. Гордієнка (1896). (Переробка деяких розділів з „La débacle“ Золя).

7. Дядькові примхи. Комедія Б. Грінченка. (1896).

8. Народні казки. Упорядкував Б. Грінченко. (1896). — Збірка складала ся більш як з 50 народніх казок, друкованих давнійше по всяких етнографічних виданнях у Росії.

9. Дикі лебеді. Сьвічка. Дві казки Г. А(ндерсен)а. (1896).

10. Марія Стюарт. Трагедія Ф. Шіллера. Переклав з німецької мови Б. Грінченко. (1896).

11. Як вигадано книги друкувати чи то печатати. Б. Грінченка. (1897).

12. Велика пустиня Сахара. Географічний опис Б. Грінченка. (1894).

13. Іван Котляревський. Біографія, Б. Грінченка. (1897).

14. З лиха і добро буває. — Чоловік без серця. — Найкращий скарб. — Казки. (1897). — Переробки виданих під російською пенаурою великоруських казок.

15. Євген Гребінка. Житєписне оповідання, Б. Грінченка. (1897).

16. З народніх уст. Казки. (1898). Така збірка, як і н-р 8-й.

17. Як люде до розуму доходять. Оповідання. Написав Ів. Перекотиполе. (1898). — Се житєписне Джемса Гарфільда. (Друковано поперед у Львові у виданнях т—ва „Просьвіта“).

18. Абрагам Лінкольн. Житєписне оповідання, М. Загірньої.

19. Петрусь. — Перебендя. — Іван Підкова — три поеми Шевченка, вийняті з „Кобзаря“. (1898).

20. Оповідання про книги. Написав Перекотиполе. (1899). — Про друкарство.

21. Мертвий край. Оповідання географічне про Сахару. (1899).

Ч.	Автори й заголовки	Ціна копійками	Копіювано	Скільки видано	Скільки випродано							Усього випродано	Ліпилось
					1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900		
1	Грінченко, Батько та дочка . . .	5	1894	5050	1026	683	422	528	579	430	253	3921	1129
2	Грінченко, Підпал, Панько . . .	3	1894	5050	1016	634	474	524	576	508	263	3995	1055
3	Грінченко, Робінзон	10	1894	10050	813	870	525	504	579	535	217	4045	6005
4	Живі струни, збірка пісень . . .	12	1895	5050		1235	609	1021	983	345	514	4707	343
5	Коцюбинський, Пятизлотник . . .	3	1895	5050		1037	383	737	493	159	583	3392	1658
6	Коцюбинський, Харитя, Ялинка, Малий грішник	5	1895	5050		1093	342	525	618	160	557	3295	1755
7	Вірна пара та инше	8	1895	3050		741	425	390	501	360	299	2716	334
9	А. Т., Добра душа	5	1895	5050		763	448	614	650	549	326	3350	1700
10	Шевченко, Катерина	3	1895	10100		1147	2556	635	1307	1615	2393	9653	447
11	Чорноморці у неволі	5	1895	3050		331	538	593	535	408	411	2814	236
12	Грінченко, Байки	15	1895	2060		120	521	331	300	173	174	1619	441
13	Грінченко, Неймовірний	10	1896	2100			599	329	470	297	288	1983	117
14	Загірня, Добра порада	5	1896	3060			545	684	523	395	355	2520	540
15	Каака про перлове намісто	4	1896	3000			515	499	386	376	354	2130	870
16	Криничка, оповідання та вірші . . .	7	1896	3050			425	349	436	310	335	1855	1195
17	Коваленко, Правдиве слово	6	1896	3050			170	609	556	394	259	1988	1062
18	Загірня, Як вигадано машину іздати	5	1896	3000			125	673	735	267	586	2386	614

19	Коваленко, Від чого вмерла Ме- лася.....	5	1897	3050	840	871	402	603	2733	317
21	Страшні забавки	3	1897	3050	407	348	394	491	1640	1410
22	Коваленко, Чума на людях.....	3	1897	3050	624	456	457	425	19	2 1088
24	Заїрня, Під землею.....	12	1897	3050	249	466	237	312	1264	1786
25	Добрий звір	5	1898	3050		219	553	399	1171	1879
26	Чередник та дівчина.....	3	1898	3050		230	521	501	1252	1798
28	Грінченко, Колоски.....	12	1898	3100		85	405	209	699	2401
29	Махновський, Про віслю.....	5	1898	3050		135	668	438	1233	1817
30	Батькове вішування	3	1898	3050		110	401	408	919	2131
35	Гребінка, Приказки.....	5	1899	3050			356	482	838	2212
36	Федькович, Побратим, Хто винен	4	1899	3050			223	502	725	2325
38	Загірня, Давня пригода.....	6	1899	3050			197	624	821	2229
39	Грінченко, Сьмільва дівчина.....	4	1899	3050			253	464	717	2333
40	Загірня, У сніговому краї.....	5	1899	3050			243	532	775	2275
41	Коваленко, Клопіт у с. Білашівці	4	1899	3050			650	731	1381	1669
42	Грінченко, Серед крижаного моря	8	1899	3050			154	426	580	2470
43	У неволі.....	4	1899	3050			169	440	609	2441
44	Мудра дівчина.....	5	1899	3050			235	181	416	2634
45	Загірня, Страшний ворог.....	6	1899	3050			220	570	790	2260
Усього										56976
										133870 28558654 9622 11665 13147 14011 16940 76894

Уваги: 1. В графі першій поставлено ч. серії «Видання Б. Грінченко», в якій містять ся і книжки, видані копітом І. Череватенка.
 2. У випродані книжки пороховано й примірники, відані авторам (50—100 кожно).

22. Ганна-панца та інші казки (народні, з друкованих етнографічних збірок). (1899).

23. Олеся та злодій. Оповідання. (1899).

24. Оповідання про диких людей.

25. Про гори. (Друковало ся в „Дзвінку“).

26. Вище згадане оповідання Череватенка „Не так скла-
ло ся, як бажало ся“ (не знаю, чи в сим заголовком, чи
в иньшим).

27. Під хвилями морськими. Оповідання. (1899).

28. Гарний народ (Фінни). (1899).

29. Гарненька книжечка. Оповідання (1899).

Деякі книжки дозволено до друку так, що більшу частину
з їх викреслено. Такі напр. „Криничка“ та „Зернятко“, що ле-
жали в цензурі по два роки. (Може ще хто посилав книжки за
для чернігівських видань до цензури, але я пишу тільки про
те, що знаю).

Кажу все те, бо бували часом докори, що от чернігівське
видавництво дає мало книжок і могло-б давати кращі. А з сказа-
ного видко, що книжок могло-б бути десятків на три більше і що
й змістом серія могла-б бути ліпшою. Коли зважити, що за дозвіл
деяких книжок доводило ся клопотати ся, подаючи прохання й
жалоби і що на все се треба часу, то зрозуміло стане, через віщо
видавництво було таке, а не иньше. До сього треба додати, що
літературних сил у нас мало, більшу частину книжок доводилось
редакторам тим чи иньшим робом готувати до друку самим, а се,
звісно, не давало змоги поширити діло.

В цифрах видавницький рух був такий:

Одержано грошей Івана Череватенка	1000 руб. — к.
Взято за книжки за сім років 1894—1900 (91 руб.		
56 коп., 255 р. 77 к., 287 р. 38 к., 396 р.		
35 к., 458 р. 46 к., 400 р. 44 к., 455 р.		
86 к.) усього	2345 руб. 82 к.
Позичено в кінці року 1900-го	29 руб. 50 к.
Усього прибутку було	3375 руб. 32 к.

Т р а т и :

На друк книжок видано за рр. 1894—1900
(448 р. 75 к., 665 р. 90 к., 347 р. 50 к.,

239 р. 92 к., 286 р. 10 к., 348 р. 47 к., 314 р. 33 к.)	2650 руб. 97 к.
Почтові трати за ті самі роки (10 р. 47 к., 49 р. 18 к., 48 р. 35 к., 69 р. 34 к., 49 р. 89 к., 50 р. 88 к., 46 р. 24 к.)	324 руб. 35 к.
Усього витрачено	2975 руб. 32 к.
Усього прибутку було	3375 руб. 32 к.
Втрачено	2975 руб. 32 к.
Зостаєть ся з кінцем 1900-го р.	400 рублів.

(NB. Сі 400 руб. вислано в Товариство „Просьвіта“).

Особисті й інші обставини примусили редактора й адміністратора видань припинити сю справу. За згодою братів небіжчика Івана Череватенка, Миколи та Степана Череватенків, з року 1900-го книжки коштом Івана Череватенка не видають ся, а гроші, які одержуватимуть ся за продавані видання, повертають ся на фонд імени Івана Череватенка, щоб з того фонду видавали ся премії за науково-популярні книжки. Завідувати сією справою взяло ся Товариство „Просьвіта“ у Львові на підставі отсього статута :

Статут фонду імени Івана Череватенка на видання премій, за науково-популярні книжки.

1. Фонд засновуєть ся з тих грошей, що небіжчик Іван Череватенко дав на видання народніх книжок; гроші сї вложено тепер у книжки видані в Чернигові рр. 1894—1899, за редакцією й порядкуванням Б. Грінченка і до фонду вони мають складати ся частками, як продаватимуть ся книжки.
2. За згодою братів небіжчика Івана — Степана і Миколи Я. Череватенків — Б. Грінченко складає сї гроші на руки Товариства „Просьвіта“ у Львові на те, щоб з відсотків з їх видавано премії за науково-популярні книжки, писані українською мовою.
3. Скоро Б. Грінченко складе сих грошей не менше як тисячу карбованців, зараз Товариство оголошує перший конкурс.
4. Першу премію має Товариство присудити через два роки після того, як оповіщено конкурс, і робити так і далі: видавати премії що-два роки, оголошуючи що разу попередю конкурс не менше як у п'ятих українських періодичних виданнях.

5. Капітал мусить лежати незайманий, а премія видаєть ся з відсотків, що наберуть ся за два роки від часу, як оголошено конкурсе.

6. Коли-б на якому конкурсі не було ні одної праці, вартої премії, то на другий конкурсе видаєть ся вже дві премії. Коли б же тоді трапилось так, що ся, вже раз не видана, премія не могла-б бути видана через те-ж ще на двох конкурсах (усього — на трьох), то вона прилучаєть ся до капіталу, а відсотки з неї побільшують звичайні премії.

7. Премії видають ся за оригінальні, наукові твори ніде ще не друковані, написані для широких мас народу, що мають популяризувати здобутки сьвітової науки.

8. Завбільшки такий твір мусить бути не менше як два аркуші друку, рахуючи в аркуші сорок тисяч літер.

9. Премія не може бути видана за твір, який тим чи иньшим способом захвалює неволю, пануваннє одного народу або громадського стану над другим, або за твір конфесійний.

10. Українська мова твору мусить бути проста, зрозуміла кожному письменному Українцеві на всьому просторі, де живуть наші люде.

11. Задля суду над присланими на конкурсе працями і задля присуду премії виділ Товариства „Просьвіта“ що разу скликає раду з п'ятих душ: голови Товариства, професора з української університетської катедри, народного вчителя і двох українських письменників — таких, що хоч один із них уже писав для народних мас.

12. Твори подають ся на конкурсе без авторового підпису; папір з власноручним авторовим підписом мусить подати автор в окремії запечатаній коверті, а на ній має стояти заголовок твору.

13. Преміований твір лишаєть ся авторовою власністю, але друкуючи його, автор не має права робити відміни, ворожі принципам, висловленим у §§. 7—10 сього статуту.

14. Про результати конкурсу Товариство друкує що разу до часописях.

Всі, які були гроші за продані книжки (400 рублів) уже вислано до Товариства „Просьвіта“.

Б. Ірчиенко.

Маруся Богуславка в українській літературі.

Історично-літературний нарис.

I.

Вічна й непропаща сила енергії, се не лише осередок життя матеріального світа природи, але кермує також природою людського духа. Результат її діяльності — се людська творчість в одному напрямі поступу. Сей закон бачимо в еволюції історичних культурних рас, а спеціяльно індо-європейських племен. Та сама фізична сила дає то світло, то тепло, та виконує працю, залежно від обставин, серед яких положена матерія. Подібно й непропаща енергія людського поступу культури викликає різні явища залежно від того, серед яких обставин поставлена людська громада. Обставини, ся неначе форма для народніх здобутків, можуть бути різні: географічні, расові, політичні, суспільні, економічні, а навіть випадкові. Кожда з сих обставин може бути дуже різнородна, але кожда з сих різнородностей може панувати серед певної громади, викликаючи в результаті завсіди ті самі прояви. Бачимо се на примірах. Возьмім індійських Арійців. Довговічна боротьба над Індом з тубольцями за житє і хліб зродила серед них величні поетичні твори духа, знані загально під назвою двох величезних епосів, Магабгарати і Рамаєни, де оспівані геройські діла національних лицарів. Боротьба скінчила ся, Арійці запанували в Індії і тим способом упала ся обставина, що перед тим мала над усіми перевагу, себ-то географічна, і почало ся панованє иньших обставин, більш мирних. І непропаща творчість здобула иньшу форму. В сильній політично-суспільній організації виростає

висока духовна культура, головно філософічна, брагманізм, і найкраща його парість — буддаїзм. — Подібне бачимо й у Греції. Коли географічні обставини панували над усіма іншими і ціла сила племен звернена була в сей бік, щоб здобути землю під населення, — з того часу маємо два великі останки буйного духового життя, героїські епопеї Іліяду й Одиссею. Коли-ж ці обставини перемінилися, завдяки іншим обставинам стали Греки вимковим народом в історії цілого людства. — Те саме бачимо серед германських, романських і слов'янських народів. Час боротьби за існування, руху й експанзивного росту витворює всюди окремий рід творчості в формі героїчних епопей, аж опісля, коли сей період ферменту уладнався, починається зріст тривких політично-суспільних основ, а культура матеріальна і духовна росте в напрямі диференціації та досконалення, на підставі тих самих законів і з тими самими признаками аж до нинішнього дня.

Застерегти ся тут треба, що національна індивідуальність у нашій розумінню, се не щось тривке, а тим менше обмежене; се лише певна загальна матеріальна та психічна спорідненість ширшої громади людей. Про самостійність характеру, творчості тут і всюди в історії нема мови, а лише стільки, скільки перейнята від інших гадка або форма перемінила ся відповідно обставинам, і скільки стала тривким елементом на дорозі поступу.

І наш український народ, від коли переступив границю культурного мінімуму, від тоді підпадав таким самим обставинам як інші історичні народи, й аналогічні обставини викликали цілком аналогічні прояви. Попереду ми взяли на увагу лише одну обставину, зі всіх може найважнішу, себ-то географічну. Без ладу в нею годі подумати собі про тривке політичне та культурне життя. Колись серед ученого світа сей елемент перецінювано, думано, що Шекспір був великим виключно тому, що вродив ся на британському острові і т. ин.; у нас же не дуже то й досі розуміють його вагу. Правда, пок. Драгоманов¹⁾ звертав на се увагу і в найновішій історії України²⁾ є про се мова, одначе й досі не хибую у нас істориків-філософів³⁾, замість істориків-природників. Ще менше ніж в історіографії дивились на сей бік нашої минувшини

¹⁾ М. Драгомановъ. Историческая Польша и великорусская демоморатия.

²⁾ М. Грушевський. История України-Руси, т. I, ст. 8.

³⁾ Бесіди про козацькі часи на Україні. Чернівці 1897.

наші історики літератури, які спеціально мають нахил до філософованя. Звісно, поки чужі не розкажуть про нас... Найбільш розглянув сей бік життя українського народу російський учений Пипін¹⁾.

II.

Роздивляючи історичну долю східної Європи, що найменше від 375 р., побачимо, що там борються ся повсечасно два ворожі елементи. Основою сеї боротьби мотиви чисто природні. Один елемент — се край горішнього і середнього Дніпра, Бога й Дністра зі своєю людністю; другий елемент — се прикаспійський та чорноморський степ, що обнімає долішні частини згаданих рік, та ще Дону й Волги. Сі два вороги борються ся так завзято і безпощадно, як лиш у природі може діяти ся. Боротьба ведеть ся з малими перервами майже до кінця XVIII ст. Перший борець північного заходу, інакше сказавши, культури — український народ. По тім самім боці стоять іще Польща й Москва. Противник же часто зміняв своїх войовників: Гунни, Готи, Мадяри, Печеніги, Клобуки, Половці, а дальше Татари, а вкінці на підмогу степу станула велика сила турецького розросту.

Що було предметом боротьби між сими двома сторонами? — Житє з його умовами. Культурна сторона домагала ся для себе відповідної ширини задля чисельного зросту та спокою задля дивнення внутрішньої економічної сили й суспільно-політичної організації. Вона потребувала умов необхідних для культурного поступу. Противна сторона жила майже виключно експанзивно, себто потребувала для свого економічного життя широких просторів і самого ширшання коштом вище культурних країв з готовою вже наживою.

Наступ і оборона на обох боках. Раз має перевагу сей, то знов той бік. Від X до початків XIII ст. верх на українській стороні, хоч боротьба не перериваєть ся; українська людність доходить до Чорного й Азовського моря. Опісля бачимо два віки переваги степу. Потім Україна з Литвою, дальше із Польщею, на кінець із Московією веде наново безпощадну війну і виходить... побідно, на стільки, на скільки полк — більший побідник від пол-

¹⁾ Історія русекой літературы, т. I. гл. VI.

ковника. З ХІХ ст. умови для національного розвитку покладені сильно на користь України, лише поки-що їх використовують інші...

Спитаймо тепер, який вплив мала ся боротьба на розвиток українського народу, спеціально на його духову творчість? І матеріальний, себ-то економічний та суспільно-політичний розвиток і духова творчість була в тісній залежності від вище згаданих обставин. Про перші тут говорити не місце. Що до останнього, то згадані обставини найбільш поклали свій знак на поетичній творчості, штучній і народній. Той сам політичний мотив — головний підклад „Слова о полку Ігоря“ — той сам мусів бути в багатьох затрачених пам'ятках поезії з до-татарського часу. Ті самі обставини мусіли відбитися на тодішній народній поезії. Вплив розтягав ся на рід, форму та зміст. Перевага епоса, героїзм, національно-політичні мотиви як раз із круга виложених вище обставин панують у давній нашій поезії.

Міг би хто сказати, що про до-татарську народню поезію годі говорити, тому, що ми її, поза т. зв. дружинну поезію, майже цілком не знаємо. Правда, але також правда, що ані форма ані зміст поезії не привязані до одного часу, місця й людини. Одну й ту саму пісню, один і той сам мотив можна прикласти, і так діяти ся мусіло, до всяких часів і людей. На се маємо докази, між ними й сей, що „Слово о полку Ігоря“ уживає вже певної прийнятої сталої форми, нагадує пізніші думи і т. ин. Так само що до змісту. Неволья у степових ворогів, Половців, займає багато місця у „Слові“, а ще більше мусіло бути у затраченій штучній поезії. Літописі й інші пам'ятки (прим. Патерик Печерський) малюють нам сю неволю у Половців майже так само, як пізніші твори і народня поезія татарську неволю. З того виходить, що т. зв. „татарська“ чи „турецька“ література в добрій своїй половині по формі та змісту належить ще до-татарському періодові¹⁾. Розумієть ся, після 1240 р. мусів бути упадок сього „невольницького“ епоса; коли Литва почала боротьбу з Татарами, тоді сї останні більше давали ся в знаки Україні, а в переходом України під Польщу завзятість у боротьбі ще більше зросла, а з тим вибуяла „невольницька“ література і натурально стала „козацькою“, як *par excellence* національних репрезентантів боротьби.

¹⁾ Се признають і видавці «Історичних пісень українського народу» т. I, ст. ХІІІ.

Про розміри сеї літератури ми маємо лише слабе понятє, багато з неї безповоротно затратило ся. Сказати на певно можемо, що своїм обємом переросла вона всі инші роди народньої словесности, і до того по формі і змісту, безперечно найкраща.

По формі ся „татарсько-турецька“ література ділить ся на два роди: пісню й думу. До високої досконалности доходить вона спеціяльно в думі. Не багато доховалось їх до нас (9), але деякі з них мають заокруглену цілість (Побіг трьох братів із Азова, про Самійла Кішку); се дійсний наш народній епос. Більшість дум і пісень не має сього заокруглення (що доказує значну затрату), за те можна їх збирати в поодинокі циклі, близькі собі то змістом то формою, хоч самі для себе виходять неначе уривками.

До таких належить і

Дума про Марусю Богуславку¹⁾.

III.

На Чорному морі, на біленькому камені — оповідає вона — стоїть темниця, а в ній сім сот козаків, що вже трицять літ сьвіту божого не бачуть.

До них приходить „дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка“ й питає їх, чи вони знають, який саме тепер день у „нашій землі християнській?“ Козаки пізнають Марусю по мові, але не можуть угадати дня. На се Маруся звіщає їх, „що сьогодні у нашій землі християнській Великодня субота, а завтра сьвятий празник, роковий день Великдень“. Ся звістка навела на козаків великий жаль, і вони проклинають її, „щоб щастя й долі собі не мала“, за таку болючу пригадку. Маруся просить не проклинати її за щирість і відкриває перед козаками свій плян визволу. „Як буде наш пан турецький до мечеті від'їжджати“ і віддасть ключі Марусі, тоді вона відомкне темницю і випустить їх на волю.

Так і стало ся. Випускаючи на волю козаків, просить їх Маруся :

„Ой козаки,
Ви, біднії невольники !

¹⁾ Вперше надрукував сю думу П. Куліш у „Записках о Южной Руси“ 1856 р. I т. ст. 210. Передруковано її разом із коротшим варіантом (Метлинського) в „Исторических Пѣснях Малорусскаго народа“ Антоновича і Драгоманова Київ 1878, т. I, ст. 230—5. Окрім того єсть вона у збірнику Б. Грінченка „Кобзарські думи“ Чернігів 1897, та у дра М. Пачовського „Народні думи“ I частина. У Львові 1901, ст. 25.

Кажу я вам, добре дбайте,
 В городи християнські утікайте;
 Тільки прошу я вас, одного города Богуслава не минайте,
 Мойому батьку й матері знати давайте:
 Та нехай мій батько добре дбає,
 Гуртів, великих мастків нехай не збуває,
 Великих скарбів не збірає,
 Та нехай мене, дівки бранки,
 Марусі, пошівни Богуславки,
 З неволі не викупає;
 Бо вже я потурчилась, побусурменилась
 Для роскоши турецької,
 Для лакомства нещасного!»,

Звістною молитвою „Ой визволи, Боже“ кінчить ся дума.

З того змісту бачимо, що в основу думи покладено три відрубні мотиви, з яких кожний про себе може бути змістом думи чи пісні: 1) Турецька вязниця і сім сот козаків у ній від 30 літ; 2) відвідина Марусі, розмова про Великдень; 3) визвіл козаків із неволі.

Правда, в нашій думі всі три мотиви гарно злиті в одно, так що цілість певно належить до одного поета. Вступ може бути окремого походження, а що до закінчення, то воно занадто механічне і зі змістом думи мало повязане, щоб його признати невідлучною частиною думи. Се закінченє взято з иньшої широкозвісної колись думи „Плач невольників у турецькій каторзі“ або відміни її про „Плач невольників за викупом“, де воно творить інтегральну частину думи. (Обі думи див. Іст. пісні укр. нар. т. I.). Не лише в тім закінченю бачимо зверхню близькість думи про Марусю Богуславку з иньшими. Не кажучи вже, що всі думи мають ті самі поодинокі звороти й образи, ми стрічаємо і ближше спорідненє. Так ось наведене в горі прощанє козаків Марусею виходить лише немов переміна частини з думи „Плач невольників за визволом“. В однім варіанті цієї думи читаємо: (Іст. пісні I, 95).

„Соколе ясний, брате мій рідний!
 Ти високо літаєш,
 Чому в мого батька у матери ніколи в гостях не буваш?
 Полинь ти, соколе ясний, брате мій рідний,
 У городи християнські, сядь-пади,
 У мого батька й матери перед воротьми
 Жалобненько проквили,

Ще моєму батьку й матері більшого жалю завдавай,
 Та нехай мій батько добре дбає,
 Грунта, великі маєтки збуває
 Скарби збирає,
 Хай синів своїх з тяжкої неволі турецької викупає!“

А далші три стрічки пригадують думу про Самійла Кішку, характеристику Ляха-Бутурлака,

Що був тридцять літ у неволі,
 Двадцять чотирі як став на волі,
 Потурчив ся, побусурманив ся,
 Для панства великого,
 Для лакомства нещасного!

Цікавий мотив у думі про Великдень має теж свій відгук у думі „Плач невольників за викупом“. (Іст. піс. I, 94—5).

„Ти, земле Турецькая, віро бусурманська,
 Ти єсь наповнена сребром златом
 І дорогими напитками;
 Тільки же бідному невольнику на світі невольно,
 Що білий невольник у тебе пробуваєть,
 Празника Рожества, будь-ли Воскресення не знаєть“...

Усі ті подібности складових частин поодиноких дум дають нам доказ на те, що в українській народній творчості (як і в інших подібних словесностях) був окремих поетичний матеріал, немов цеголки, які в міру потреби брав поет до будови свого твору. Богато з цього матеріалу походить із давніх часів (деяка подібність дум до Слова о полку Ігореві) і стверджує наш погляд про припоровлюванє народньої поезії до історичних подій.

Коли візьмемо думу про Марусю Богуславку як цілість, саму для себе, то мусимо спостерегти, що вона немов обкресна і неповна, та тому до певної міри неясна. Тип української невольницької думи маємо в думі про „Утечу трьох братів із Азова“ та в думі про Самійла Кішку. Вони мають повне заокругленє, дають самі про себе цілість і можуть назвати ся правдивими епосами. Наша-ж дума, хоч поетично стоїть дуже високо, в обробленню не дорівнює вище названим. Нема тут ані просторости і повноти в оповіданню, ані тої характеристики дієвих осіб, яку стрічаємо в тих двох думах; навпаки, маємо вражінє, що сій думі про Марусю Богуславку не достає ні початку ні кінця. Ані не бачимо, хто властиве та Маруся, невольниця чи пані, і яке її становище до „пана турецького“; ані не знаємо нічого близшого

про її потурченє, ані про її відносини до козаків, ані про кінець події.

Тим ще не зважуємо ся сказати, що дума про Марусю Богуславку не дійшла до нас у цілости (хоч се можливо, і другий варіант сильно коротший від першого), але більше переваги має у нас гадка, що дума про Марусю Богуславку — се лише частина якогось більшого невольницького циклю. Ціла „турецько-татарська“ література творить, як уже сказано, один ширший круг, оснований на подібних історичних подіях, а деякі знов ще ближші до себе оповіданням. Чи з такого ближшого круга мала-б опісля вирости одна велика дума, чи кожда частина мала-б задержати свою окрему відрубність — відповідь на се питанє виходить поза обєм нашого нарису.

(Дальше буде).

С. Моматівський.

Хроніка і бібліографія.

I. Літературні вісти і уваги.

До історії ювілея. З приводу замітки в хроніці 14 ч. „Галичанина“ п. з. „Великі люди съ малыми головами“, де якийсь д. ...ій докоряє народівців за те, що не взяли участи в ювілею о. Петрушевича і рівночасно заявляє, що для них там не було місця і що їм „довлѣть виршоробъ Голопупенко“, одержали ми від добре звіненого в львівській громаді »виршороба« Голопупенка ось яке писанє з просьбою не відмовити йому місця в нашій хроніці. »Ні, панове-господинове — пише сей бідолаха »сконсолідованим« стилем — не можете собі изобразити, як далеко сягає людська неблагодарность! Без даня рації вчепив ся мене якийсь »ій« у »Галичанині« з приводу ювілею о. Петрушевича, і ну-ж кидати мною мов гнилим яблуком на голови всеї »Руси-Україны« за те, що вона не пізналась на заслугах юбіляра і не взяла участи в його ювілею. Не перечу, панове-господинове, що з вашого боку се було не гарно, і я, як від давна вже, так і сим разом, не міг солідаризувати ся з вами, а за те поступив солідарно з тою »культурною частю Галицької Руси«, що взяла участь у ювілею. Знаю, що тепер, побачивши, як велично випав сей ювілей, і ви почуваете оскомину на зубах, та дарма — умерлого з гробу не вертають — чи то пак: пиши — пропало. Я за те почував кілька день прилив такої національної гордості, якої ще доси не був удостоєний ніколи. Деж пак: чути себе в однім ряді не то тільки з Добрянским і Ягічем, Площанским і Голубевим, Ковальским і Ясинским, Фортинским і Флоринским, Соболевским і Сумцовим, Саблером і За-

вяловим, Крачковским і Криловским, Дячаном і Дашкевичем, Малинним і Сухомлиновим, Розовим і Завитневичем, Смирновим і Вс. Миллером, Богдановим і Добяшем, Нідерле, Патерою і Гебауером, Ламанским і Лоцухиним, Шляпкинним, Драгомірецьким і Пухиром, і многими иньшими свѣтилами Славянщини, але і з нашими краєвими культурниками — Сениками, Чередарчуками, Решетилами, Чижками, Мизями, Сприсями, Пелехатими і стілько-стілько иньшими щирими душами! Та на жаль, моя гордість тривала ледво пару день. Запотребило ся господинові »ій«-сви гнилого яблука, щоб кинути ним на голову Українцям — хап за »виршороба« Голопупенка тай бух! І за що? Адже сам госп. »ій« каже, що для »лилипутовъ-Українцевъ въ такомъ обществѣ нѣтъ мѣста« — так чоже сердитись? Не прийшли — самі собі винні, що не зазнали приемности почути з уст г-на „ій“-я, що тут для них „нѣтъ мѣста“. Ну, о. Петрушевич без сумніву великий чоловік, та за щож мене при тій нагоді паплюжити? Ніби то я, виршороб Голопупенко, вже ні на що иньше не здалий, тільки на те, щоб я „довлѣть“ українофілам і сепаратистам! Знаєте, панове-господинове, не сама зневага болить, але головню невдячність. Бож госп. „ій“ дуже добре знає, що як би не я, то ювілей нашого „маститого Нестора“ не вдав ся б і на половину так добре, як справді вдав ся. Я три пари черевиків витоптав стягаючи нашу „культурную часть“ на ювілей: три дни й три ночи сліпав, відчитуючи, поправляючи та редагуючи до друку телеграми і листи: що

декуди таки не міг усього відчитати, се вже, їй Богу, не моя вина! Я знаю, госп. „їй“ злий на мене, що я не спровадив на ювілей нашого маститого історика Шараневича. Але щож я тому винен? Що найменше десять раз я бігав до шановного сеніора Ставропігії, девять разів не застав його дома, а десятій раз що я його напросив ся, намолвив ся, вже й сеніором його титулував, і президентом, і секретарем. І щож? вісі, господинове, вісі! Проф. Шараневич не устояв, обіцяв. Я своє зробив. А що проф. Шараневич не прийшов, се вже не моя вина, а — даруйте, що скажу по правді — вина о. Петрушевича. Бачите, наші оба народні єввітила не можуть і доси погодити ся на календарі і на літочисленю. О. Петрушевич числить по иньшому індикту, а проф. Шараневич по иньшому. Аж по всьому я полапав ся: проф. Шараневич обіцяв мені прийти по своїому календарю, а ювілей справляв ся по календарю о. Петрушевича. От і не зійшлося. А щож я тому винен?

Тай підчас самого ювілею хіба я не працював, із сил не вибивав ся? Чи ж я не декламував „чудно-наївний руско-патріотическій стих“ шановного ювілія „Гей, кто Русинь, весели ся!“ О, і доси бачу, як сам госп. „їй“ завзято плескав при чудових строфах:

Лишь погасли съ боярами
Князей роды;
Но Габсбурги
Правятъ нами.
А Ракузовъ рука сильна
Русь боронитъ,
Нашой вѣрѣ
Суть прихильна.
Хотятъ Галичъ розвалися,
Но за тое
Львовъ городскъ
Заселися.

А чи не вибух же загальний ентузіазм, коли я з найвищим запалом віддекламував слідуєчу строфу:

И тутъ нынѣ людьми правятъ
Архіереи
Съ крылошаны.
Бога славятъ.

А коли втихли хвилі ентузіазму, щек не підніє я в короткім, але горячім послєсловію пророцького дару ювілія, який уже в 1848 році писав, що у Львові „крылошани людьми правятъ“, а сам аж у 1856 р зівстав крылошанином? І чи не зложив я в своїм тості гомагію шановному ювіліятові заявляючи, що та-

кого „чудно-наївного стиха“, як він написав, жаден Голопуненко не написав і ніколи не напише? А коли відчитувано щиро архиерейським духом проняті слова проф. Ягіча: „Да снизойдетъ на Васъ милость Божья и да сохранитъ Васъ еще многие годы въ пользу отечества“ — то чи не я перший перехрестив ся, а потім иньші за моім прикладом? Чогож хоче від мене госп. „їй“? За що тепер наруга? Їй Богу, прийдець ся зовсім стратити віру в людей. Кланяюсь. С почетомъ — *Іршороб Голопуненко.*

Із споминів про Федьковича. Мої спомини про Федьковича не великі і походять з того часу, коли він пробував у Львові як редактор видань «Просвіти». З ним зроблено умову: за 300 зл. річно, платних в місячних ратах по 25 зл. з долини, обовязав ся він достарчити 12 аркушів друку. Про се оповідав мені мій батько Юліян, тодішній голова «Просвіти» і тишив ся, що вдалось придбати таку знамениту силу для редакції видавництва. Незабаром почув я, що новий редактор буїм то не дотримує умови, що не дає на час рукописів до рецензії, що запиває ся і т. и. Слухи ті щораз ставали сильніші, ніхто не знав з відки вони виходять, а сам редактор також мабуць не знав про них. Аж раз по полудни прийшов до хати мого батька Федькович і нарікаючи на «просвітних» цензорів сказав, що муєть з жалем покинути редакцію, бо вже йому терощо не стас, а своєю остатню людову повість приладжену до друку, яку звернув йому рецензент проф. Ом. Огоновський з жаданєм цілковитого перероблення, вкинув з жалю і пересердя до печі. Чи се лише та одна повість, якої затрату завдячуємо проф. Ом. Огоновському, не знаю; знаю тільки, що невдовзі кобзарь із зеленої Буковини покинув редакцію в «Просвіті».

При кінці 70-их років перебуваючи в Станіславові чув я від д-ра Бучинського, що сей відвідавши Федьковича застав його зайнятого шкробанєм бараболі. Не злюбили його «просвітні» Львовяне, тай жадна «дівчина з чорними очима» не зглянула ся над безталанним поетом і він перед часом «у лузі на цвинтарі» ляг у домину.

Всл. Лаврівський.

Могилу буїм то Кобилиці. В цікавих споминах про Федьковича, що надруковані в двох перших книжках сегорічного Л. Н. Вістника, згадано в оповіданю д-ра М. Бучинського про «самітний гріб Лукіяна Кобилиці» деє на полонині Чор-

ногори (Кн. 1, стор. 15). В розмові з д. Заклинським я звернув його увагу на неможливість сего твердження, знаючи, що Кобилиця вмер і був похований у південній Буковині на засланю. Д. Заклинський розпитав про се детальніше у дра Бучинського і справа виявилася, та при тім вишло на верх одно інтєресне явище з гуцульського життя. Подасмо тут дословно пояснене д. Заклинського, списане ним із уст дра Бучинського. *І. Ф.*

„В перших днях серпня 1867 пускаючи ся з колиби вівчарської Фавресок, де до пізна вночі записували ми рапсодії про панщину і Кошута, сказали нам вівчарі, що на пів дороги наперед стаї космаської Козисеко найдено на розстайній дорозі (плай) могилу депутата Лукенюка, що коли помер у своїй стаї, то приказав, щоби його не провадили до села на цвинтар, але поховали на тім роздорозку в полонині. Дійсно дійшли ми по яких двох милях до красно обмурованої чотирикутної могили з дерев'яним хрестом не дуже давним, котру взяли ми за могилу Лукіяна Кобилиці. Пустивши ся дальше одною з доріг, котрі розходили ся від тої могили, ми не трапили до стаї Козисеко, але зробивши добрих три милі, дійшли до самої Черногори, до стаї Маросляк під Говерлею. Не було би тяжко через знайомих на місці або при літніх вандрівках на Черногору відшукати тую могилу і розвідати докладніше, хто саме був той покійний депутат Лукенюк, про котрого Гуцули відзивали ся з великим пієтизмом. Зрештою треба додати, що у Гуцулів називася «депутат» той господарь, що наймас більші компієски полонин і віднаймас иньшим господарям. Також називають Гуцули «депутатом» того чоловіка, що промовляє в імени більшого гургу людей. Таким чином видно, що могила Лукенюка не має нічого спільного з Лукіяном Кобилицею. *Р. З.*

Клопоти з Шопеном. Недавно завязав ся був у Кракові комітет, що поставив собі за задачу спровадити тіло Шопена до Кракова і поховати його там у катедрі побіч иньших заслужених Польців. Капітула спротивила ся одначе тому і запропонувала поховати його на „Скальці“. Тому проєктові спротивила ся знов сім'я покійного музика і комітет не довершивши своєї задачі, розвязав ся. Незалежно від сего завязав ся у Львові иньний комітет, що постановив собі виставити пам'ятник небицькови у Львові. Попилили складки на сю ціль, а призви-

рані гроші віддав комітет у заряд „Kola literackiemu“. По якомусь часі комітет дійшов до переконання, що складок за мало на пам'ятник, постановив розвязати ся і звернути гроші складчикам. В тій цілі зажадав від „Kola“ звороту грошей, але воно відповіло, що „nie jest w stanie zwrócić depozytu“. Гроші десь „поділи ся“ і так — *finis coronavit opus*. З тої нагоди подала варшавська „Prawda“ у 4 ч. за сей рік такі замітки: „Тому поступкови, що мав стільки взірців у галицьких банках і касах, не можна відмовити одної гарної прикмети: він звільняє від труду вишукування для нього відповідної назви і дозволяє оцінити себе навіть при помочи десяткох заповідий. Їголюб подібні, на жаль дуже часті і численні звістки про руки, ветромлювані потайно в чужі кишені і в скарбонки публичного гроша, мали тільки місцеве значінє, то й тоді були б незвичайно прикрі. Але вони сягають своєю неславою і впливом дальше. Галичани, підлягаючи таким покусам, повинні пам'ятати, що вони не тільки кривдять і знеславлюють себе, але дають підставу до внесків про моральну вартість цілого народу, наколи він дібе ся автономії. Багато злосливих аргументів, багато убійчих стріл виковано із галицького матеріалу. А се, про що тепер довідуємо ся, переписує давніші злочини. Шопен не допущений на Вавель, складки на пам'ятник для нього розкрадені — то справді *quasi una fantasia*“.

Колядки і холодна. Кожда національність має свій звичай обходити так чи інак Різдвяні свята, і кождому народови в культурних краях вільно се робити. Але у нас, де-де по Україні зовсім не так ведеть ся; тут навпаки, усіма способами переслідують ріжкі традиційні, віками освячені звичаї. З допису до газети «Юг» ч. 819 довідуємо ся, що в містечку Широкому, Херсонького повіту, колядники завитали було колядувати до станового пристава, так сей, «нічєсо же сумняшєся», замкнув їх за для свята, у холодну і, як каже кореспондент, випустив їх лишень тоді, як його перепросив волостний старшина. *Гр. Ков. Кол.*

Що треба дарувати колядникам? «Кубанські Областні Вѣдомости» в ч. 274 за минулий рік надрукували лист до редакції під заголовком «Что дарить колядникам?» Автор пропонує замість грошей, ласощів і т. п. дарувати колядникам книжечки на рідній, себто, українській мові.

»Треба, — каже автор цього вельми симпатичного проєкта. — користувати ся з кожного випадку, щоб ширити в народі освіту, а для цього, певна річ, найкращим способом будуть книжки рідною мовою. Таку форму подяки за привітання ми вже третій рік практикуємо і пересвідчили ся, що дарунками нашими усі задоволені і число наших відвідачів щороку побільшує ся. Нарід книжки любить, але купувати їх не звик. Не пошкодуйте ж, панове, хоч раз на рік витратити 2—3 рублі на книжки для народа... Можна тільки як найширіше побажати, щоб такий вельми гарний спосіб піфрєння української книжки як найшвидше увійшов в життя і найшов собі багато прихильників. С. Є.

Етнографічні концерти в Петербурзі. Музично-етнографічна комісія «Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии» захожуєть ся коло упорядкування етнографічних концертів в Петербурзі. Концерти складатимуть ся зі співів велико-російських, українських, білоруських, польських, литовських, болгарських, чеських, жидівських та грузинських. Такий концерт уже був раз упоряджений р. 1893; зиск із концерту комісія поверне на фонд для збирання народних мотивів. С. Є.

Читальня імени Шевченка в Канаді. Американська «Свобода» повідомляє, що в Канаді в Beaver Czeek, Alta засновано читальню імени Шевченка старанням Русинів о. Заклинського та д. Зварича. Так само заходжують ся коло засновання руського гімнастичного товариства «Січ». С. Є.

Читальня імени Шевченка в Нижньому Новгороді. Вертаючись із заслання, Шевченко весь час від 19 вересня р. 1854 до 8 марта р. 1858 перебував, як відомо, в Нижньому Новгороді. Сього року з приводу 40-их роковин смерти Кобзаря серед Українців, що живуть в Нижньому, виникла думка засновати бібліотеку-читальню імени Шевченка, присвячену його памяті. («Русскіи Вѣдомости», ч. 16). С. Є.

Відіслано до цензури: 1) «Про спір» (для дітей) спорудив Гнат Галайда; 2) «Злодій» зібрано Гнатом Галайдою. З Києва: 1) Кукулевський: Оповідання про життя кобзаря; 2) Кукулевський: Приятелі, оповідане; 3) Павловський: Про повквітництво; 4) Оповідання про малих звірят; 5) Маріуполець: Опові-

данне про те, як живе тіло людське; 6) Старицька: Ледащо, казка. С. Є.

Дозволено цензурою: 1) Куліш: Хмельницина; 2) Куліш: Виговщина; 3) Ваганов: Оповідання про сухоти на худобі; 4) Чикаленко: Розмова про сільське хозяйство, кн. 4 (Виноград). С. Є.

Драматичною цензурою дозволено виставляти: 1) Марія покритка (або гріх і покаяння) др. на 4 дії Митра Тугого (Короля); 2) Не в добрий час, з оповідання О. Стороженка переробив Митро Тугий (Король); 3) Титарівна, др. на 4 дії Квіцінського (Леонидова); 4) Не дивляйтесь на городянок, коли розуму не маєте, комедія на 2 дії Гайсинського; 5) Свої рідні гірше бісурмана, др. на 4 дії Олекси Карбованця. С. Є.

Заборонено цензурою: «Збірничок загадок, що зібрав їх ділок Гнат Галайда».

Переклади українських творів. Місячник «Жизнь» в книжці за грудень р. 1900 помістив переклад оповідання О. Кобилянської «Valse melancolique».

В книжці за грудень р. 1900 «Журнала для всіх» знаходимо переклад двох поезій Шевченкових: «Заповіта» та «У зеленім темнім гаї» (переклав Ів. Буцїн).

«Кубан. Област. Вѣдомости» помістили отсі переклади з українського: ч. 124: Оповіданє Наталки Полтавки «Кому яке діло» (з Л. Н. Вістника) пер. І. Кузнецов; ч. 263: опов. Антонова «рушельницького» «Дует»; ч. 280: опов. Трох. Зінківського «Кудюю іти»; тамже, опов. Вяч. Потапенка «Злодій» (з Л. Н. Вістника). С. Є.

Voia Constrictor, повість Івана Франка, оснований на тлі бориславських копальняних відносин, почала друкувати ся в німецькім перекладі Карла Гельбіха у віденській соціал-демократичній «Arbeiter Zeitung» у фейлстоні. Початок перекладу появил ся в 47 ч. з дня 17 лютого. Переклад попереджений коротенькою характеристикою повісти, в якій признаєть ся велика її вартість.

В справі розповсюдження книжок по сільському господарству. Як повідомляють «Вѣд. Сель. Хоз. и Пром.» (ч. 8.), ученим комітетом мініст. рільництва упорядковано плян народної бібліотеки по сільському господарству. Разом із тим сей таки учений комітет предложив міністерству нар. освіти не гаючись прилучити до списку книжок, дозволених для сільських бібліотек, видання одобрені учен. комітетом міністерства рільництва.

З свого боку міністерство рільництва обіцяло набувати видатні популярні книжки по сільському господарству, маючи на меті розсилати їх безплатно сільським бібліотекам. — Вага сеї звістки в тім, що тепер можна вже здасться, сподіватись, що незабаром гарні українські популярні

книжки по сільському господарству дістануться в руки народови. *В. Я.*

До історії преси в Росії. До «Головного Управління по дѣламъ печати» вступило п'ять подань про концессию на видане нових часописей в мові естонській, але трьом вже відмовлено. (Рус. Вѣд.)

II. Нові книжки.

Ще Білоусівські видання. В першій книжці „Вістника“ за 1901 р. шан. рецензент у своїй рецензії про видання д. Білоуса сказав кілька своїх слів про вартість і вагу тих видань. Варто присвятити їм ще пару уваг.

Маю під рукою книжочку того видання «Вѣчный Жидъ родомъ изъ Іерусалима именемъ Агасферій, съ польского перевелъ Мартинъ Гринишинъ. Коломыя 1894. Второй накладъ. Черенками М. Вѣлоуса». Ст. 19. мал. 8°. На початку «Слово къ П. Т. читателю», де видавець каже, що перевів ту книжочку для селян-Русинів для їх добра і щоби «зъ нею узнали, якій то чудесній дѣла Божій дѣлися и дѣются на томъ Божомъ свѣтѣ». Далі книжочка ділить ся на три розділи. У першій сказано, що «др. Павель Ейсенъ епископъ въ Шлезевику» 1547 р. бачивсь і говорив з вічним жидом у Гамбурзі і тут описано, як він виглядає і що говорив. А при кінці згадує, що той жид був у Відні, в Кракові і у Львові. — (А до Коломиї мабуть прийде сього року.) В II розділі описано 12 жидівських поколінь, котрі терплять якісь карі із за Христа. Прим. I. покоління: «1. Все зелене чого дотикають — усихає до трехъ дней. 2. Все, що сѣють и садять, не приймає ся. 3. Коли умруть, на ихъ гробахъ ничего зеленого не росте». І так кожде покоління терпить якусь кару, а властиво робить природі якусь пакість до нині. В інших поколіннях сказано, що ті, що продали Христа, що року самі запродують ся, що в одних кров бурить ся дуже і т. д. Розділ III. містить в собі поясненя про того жиди, що живе до нині і наvertsає окаянних грішників. А в закінченю поясненя видавець, що Апостоли через те нічого не згадують у евангеліях про того жиди, бо в той час, як вони писали евангелія, не було його в Єрусалимі і вони не могли знати про нього. Славно!... Очевидно шан. видавцеві сеї книжочки

так той жид забив мізок, що він казучи те й забув, що евангелісти писали через Духа святаго, отже Дух св. забуть мабуть подиктувати їм про вічного жиди, і правдоподібно подиктував се д. Білоусови. І ще увіряє читачів, що той жид таки живе до нині. Пишмо як звичайно «язичіс» та церковне наріче помішане із перерібною московською.

Маю під рукою й видання драматичні. «Знѣмченый Юрко, комедія въ двохъ дѣйствіяхъ, написавъ Иванъ Наумовичъ. Третье издание. Коломыя 1896». Стр. 30. мал. 8. Ціна 24 сот. Сю ніби комедійку переробив Наумович із народнього анекдота. Сільський парубок Юрко по п'ятих літах служби у війську ніби зміччив ся, і вернувши до дому не хотів говорити рідною мовою, тільки калічив по німецьки, аж циган присидував його заговорити по руськи тим способом, що украдкою попривязував на дубі яблука і показав Юркови те чудо, що на дубі ростуть яблука. Юрко подіз переконати ся, чи дійсно на дубі ростуть яблука, а тимчасом дяк «Гласович» відставив драбину і загрозив Юркови, що доти не приставить драбини, поки той не заговорить по «русски». В кінці Юрко мусів заговорити через те по руськи і йому приставили драбину і на тім кінець комедії. Наумович переробив народній анекдот, зопсувавши його красу, а не додавши ані крихіточки смаку ані артистичної сили. І вийшла дуже лиха фарса. Між иньшим каже там дяк Гласович до Юрка, щоб отямив ся та заговорив рідною мовою, бо гріх цурати ся її. «То лишь мы Русины сами одинъ такой поганый народъ на свѣтѣ, что своего питомого цурасм ся! Чи то красно, чи такъ годится?» — Еге, пане Білоусе, таки мабуть не годить ся! *А. В.*

Некрольоги Кониського, а то й ширші звістки про небіжчика, помістили доєї отєї часописєї: «Кіевская Газета» чч. 351 і 352, «Кіевское Слово» чч. 4635, 4636

і 4652 (в останньому числі проф. Петров надрукував лист небіжчика). «Кієлянинъ» ч. 333, «Волынъ» чч. 266 і 267, «Южный Край» чч. 6362 і 6863, «Одескій Листокъ» ч. 311, «Югъ» ч. 791, «Полтавскія губ. Вѣдомости» чч. 267 і 268, «Придніпровскій Край» чч. 1038 і 1940, «Крымскій Курьеръ» ч. 279, «Биржевы Вѣдомости» чч. 334 і 339 (з портретом), «С.-Петербурскія Вѣдомости» ч. 331, «Русскія Вѣдомости» ч. 344, «Новос Время», «Россия», «Одесскія Новости», «Дѣло» чч. 273, 274 і 276, «Руслан» чч. 241, 274, 275, 276, «Буковина» чч. 145 і 147, «Галичанинъ» ч. 242 (злісна інспуація). Всі часописи, виключаючи орган наших москвофілів, віддають пошану заслугам небіжчика і оцінюють його діяльність вельми прихильно.

С. С.

Історія укр. села. П. з. „Силы деревни“ Хрошика (1870—1900 гг.) Москва. Типогр. П. Н. Кушнеревъ и Ко. 1900 г. Цѣна 80 коп. Під таким титулом видав Т. Осадчий, відомий в Росії деякими своїми статистичними працями, досить цікаву книжку, в якій, на 271 сторінках великої вісімки, в белстринчій формі оповідає про соціально-економічний та суспільний стан українського селянства та інтелігенції, що виїхала з народу та пішла робити між його. Річ іде головню про „Новоросію“ і по часті „Стару Україну“ та „Малоросію“ від початку знесеня панщини до наших днів. Книжка написана очевидно з власного досвіду автора і ніби містить у собі сумну автобіографію його повну ріжних пригод. Не вдаючись у критичну оцінку сеї книжки, написаної до того-ж по російськи Українцем, що виїшов із народа, але пішов робити в чужий табір, ми звернули увагу на заголовок розділу II другої часті книжки: „Неблагодарные сыны своего народа“. Тут автор виводить в неприємному світлі одного земського діяча і докоряє йому, що виїшовши з народа став потім „отъявленнымъ и самимъ закоренѣлымъ врагомъ крестьянства“. Читаючи той розділ мимоволі погодаси: чи не слід зачислити і автора сеї книжки до певдячних синів свого народу за те, що він не тільки сю книжку, але й раййші свої праці „Козацкій батько Палій“, „Советы къ улучшенію крестьянскаго хозяйства“ і ин., що друкують ся вже другим виданем і доступні ширшому загалови — написав не по українськи, а по російськи? Так і хочеть ся

сказати, коли читаси той розділ книжки: „Врачу, ісїди ся сам!“ *Гр. Ков. Кол.*

Матеріали до українсько-руської етнології. Виданне Етнографічної Комісії, за редакцією Хв. Вовка. Т. III. Львів, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 182 + 27 + 6, вел. 8^о. Ціна 4 кор. Зміст: 1) Знахідки у могилах між Веремсм і Стретівкою і біля Трипіля, Хв. Вовка. Ст. 1—11. 2) Ткацтво у східній Галичині, В. Гнатюка. Ст. 12—26. 3) Рубанє і виготовлюванє дерева, А. Веретельника. Ст. 27—32. 4) Народній календар (звичаї і повірки), М. Зубрицького. Ст. 33—60. 5) Житє на віру у сибірських селян, В. Ст. 61—69. 6) Весільні обряди і звичаї у с. Земляниці, в Чернігівщині, П. Литвиново-Бартош. Ст. 70—173. 7) Звістки й листи. Ст. 174—182. Додатки: 1) Програма до збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулицю, вечерній, досвітки і складки). Помертний твір М. Дикарева. Ст. 1—27. 2) Покажчик. Ст. 1—6.

Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імени Шевченка. Т. VI. Вицук П. Часть лікарьска під редакцією д-ра Евгена Озаркевича. У Львові, 1900. Накладом Наук. Тов. ім. Шевченка. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Вел. 8^о. Ціна 2 кор. Зміст: 1) Др. Евген Озаркевич, Про уробілітну жовтачку. Ст. 1—10. 2) Др. Вячеслав Морачевський, Нові способи дослідю білковини. Ст. 1—11. 3) Др. Оєні Дакура, Зі шпитальної казуїстики за рік 1899. Ст. 1—9. 4) Справозданя. Ст. 1—50. 5) Термінологічна частина. Ст. 51—53.

Хроніка українсько-руського Наукового Тов. ім. Шевченка. 1900 ч. 4. За вересень-грудень 1900 р. У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 32. 8^о. Ціна 30 сот. Зміст: Засідання Виділу. — Засідання секцій. (М. Зубрицький — Рекрутчина в галицьких горах. Волод. Шухевич — Гуцульщина, т. П. Волод. Гнатюк — Ткацтво у східній Галичині. Андрій Веретельник — Рубанє і виготовлюванє дерева. Анд. Говшевський — Про новий напрям в науці приватного права. Др. Дністрянський — а) Берленська унія і наше відношенє до неї. — б) Передмова до I т. Чаописи правничої і економічної. Др. І. Франко — Грималівський ключ у 1800 р. Ів. Верхратський — Угорсько-руські говори з постійним наголосом). — Засідання ко

місній. — Участь Товариства в наукових конгресах у Парижі і в ювілею Черновецького університета. — Справоздання з етнографічної експедиції. — Товариства і інституції, що далі приступили до обміну з Н. Тов. ім. Шевченка. — Стан бібліотеки Товариства з 2-им півріччям 1900 р. — Нові видання Товариства.

Часопись Правнича і Економічна. Правничі і економічні розвідки Історично-філософської секції Наукового Товариства імені Шевченка. Рік I. Том I. Редактор др. Станіслав Дністрянський. У Львові, 1900. Накладом Наукового Товариства імені Шевченка. З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка. Ціна 3 корони. Зміст: 1) Передмова. Ст. 1—6. — 2) Андрій Гошовський, Про новий напрям в науці приватного права. Ст. 1—12. — 3) Др. Станіслав Дністрянський, Бернська унія і наше відношення до неї. Ст. 1—56. — 4) Др. Іван Франко, Грималівський ключ в р. 1800. Ст. 1—52. — 5) Оцінки і реферати. Ст. 1—64.

Історична мапа Галичини й Волині XI—XIII віку. Уложив М. Грушевський. (Відбитка із Ш. т. Історії України Русі. Ціна 40 сот.)

Дещо про лучі Бекереля. (Becquerel). Написав Софрон Матвійс. Ст. 8, 8°. Ціна 10 сот. У Львові, 1900. (Відб. із Збірника секції мат. природ. лік. Т. VII. вип. 1).

Про плями сонячні. Написав Стефан Рудницький. Ст. 28, 8°. У Львові, 1900. (Відб. із Збірника секції мат. природ. лік. Т. VII. вип. 1).

Рубанє і виготовлюванє дерева. Подав А. Веретельник. Львів, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 6, 8°. (Відб. з Мат. до укр. р. етн.).

Народній календар, народні звичаї і повірки, привязані до днів в тиждні і до рокових свят. Подав Мих. Зубрицький. Львів, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 28, 8°. (Відб. з Мат. до укр. р. етн.).

Житє на віру у сибірських селян. Написав В. Б. Львів, 1900. З друкарні Н. Тов. ім. Шевченка. Ст. 10, 8°. (Відб. з Мат. до укр. р. етн.).

Весільні обряди і звичаї у селі Земляніц Глухівського пов. у Чернигівщині. Нап. П. Литвинова-Бартош. Львів, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 104, 8°. (Відб. з Мат. до укр. р. етн.).

Звістки й листи. Подав Хв. Вовк. Львів, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім.

Шевченка. Ст. 10, 8°. (Відб. з Мат. до укр. р. етн.).

Програма до збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулиць, вечірніх, досвітків і складків). Написав М. Дикарив. Львів, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 28, 8°. (Відб. з Мат. до укр. р. етн.).

Бернська унія і наше відношенє до неї. Написав др. Станіслав Дністрянський. Львів, 1900. З друкарні Наук. Тов. імені Шевченка. Ст. 56, вел. 8°. (Відбитка з Часописи Правничої і Економічної).

Грималівський ключ в р. 1800. Історично-економічна студія Івана Франка. Львів 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 52, вел. 8°. (Відб. з Часописи Правничої і Економічної).

Про новий напрям в науці приватного права. Нап. Андрій Гошовський. Львів, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 12, вел. 8°. (Відб. з Часописи Правничої і Економічної).

Знахідки у могилах між Веремем і Стретівкою і біля Трипля. Написав Хведір Вовк. Львів, 1900. З друкарні Наук. Тов. імені Шевченка. Ст. 12, 8°. (Відб. з Мат. до укр. р. етн.).

Ткацтво у східній Галичині. Подав В. Гнатюк. Львів, 1900. З друкарні Н. Тов. ім. Шевченка. Ст. 14, 8°. (Відб. з Мат. до укр. р. етн.).

Кирило Студинський. Літературні замітки. Львів, 1901. Накладом А. Хойнацького. З друкарні В. А. Шийковського. Ст. 136, 8°. Ціна 1 кор. Зміст: 1) Козацтво і Гайдамачина в „Енеїді“ Котляревського. Ст. 1—32. 2) Характеристика поезій Петра Гулака-Артемовського. Ст. 34—131.

З живого і мертвого. Новелі Евгєна Мандичевського. Львів, 1901. Накладом власним. З печатні В. А. Шийковського. Ст. 94, 16°. Ціна 1 кор. Зміст: 1) Спрітський сон. Ст. 3—7. 2) Мужичке життя. Ст. 11—17. 3) Харитинки. (Образець з грецької давнини). Ст. 21—28. 4) Білили полотна. Ст. 31—35. 5) Тайна поета. Ст. 39—45. 6) Марійка. Ст. 49—72. 7) Нужда. Ст. 75—84. 8) Вечер. Ст. 87—89. Автор, звісний уже нашим читачам із нарисів, друкованих у Л. Н. Вістнику, подав в отей збірці кілька дуже гарних образків, з яких віс спокій, тепло, любов, що викликає у читача незвичайно присмиє вражінє. Шкода тільки, що за мало увагиз вертав на мову, через що вкрали ся в книжку деякі дуже ра-

наві форми та вислови. Можна надіятись, що в будучности буде більше обережний та що не буде занедбувати свого таланту, який пробивається з отсеї збірки.

Угороруські календарі. Коли календарі можна зачислити до літератури в деяких випадках, то в таким разі одинокою проявою літературного життя на Угорській Русі будуть й отсеї, яких наголовки наводимо низше. Убогі змістом, як ціла Угорська Русь, неприступні своєю мовою для народа, як із малими виїмками уся угороруська інтелігенція, все таки полишають вони по собі слід, що там, у тих змадяризованих інтелігентів, прокидається від часу до часу янесь почуте руськості, котре й проявляється у таких дивоглядних формах. Календарів тих виходить від якогось часу два на рік; один видає „Общество св. Василя“, що має заступати літературний центр на Угорській Русі; другий довголітній вже редактор невеличкого і пустенького духовного журнальця „Листоць“. Назви їх такі: 1) Мѣсяцословъ на 1901 годъ имѣющей дней 365. Составилъ отъ имени Общества св. Василя Великаго священникъ Епар. Мукачевской Юлій Чучка, профессоръ церк. славянскаго языка въ духовномъ сѣменищи и редакторъ „Науки“. Годъ изданія 33-ый. Въ Унгварѣ, 1000. Изданіе книгопечатни „Общества св. Василя Великаго“. Ціна 80 сот. 2) Подкарпатскій календарь съ типикомъ на 1901 простый годъ имѣющей 365 дней. Въ пользу и употребленіе подкарпатскаго греко-кае. угро-русскаго народа. Въ Унгварѣ, 1901. Печаталь и издалъ: Варооломей Іегеръ. Ціна 70 сот. (Сей самий календарь без типіка коштує 40 сот.). Моги-б вони бути далеко ліпші, бодай що до змісту, коли-б їх редактори не відмуровували ся китайським муром від нас і брали для них дещо із ріжних наших видань. На жаль воно не так і нема надії, аби се в найближшій будучности могло змінити ся. А тим часом народ пропадає у тьмі кромішній! О! extra Hungariam non est vita!... В.

Народні думи. I. Частина. (Видане Руского Товариства педагогічного. Ч. 34). Впорядкував та пояснив др. М. Пачовский, ц. к. професор академ. гімназії. У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 68, 8°. Ціна 40 сот. Наше Пед. Товариство зробило дуже добре, що загадало нашій молодіжи шкільний подати вибір народніх дум. Видане їх повинно одначе було зовсім інакше

выглядати, як отсе, якогю перша частина власне вийшла. Їх видавець не має ясного розуміння устної словесности, через що книжечка має багато всяких помилок, яких у виданю для шкіль не повинно бути. У нього пр. коломийки всі веселі, хоч перша-ліпша їх збірка каже зовсім що иньшого. Думи ідентифікує він з історичними піснями з часів козаччини, хоч такі думи, як: Вдова в городі Чечельниці, Брат та сестра, Козак прощається з сестрами — не мають нічого спільного з історією з одного, а такі історичні пісні, як поміщені у нього на ст. 6—8 (Коли Турки воювали, Зажурилась Україна, За річкую огні горять, Ізза гори буйний вітер віє) не мають нічого спільного з думами — з другого боку. Так само повставають дум, які ніби то творили козаки, покалічені в неволі, і ширене їх через сліпців-бандуристів — не має найменшої підстави. Чому як раз могли робити те тільки самі каліки, коли видимо, що тепер робить се хто иньший? Хиба в теперішности нема анальої до минувшости? Хиба пісні, що творять ся на наших очах (про еміграцію до Бразилії та Сполучених Держав, про Рудольфа і Єлисавету і багато иньших) повстають у головах калік і переходять з місця на місце при помочи знов иньших калік? Хиба видавцеві не відомо, що кожда важкійша подія в селі буває оспівувана, хоч у ньому самі здорові люди? — А вже про коментарі до дум, то й не знати, що казати. Чи повторене змісту думи в прозовій формі, поділене на три часті, можна назвати коментарем? Або моралізація, добра в устах катехита, але не коментатора дум, може зачислити ся до нього? Зазначуємо се головню тому, бо видане дум буде продовжувати ся, а такі книжки не належить випускати в світ, не подавши в них у приступній формі дійсних позитивних відомостей та провірених фактів, особливо коли книжка призначається для молодіжи. В.

Энеида Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII вѣка, П. Житецкаго. Изданіе „Кіевской Старини“. Кіевъ, 1900. Типогр. Университета св. Владимира. Ст. 174 + 130, вел. 8°. Ціна 2 карбованці.

Каталогъ музея украинскихъ древностей В. В. Тарновскаго. Томъ II. Составилъ В. Д. Гринченко. Приложение къ N. 7 „Зем. Сборника Чернигов. губ.“ 1900 г. Черниговъ, 1900. Типографія

Губ. Земства. Ст. XVI + 368, 8'. — Як відомо, пок. В. Тарновський полишив по собі цінний музей українських старинностей, який тепер переходить ся в Чернігові. Про його вагу для нас мали ми вже нагоду переконатися в частині з каталога Шевченківського відділу, виданого ще 1883 р. та з каталога, який обіймав невелике число ріжних предметів, виданого 1898 р. Тепер, коли вийшов другий том каталога, уложений д. Грінченком, цінність музею представляється нам іще в повнішню виді. — Що до самого видання каталога, то належить признати, що він зроблений зовсім бездоганно. Ориєнтувати ся в ньому дуже легко, відділи пороблені зовсім раціонально, тому й д. Грінченкови належить ся за нього повне признане. *В.*

Народні оповідання Марка Вовчка. I. (Видане Руського Товариства педагогічного. Ч. 81.). У Львові. 19 0. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 32, 8'. — Ціна 30 сот. Зміст: 1. Козачка, 2. Чарл.

II. Студії богословські о. Евграфа Будимця Провідник на чудодійну тайну Каяня. Чернівці, 1899. З друкарні Тов. „Рускої Ради“. Ст. 524, 16. Ціна 4-40 юр. Хоч на сій книжці назначений рік виходу 1899, то книжка вийшла лише сього року. Що в ній є — то трудно означити: найдокладніша для неї буде назва: духовні *miscellanea*. Правильні книжки фонетична, але мова страшно сороката. Доказом най буде отсе речення, виймлене з передмови: «Не іначе співав псалми Давид, пасучи молодцем овці на розлогій Веодесемській долині; співав і безсумнівно стихами, при помозі чаруючої свирілли, як виспівують і на сопівці вигравують всякі пієни, наші чабани, пас-тухи, інше здаєсь, прислухувавсь в безконечність». *В.*

Нові композиції М. Лисенка. Звістний наш композитор М. Лисенко видав останніми часами отсі композиції до слів Шевченка: Третя серія: 1) Геде та стогне Дніпр широкій (про баса, 30 копійок). 2) І широкую долину (дуєт про сопр. і тен., 30 коп.). 3) Ой крикнули сірі гуси (30 коп.). 4) У неділю в ранці рано (50 коп.). 5) Ми заспівали, розійшлись дуєт про сопр. та баса, 40 коп.). 6) Ой умер старий батько (про контр. альго, 30 коп.). 7) Ой умер старий батько (про сопран, 30 коп.). 8) Та не дай, Господи, нікому (про бас-баритон, 20 коп.). 9) Ой сяду я під хатою (про меццо-сопран, 20 коп.). 10) У тісі Катерини хата

на помості (про баритон, 60 коп.). 11) По діброві вітер вис (сопр. або тенор, 20 коп.). 12) Ой я свого чоловіка в дорогу послала (30 коп.). 13) Тече вода з під явора (дуєт про 2 сопр. 30 коп.). 14) Буває іноді старий (про барит., 30 коп.). Четверта серія: 1) Доля (про тенора — 30 коп.; про баритона — 30 коп.; про баса — 30 коп.). 2) Росли у купочці (дуєт про сопр. та тенор, 30 коп.). 3) Не вернув ся із походу, 20 коп. 4) По-над полем іде, 30 коп. 5) Хустиночка, 20 коп. 6. Учіте ся, брати мої, 40 коп.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XL. Кн. II за 1901 р. Львів, 1901. Накладом Н. Т. ім. Шевченка. З друкарні Н. Т. ім. Шевченка. Формат вел. 8. Ціна 3 кор. Зміст: 1) Причинок до історії повстання Наливайка, подав Василь Доманицький. Ст. 1—6. — 2) 1848 рік і Львівська руська духовна семінарія, подав Юрій Кміт. Ст. 1—10. — 3) Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів. Говори з наголосом недвижкимим, подав Іван Верхратський далі буде. Ст. 1—13. — 4) *Miscellanea*: а) З минувшости м. Мостиск, подав др. С. Полянський; б) Женщина-офіцер у австрійській армії, под. І. К-ий; в) Матвій Симоній (Номис), некрольоґічна згадка М. Грушевського. Ст. 1—9. — 5) Наукова Хроніка: Праці Н. Кондакова з історії староруської штуки, нап. М. Грушевський. Ст. 1—13. — 6) Бібліоґрафія (рецензії й справоздання). Ст. 1—41.

Видавництво часописи „Свобода“. Ч. 18. Календарь для Американских Русинівъ на 1901 р. Уложивъ Антонъ Левковъ. Зъ друкарнѣ «Свободы». Olyphant, Pa., 1901. Ст. 60 + календарієм + анонси, 4°. Ціна 50 цв. Зміст: I. Часть календарека. II. Часть інформаційна. III. Часть научно-белстритична. В останній помінені такі статі: 1) Працай-витай, поезія С. Чарнецького. 2) Як повстав сьвіт (з 19 образками) Ан. Бончевського. 3) Аж за море чути (поезія) Чалого. 4) Борба за волю (з двома образками А. Л.). 5) Присвята Стасюкови, поезія Ю. Сиротюка. 6) Чоловік і мула, І. Б.—о. 7) One dollar and cost, Ярослав А. 8) Положенє Русинів за морем (з 3 образками) Ан. Бончевського. 9) Козак пана не знав з віка (з образком) а. б. 10) Пяній країні, поез. С. Чернецького. 11) По христинах в кума Гриця (з образком) Чалого. 12) Сьмішне. — Як зверхнім видом, так і змістом переви-

шив отсей календар усі руські старокраєві календарі, не поминаючи й Просвітнього, який сього року вийшов занадто слабкий, хоч міг вийти далеко ліпший, вже хочби тому, що «Просвіті» не першина його видавати тай людей у своїм виділі самім має вона більше, ніж в Америці тих Русинів, які можуть займати ся літературою. Тим більше признане належить ся укладачеві другого з ряду американсько-руського календаря, писаною чистою мовою, та редакції «Свободи», що займила ся його опублікованем. Можна надіятись, що редакція «Свободи» буде від тепер видавати його дальше без перерви та буде в ньому заміщувати ще більше статей про побут і жите американських Русинів, які стануть необхідні для кожного, хто схоче пізнати американсько-руські відносини, або про них що у нас написати. Окремою книжочкою вийшла відбитка з Календаря статі д. А. Б., написаної дуже гарно і популярно, як: Ч. 15. (видавництва Свободи) Як повставъ свѣтъ (зъ 19 образками). Після В. Туша переповѣвъ Ан. Бончевскій зъ друкарні «Свободы». Olyphant P., 1901. Мал. 8°. Ціна 15 цн. В.

Нові книжки «Видавничої Спілки». Львівська «Видавничка Спілка» видала знов кілька нових книжок, яких наголочки наводимо:

I. «Белстритична Бібліотека». 1) Граф Лев Н. Толстой. Відроджене. Роман у трьох частях. Переклав Василь Сімович. У Львові, 1901. З дру-

карні Наук. Товариства ім. Шевченка. Т. I. Ст. 316. Т. II. Ст. 272. Т. III. Ст. 144+18. Формат 8'. Ціна за всі 3 томи 3'60 кор. 2) Кароль Гавлічек Боровський. Вибір поезій. Переклад Івана Франка. З портретом і життєписом Гавлічка. У Львові, 1901. З друкарні Н. Тов. ім. Шевченка. Ст. XXVI+104, 8°. Ціна 1'60 кор.

II. «Наукова Бібліотека». 3) Вячеслав Будзиновский. Хлопська посілість. Друге справлене видане. Львів, 1901. З друкарні народової Ст. Манєпкого і Сп. Ст. 194, 8°. Ціна 2 кор. (в оправі 2'40 кор.).

III. «Літературно-Наукова Бібліотека». 4) І. Раковський. Вік нашої землі. У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 20, 16°. Ціна 10 сот. 5) А. Чехов. Каптанка. Оповідане. Переклала Марія Грушевська. У Львові, 1901. З друкарні Н. Тов. ім. Шевченка. Ст. 40, 16'. Ціна 15 сот. 6) М. Драгоманов. Микола Іванович Костомарів. Життєписний очерк. У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 42, 16. Ціна 15 сот. 7) Др. Іван Пулюй. Нові і перемінні звізди. У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 38, 16°. Ціна 15 сот. Зауважимо, що «Видавничка Спілка» дає тепер свої видання на рати, через що улекінує кожному набуте її публікацій. Про висоту рат належить порозумівати ся з дирекцією того товариства.

III. З газет і журналів.

«Slovanský Přehled» подав у 4 числі за сей рік невеличку статью д-ра І. Франка п. н. «K dějinám česko-rusinské vzájemnosti», в якій автор переходить коротенько наші зносини з Чехами від найдавніших часів до найновіших (кінчить Ржегоржом). Було б дуже хоєсною річю розширити сю статью і подати також наші публіції. В.

Magazin für Litteratur у одним із

останніх н-рів за р. 1900 подав статью І. Адама про українську літературу (з приводу минулого столітнього ювілею). Розповівши про видатніших її діячів та про їх твори, він зазначає на кінці, що не дивлячись на ненастанну боротьбу з усякими перешкодами, українська література розвивала ся і може виставити цілий ряд імен, що зробили би честь для кожної літератури. В. Д—ко.

IV. Персоналія.

Ювілей 25-літньої літературної діяльності О. П. Косачевої. Минулого місяця обходили Княже в залі літературно-артистичного товариства ювілей 25-літньої літературної діяльності звісної нашої

писательки О. Косачевої (Олени Пчілки). По прочитаню д. Черняхівською реферата про літературні і суспільні заслуги ювілятки, зявила ся остання на естраді і була принята гучними оплесками пу-

блики. Опісля відчитав д. М. Старицький велике число gratуляційних телеграм і писем, надісланих ювілянтці, між якими були gratуляції: від російських письменників із Петербурга, від московських професорів, від учеників української львівської гімназії і семінарії, від літ. артистичного товариства, від «Клубу руських жінок» у Львові, від Українок-Киїнок, від Панаса Мирного і т. д. Потім промовила сама ювілянтка, а в бесіді своєї головний натиск поставила на участь молодіжи в її ювілею, яка доводить, що зносини між старшими і молодшими поколіннями не пірвуться ніколи. Опісля відбула ся літературно-музична часть вечера, на якій програму складала ся твори ювілянтки та українські народні пісні. — Редакція нашого журналу вислала від себе ювілянтці привіт такого змісту: «Високоповажана Пані! Двацятьп'ятилітні роковини літературної діяльності українського письменника в Росії серед теперішніх важких обставин, се така рідка, така високва поява, що дождавшись її, майже по неволі, майже з зачудуванем скрикнути: От іще людина, що двадцять і п'ять літ вистояла на одинокій чаті, не подалась і не була передчасно зметена сею хуртовиною, що змела стілько молодих, св'ятих і надійних борців. Тим більший подив, тим більша радість, коли ся людина — жінка, письменниця, у якій вистало снаги не тільки чесно й непохитно двадцятьп'ять літ нести стяг українського слова, але подарувати Україні цілий ряд молодих працьовників, що в домашньому кружі набрали ся любови до рідного язика і до рідного люду. Такою письменницею на українській літературній ниві були Ви, Високоповажана Пані. Ви дали Україні перший приклад освіченої сім'ї, в якій плекається ся рідна українська мова і українська літературна традиція в найкращім розуміню сего слова. За приміром Вашого славного брата Михайла Драгманова Ви поклали в основу своєї літературної діяльності любов до вселюдського прогресу, нерозривно звязану з любовю до найменшого брата, до нашого простого, віками невольного люду. Прихильючись серцем до него, студіюючи його в найкращих проявах, а власне в артистичних поривах його душі, Ви рівночасно в своїх творах давали нам згадки високої саможертви для добра братів і здобування засобів освіти і науки з тою метою, щоб нести поміч рідному народови. Справедливим докором

картали Ви тих інтелігентів, що заняті лише собою і своїми приємностями мало-важчать собі душевні терпіння залежних від себе простих людей. Горячою душею леліяли Ви думку про кращу будучину рідного краю і ніколи не тратили віри в поступ і волю, які не можуть же минути й нашої вбогої хати. Редакція Літературно-Наукового Вістника кладе собі за честь привитати Вас з радісним днем Вашого двадцятьп'ятилітнього літературного ювілея і побажати Вам ще многих літ життя, сили і запалу до праці. В хвили, коли кожчасно можна надіяти ся удару, що грозить знищити ті невеличкі духові звязки, які в останніх роках навязались у нас по сей і по той бік кордону, бажаємо, щоб наша щира участь у Вашім літературнім ювілею була запорукою, що нема тої сили, яка-б могла розбити, розрізнити те, що самим житєм і тисячолітною традицією злучене в одну органічну цілість. М. Грушевський, Ів. Франко, В. Гнатюк». Також Наукове Товариство імени Шевченка вислало привіт ювілянтці, який звучить: «Високоповажана Пані! Наукове Товариство імени Шевченка з особливою прихильністю прилучається до нинішнього Вашого св'ята, високо цінячи Вашу різнородну діяльність на ниві українсько-руського слова і ревність для українсько-руської національної ідеї, стяг котрої Ви високо ціле жите тримали. За Виділ Товариства: М. Грушевський, голова, В. Гнатюк, секретарь».

Святковане пам'яті Кониського в Симферополі. Як тільки дійшла до Симферополя чутка про смерть О. Я. Кониського, то зараз же почитателі його таланту постановили відправити прилюдно панахиду по великому печальнику землі українсько-руської. В мійській часописі «Крымъ» надрукована була обява: У неділю 10 грудня ст. ст. після пізньої літургії буде відправлена панахида в Александро-Невському соборі по помершому в м. Київі українському письменцеві О. Я. Перебенді-Кониському. Після панахиди невеличкий гурток знайомих і навіть незнайомих людей, а де-хто й з жінками, без великої попередньої умови згодились пійти до Grand-готелю пообідати в куші, та спогадати небіжчика добрим словом... Як раз у тому-ж самому готелю покійник О. Я. становив ся на квартирі переїздом з Ялти до Києва весною минулого року. На обіді один з присутних сказав прилюдно коротеньку про-

мову, звичайно по українськи. Присутні тут же умовились послати жінці О. Я. К. таку телеграму: »Гурток Симферопольських Українців, вболіваючи о понесеній Вами і всею Україною утраті, бажає, щоб сумний факт смерті Олександра Яковича викликав живий рух в житті Українства«. Того-ж дня в мійській часописі »Крымъ« був надрукований короткий некролог О. Я. Кониського. Тоді-ж таки за обідом чимало говорилося про те, як би його хоч трохи підживити український рух серед тутешніх Українців? Усі згодились на тому, щоб зорганізувати »Український кружок аматорів сценічної ігруки«, котрий, прилучившись до мійського »Комітета Попечительства о народной трезвости«, уряджував би народні вистави. По двох чи трьох нарадах в мійській ратуші, прийшли до порозуміння з вище згаданим »Комітетомъ« і умовились так: »Комітетъ« дає безплатно театр, дістає строї, реквізити, платить за друк афішів і програм, і т. п. Словом, приймає на свій кошт всі видатки, але за те всі гроші, що дістануться від продажі білетів, ідуть до »Комітету«. Після таких умов, як чи так, зібрався гурток Українців і в короткий час виготовив до постанови комедію І. К. Тобилевича (Карпенка-Карого) »Мартин Боруля«. Виставами заправляє яко режисер п. Щербина, котрий прослужив на українській сцені більш 10 років, а тепер служить в Симферопольській »Контрольной Палатѣ« урядником.

Некрологи. 27 січня (9 лютого) умер від апоплексії член-основатель Наукового товариства ім. Шевченка **Сергій Федорович Грушевський**, батько Михайла (професора львівського університета) і Олександра (молодого київського історика) — Грушевських, директор (красний інспектор) народніх шкіл Терської області, на Кавказі. Покійник уродився в 1833 р. в Чигирині, в бідній дяківській родині, скінчив київську семінарію й духовну академію, діставши ступінь магістра за працю: *Исторія христіанскої проповіді в Китаї* (друк. в Трудах дух. акад. 1860). В 60-х рр. був професором духовної семінарії в Переяславі й Києві, заравом в місцевих київських виданнях місцеві статі по українській етнографії й історії обряду: потім перейшов в службу міністерства освіти і був учителем гімназії й директором учительської семінарії в Холмі. З огляду на своє здоров'я перенісши ся на Кавказ, був інспектором, потім ди-

ректором народніх шкіл губернії Ставропольської (від р. 1870), потім Терської області (від 1878 р.). Тут положив він великі заслуги в організації народного шкільництва, віддавши ся цілою душею сій справі і високо поставивши народню школу за час своєї управи; близько стоячи до народа він умів заохочувати його до освіти, і неустанно працював коло піднесення учительства і поліпшення шкільної науки. Організація шкільництва в Ставропільщині була його виключною заслугою, а і в Терській області, території з незвичайно мішаним етнографічним складом, посунув він за двадцятьлітню свою управу шкільництво наперед до непізнання.

Відірваний цілими десятками літ від рідних країв, покійник до смерти заховав привязаннє до своєї народности й її мови, і всюди маніфестував ся яко Українець, не вважаючи на досить високе урядове становище (покійник мав рангу »превосходительства« і досить високі декорации); він дуже інтересувався новітнім літературно-науковим українським рухом і нераз причиняв ся значнішими датками на потреби Наук. товариства ім. Шевченка. Зі свого досить значного мастку (зробив він його підручником слов'янської мови, прийнятим в народніх школах майже в цілій Росії) поручив він своїм спадкоємцям ужити половину на ріжкі просвітні і добродійні цілі: на місцеве товариство запомагн учителям, на стипендії в київських духовних школах, де покійник учив ся, на школу його імені в рідній околиці; особний фонд має бути сформований з того також на корисні видання. Честь його памяти!

Василь Гарматій, останній руський посол до парламенту з 1848 р. — Без величавости і без гамору похоронено 26 січня с. р. при участі численної родини і знайомих тіло 50-літнього старця, що в перших десятиліттях конституційної ери брав живу участь у народній роботі і на свій час був світочем нашого селянства. Старцем тим був Василь Гарматій, господарь у Лучці, Тернопільського повіту і бувний посол до конституційного союму у Відні 1848 р. Родив ся в Лучці 1810 р. з батька і матери панцизняків на паровім ґрунті, звідки й прозвано його Паровим. Панцизняку роботу розпочав 8-літнім хлопчиною і відробив її 30 літ. Читати друковане і писати кирилицею навчив ся хлопцем від місцевого дяка

Лагодоського. Парубком уже відзначав ся від других тим, що не ходив на весілля і забави парубоцькі, не заходив до корчми, не пив ніколи горівки і не курив потюну, також не викивав табаки. За то займав ся залюбки господаркою, а передовсім пасікою і плеканєм коней, за котрі кільканацять разів брав урядову нагороду в золотих дукатах. Маючи добрі коні відробляв панщину в більшій часті фірманками до різних місцевостей цілої східної Галичини. Не женив ся аж до 40-го року життя по повероті з Відня, але жив при батькові -- як найстарший син -- і заступав батька у всякій роботі господарській. Те що не пив, не курив, не заходив до корчми, був письменний, господарний і бувальний, з'єднало йому поважанє в своїм селі і розголос у цілїм повіті. Тому коли прийшов рік визволеня з ярма панщизняного, р. 1848 і прийшло ся хлопам із округа микулинського вибирати «депутата» до Відня на конституційний сейм, то вибрано його. Але комісарь, що переводив вибір, якийсь заїлий Поляк, помімо більшости за небіщиком, проголосив вибраним панського кандидата і аж громадна депутация до тодішнього тернопільського старости Німця вимогла поновний вибір, що випав по волі селян. У сеймі засідав 8 місяців аж до його розвизаня 7 марта 1849 р. Яко посол ішов у справах народніх все солідарно з нашими тодішними руськими послами. Лише при голосованю, чи селяне мають за знесенє панщини платити панам так звану індемнізацию чи ні, голосував враз з иньшими хлопськими послами против, хоч на жаль деякі інтелігентні Русини як напр. єпископ і пізнійший митрополит Яхимович та канонік Шапкевич голосували за індемнізацию. Також був одним із сімох членів депутациі, яка 6 листопада 1848 р. предлужила цїсарєви Фердинандови в Голумуцу між иньшими жаданями Русинів такі важні як: 1) поділ Галичини на дві провінції, на два краї, на руський і мазурський; 2) заведенє руської мови і шесьма у всіх школах і всіх урядах; 3) визначенє особної комісії для полагоджєня спорів за ґрунти, ліси і права між панами і громадами. По розвизаню сейму 7 марта 1849 р. вернув домів. Події 1848 року, а передовсім наради конституційного сейму і грізні революційні рухи у Відні мали на него незвичайний вплив. Панщизняний мужик, що в панщизняній карности корив ся всякій вла-

сти, кинений в революційний вир, прозрів і пізнав, що над мандаторами, старостами, міністрами, ба навіть коронованими головами існує ще висна власть -- власть свідомого люду. Він порозумів, що сила тих має лежала не в числі, але в просьвітї. Тому вернувши домів, постарав ся найперше про школу в своїм селі. Відтак заохочував своїх близьких крєвних, щоб давали синів у середні школи. І так за його порадою вийшли, як кажуть, на люді: трьох Костецьких, Гичковський, а за тим приміром і иньші з родини давали своїх синів до шкіл: Янковські, Грабовські, Ситник і иньші. При тім зауважати треба, що Янковські, Грабовські і Ситники, хоч обрядю латинського, та про те Русини. Незвичайний був покійник і тим, що не старів ся ніколи духом і все йшов з духом часу. В перших десятках конституційної ери пренумерував «Вістник законів державних», «Зорю Галицку», «Науку», «Руськую Раду», «Слово», книжки Общества Качковского, видає «Матицю». Опісля, коли народовці зросли в силу, покійний перейшов у табор народовців: пренумерував «Батьківщину» і книжочки Тов. Просьвіти, а в хаті його читали поезії Т Шевченка, твори Квітки і Неучя, історію Хмельницького, Костомарова і иньші. В кінці, коли в 90-х роках ідеї радикальної партії знайшли так могутий відгомін між нашими селянами, то й його симпатії стали по етороні радикальної партії: він пренумерував «Хлібороба», «Громадський Голос» і запаловав ся творами Ів. Франка. Пригадую собі, як покійний розплакав ся, коли один із синів, відчитуючи йому Франкові «Панські жарти» дійшов до слів: «Тату, ти ту неволю кляту...» Небіщик на слези був скупий, а я бачив їх в його очі лише два рази: тоді і по смерті його жінки. Житєм політичним інтересував ся до останньої хвилі! Доки його сил ставало, не опустив у своїм повіті ніяких нарад, ніяких зборів. Ще в 1895 р. при останніх соймових виборах належав до повітового хлопського комітету і брав в нім активну участь. І при останніх отєих виборах до парламенту небіщик смертний вже на кулях доволік ся до громадської канцелярії, де відбувались правибори, і сповнив свій горожанський обовязок в останній раз! Наколи хто робив йому замітку, що се або те вже для него за тяжко, найдасть спокій, тоді відповідав коротко: «Я ще живий!» З інтелігентних ро-

бітників народних пінів найбільше Івана Наумовича і дра Івана Франка. І Іваном Наумовичом знав ся особисто і в него кілька разів бував. Знав ся особисто також з Григор. Шашкевичем, з яким навіть якийсь час у Відні разом мешкав і з яким опісля часто переписував ся. Листи Шашкевича до покійного були поміщені в фейлетоні «Дѣла» і в «Житю і Слові». Про події 1848 року, про свою подорож до Відня, про побут у Відні, про розрухи й облогу Відня Віндінґґерцом, про наради сеймові і про деяких послів любив оповідати кождому, хто лише про се попросив.

Як господарь і батько родини був взором для доволічних. Перший у селі, а може і в околиці ужив кованих возів, залізного плуга, січкарні і млинка. Не мав жадоби збивати майно, хоч міг, за що нераз докоряв йому дехто з рідні. Волів менше господарство, але за те у взірцевім порядку. За гарне забудоване, рациональну управу рілі, гарні коні і добру пасіку дістав 1876 р. від Галицького господарського товариства похвальний лист і 100 зр. нагороди.

Оженив ся 1850 р. з Анною з Дичковських, яку 11 день перед своєю смертю похоронив. Дітий мав осьмеро: чотири доньки і чотирьох синів — доньки були старші. Трьох синів дав до школи, а четвертого наймолодшого лишив на господарці. Найстарший Іван є священником у Чернихові, повіту Тернопільського, другий Луць народнім учителем в повіті Косівським, а третій Гриць кінчить медицину у Львові. (Із «Громадського Голосу», ч. 7, 1901).

Арнольд Беклін. Дня 16 лютого, як раз місяць по даті смерті славного на весь світ артиста Арнольда Бекліна, відбув ся в Монахові в великій залі Künstlerhaus-а вечер на честь помершого. Розпочав ся він гимном, композиції Штрауса, по чім відслонено бюст автора «Острова померлих». Жінки обходили докола поставленого бюста зі смолоскипами, а по виглошеному настрого прольога Гюґона Гофманстала під титулом «Смерть Тичіяна», закінчив хорал Бетовена той оригінальний вечір. Перше святковане пам'яті великого артиста обходили отже в типовім німецьким городі, спеціально німецьких артистів у Монахові. І се гарно складо ся, бо хоча Беклін найліше любив італіянську землю, хоча як артист був він Греком, був він усе в головнім зарисі характера і як чоловік і як ар-

тист — Німцем. Арнольд Беклін уродив ся в Базилі 1827 р. В 20-ім році життя зачав перші малярські студії в Діссельдорфі, звідки по дволітнім побуті переніс ся до Брукселі; невдоволений однак тими академіями, поїхав до Парижа, де був свідком звісних подій 1848 року, що полишили в його душі сильне вражінє. Зденерований до крайности надміром праці і втомлений безнастанною боротьбою за кусень хліба, вернув він на короткий час до Базилі, а відтам виїхав до Риму. Не вважаючи на дуже скромне становище материяльне оженив ся він тут з Римлянкою. Жартуючи зі свого непевного становища говорив він часто в товаристві приятелів: «Я артист, а моя жінка не має таке нічого!» Але Римлянка принесла в його хату свою незвичайну красу і щастє, котре винявши хоробу духового розстрою його сина, не опускало їх обох до смерті артиста. В моральнім характері знайшов Беклін в Анджелі Паскутті найвірнійшу подругу, в її тілесній красі — знамениту модельку. Вона любила позувати до його картин і то годинами, щоби не допустити посторонніх жінок до робітні мужа. Недовго по вінчаню приїхав артист до Монахова і тут зустрів багатого чоловіка, котрий пізнав ся на його талані і засмакував у його картинах, — був се граф Шак, котрий закупив до своєї галерії картин чимало творів Бекліна. Протегований графом Шаком міг Беклін дійти до тої висоти, на котрій скінчив своє житє. Беклін умер в італіянським городі Фізолє, вітчизні славного італіянського маляря 14 віка Анджеліка; а останнім його образом було представленє зарази. Картини сїєї не успів Беклін докінчити. Арнольд Беклін буває в своїх творах фантастом-романтиком в найгарнійшій і найсильнійшій значіню того слова. В відтворюваню природи не держить ся він її як невільник, а переіначує натуральні мотиви відповідно до своїх поглядів і власного чутя. Вихідною точкою все у него — краса, а цілею — настрій, і в тім власне він великий майстер. Часи повстаня і усупільнення — що так скажу — імпресіонізма, мало доторкнули Бекліна. Він якось не любить ся хвилевими ефектами світла, а картин, де би імпресіонізм він мусів застосувати, уникає по prostu. В картинах Бекліна віджила грецька мітольоґія. Він впровадив на полотно уже трохи забутих Сатурів, Фавнів, Ореад і тим подібні творива фантазії грецької. В тім на-

слідували його епігони, великі німецькі артисти Стук, Клінгер і інші. Згаданих обох можна навіть зачислити до його школи, а в кождім разі підлягали вони сильно впливови значно старшого майстра. Картин намалював Беклін за час довголітньої своєї творчости множенство. До найгарніших належать: «Графіль» (знаходить ся в пінакотеці в Монахові), «Житє — короткий сон», «Танець весни», «Поворот весни», «Вілля над морем» (малювана в двох варіантах, як і «Острів померших»). Портрет власний з кистяком, що грає йому до вуха на скрипці мельодию туги, портрет власний в парі з жінкою і інші. Найоригінальніші а може найгарніші твори Бекліна, се «На дугах блаженних» і ще сильніше випоетизований «Острів померших». Десять там на відлюднім морі існує скалистий острів, порослий темними кипарисами, а якийсь тасманий гробарь викував в камені сходи і оселі для померших. До того кладовища допливає човен. Кермований Хароном, а на нім домовина і в білий хітон одягнений жрець, похилений в сторону брами острова. Тільки той човен пересуває ся сюди, поза тим тут вічний супокій: сюди не перелітає птиця, вітер не розколинає дерева ні не розбурхає моря, тут вечерами не заграють комарі: тут лиш сонце світить, від часу до часу місяць загляне з поза гильок капарисів або спаде вечірній туман. Про людей, про борбу життя забувають ся тут на віки...

Що земний шлях, що земний бій,
Ненависть і любов?
Тут ніч, тиша і супокій
Без снів і без оков,
Тут болю ані втх нема,
Морозу ні весни,

Тут забудь, спокій і тьма!
Засни! засни! засни!

(Іван Франко. «Після геттів ночи»).

За хвилино внесуть до скалистої оселі утомленого життя героя з Беклінівських картин, героя, що лиш жив і любив, не має ані гріха ані заслуг, чекає його для того тільки супокій — вічний сон. «Острів померших», то не діло малярства, — то висока поезія виявлена пензлем великого артиста. Деревя, скала, море, то як би строфи елегії, а вглубляючи ся в неї, хочеть ся схилити голову, як той жрець, і молити ся до святої Нірвани.

Арнольд Беклін був великим артистом. Він не вдовольняв ся намалювати вірно якусь подію, якийсь кусень природи, а старав ся все вітхнути в тони красок і рух ліній душу. Коли артист намалював картину «В альтані», то не було се представлене рисунком і краскою звичайного відпочинку — «В альтані», то алегорія відпочинку на старість і смерть. Стара жінка, що держить свого подруга за руку, відпочиває по довгім житю, він же хилить ся в низ на бік, як би переживав останні мінати свого життя. Сивобородий старець, то може бути кождий утомлений чоловік, що прожив довгі літа в праці і щастю з товаришкою життя, то може бути він сам — Беклін... *Ів. Труш.*

30-ті Роковини смерти Кост. Ушинського. 21 грудня 1900 року минуло 30 літ від дня смерти славного педагога російського Кост. Ушинського, автора цінних монографій педагогічних та книжок для дітей («Дітській мірь», «Родное слово»). Годить ся пригадати, що сей педагог, виходячи з підстав чисто педагогічних, подав рішучо свій голос за допущення української мови в народні школи. С. Є.

V. З науки і штуки.

Українські вистави в Симферополі. 2-го лютого уряджена була перша українська театральна вистава в Симферополі. Гурток аматорів під управою д. Щербини відогравав комедию Тобилевича «Мартин Боруля». Ось що пише про сю виставу Севастопольська часопись «Крымскій Вѣстникъ»: 2-го лютого в дворянському театрі недавно зложеном «українським гуртком аматорів сценічної штуки» був уряджений перший народній спектакль.

На перший раз поставлена була комедія І. К. Тобилевича (Карпенка-Карого) «Мартин Боруля». Ідучи до театру і будучи під впливом аматорської гри «Кузнецовського гуртка», що так безбожно покалічив драму Островського: «Відносьть не пороць», ми висловлювали свої гадки, що взагалі аматори, а в данім разі і Україні беруть ся за річи не по силі. Як відомо, всі комедії Карпенка-Карого вельми серіозні і треба не малих сценіч-

них засобів, досвіді і талановитості виконавців, щоб глядачі не занудились. На вдивовижку нам, так таки на вдивовижку, комедія «Мартин Боруля» була розіграна Українцями так жваво, так весело, що від аматорів і ждати більшого не можна. Сливє всі співучастники грали як справжні актори; особливо-ж виділяв ся умілим виконаннем ролі п. Слувасевський (Мартин Боруля), котрому позавидував би не один справжній актор; вельмь хорошиий був Семенович-Ворожбит (Омелько). Про п. Щербину (Наїцьевський) нічого й казати. З поміж жєнеського персоналю гарно грали панї: Квітка (жінка Борулі) і Українка (Марися) з винятком деяких місць. П. Нельговевський добре виобразив охотника до балачки Протася Пеньовжика. Інші дєві особи не плутали ся в ролях, навпаки допомагали загальному ансамблю. Язык дєвих осіб з незначними виїмками був чисто український. Такий добрий успіх в виконанню серіозної пєси треба приписати умілому режисерству п. Щербини. В кінці спектакля мішаний чоловічий та жіночий хор проспівав декілька українських пісень. Хор дуже великий (35 душ) виконав пісні дуже добре, особливо вподобали ся пісні: «Гандзя» та «Кину кузьіль на польщю, сама піду на вулицю...»

Народні школи у Осетин. Часопись «Владикавказь» в статі про народні школи поміж Осетинами зазначус два великі недостатки шкіл: 1) брак в школах рідної викладової мови; 2) вельми невдатну постанову мови державної (російської), яко викладової. Рідної мови вважають непотрібним уживати в школах, бо Осетини не мають своєї літератури, а народню мову діти, мов, і без того знають. «Приказ. Край» з приводу сеї статі каже: Доводи сеї не варті того, щоб проти них що казати. Як літератури нема зараз, то се не значить, що вона при иньших обставинах не може з'явити ся уживанне рідної мови, яко викладової було би користним і для вичучення мови державної. Звіден ясно, в якому стані находить ся навчанне викладової державної мови. Тоді як за кордоном для сеї мети вироблено цінні методи для вичучення державної мови, на Кавказі нічого того немає. Дітей учать з букваря Тихомирова (російського). Через се діти, що не знають ніякої мови окрім рідної осетинської, мусять сидіти в школах 6—7 років, зрештою-ж, замість знання й розвитку навчають ся лише поганенько читати та писати кілька незрозумілих слів.

К.

VI. Із суспільного життя.

Засіданє Виділу Наукового Товариства ім. Шевченка. І зас. дня 21 січня. 1) Принято до відомости справозданє д. С. Громницького із його переговорів у справі канала каменичі. 2) Признано студентови краківської Академії штук д. М. Бойчукови 100 кор. підмоги на 1901 р. 3) Принято до відомости, що товариство «Академічна Громада» дарувала для бібліотеки Наук. Товариства ім. Шевченка деякі книжки, особливо старші виданя. 4) Установлено на «Часоп. Правничу і Економічну» сталу ціну по 3 кор. за том. 5) Ухвалено поодинокі книжки Л. Н. Вістника із здекомплетованих річників 1898—1899 продавати по 40 сот. 6) Покликано до Виділу на місце дра В. Охримовича, що виїхав зі Львова, дотеперішого заступника дра І. Макуха. 7) Ухвалено виплатити новорічне персоналю. 8) Ухвалено дати по 10 корон на коляду для бідних учениць школи вправ і школи ім. М.

Шашкевича. 9) Принято двох нових членів. II засід. дня 6 лютого. 1) Ухвалено закупити ще одну малу машинну для друкарні. 2) Ухвалено платити за двох хлопців із друкарні, приміщених у бурєї, по 18 корон місячно за кожного з тим, що пізвійше мають ті видатки від них стягнути ся. 3) Замовлено для магазину й бібліотеки Товариства шафи. 4) Прийнято від д. І. Груша 5 портретів, визначнійших наших діячів, замовлених у нього на весні, а власне: В. Антоновича, П. Житецького, Ів. Левицького, М. Лисенка, О. Кониського, а також з власної ініціативи намальовані ним портрети Б. Грінченка і Лесі Українки. 5) Ухвалено звернути ся до д. М. Івасюка в Чернівцях із пропозицією, аби намальован для Товариства три визначнійших буковинських літератів.

З університетського життя. Що року в кінці жовтня московське студентство переживає важкі часи. Не кажучи вже

про бідноту, навіть студентам з середніми достатками дуже важко внести платню за право слухання лекцій в розмірі 50 рублів за пів року. Ся трудність значно побільшала за останні два роки, коли після студентських розрухів 99 року добра половина стратила всі полекції, якими раніш користувалась, ось як стипендії, увільнення від платні і т. п. Правда, на поміч матеріяльно незабезпеченому студентству завжди приходять «Товариство запомоги незаможним студентам Москов. університета», котре здебільшого допомагає найбільшим студентам. Але не маючи невичерпаних джерел «Товариство» при всьому бажанню не може задовольнити невідложних потреб усього студентства: тим то що року значна кількість студентів мусить переривати свою освіту або й на завжди попрощати ся з університетом. В кращому становищу перебувають студенти, що скінчили курс гімназійних наук у московському учебному округі: їм «Товариство запомоги» приходиться на поміч насамперед і переважно перед иньшими студентами. Тій же частині студентства, що приїхала з далеких країн, як ось і нашим Українцям, важче джидатись запомоги, бо коли всіх не можна задовольнити і треба робити вибір, то перевага віддасть ся звичайно своїм, а студентам з иньших учебних округів рекомендується звертатись до свого місцевого сусільства, прохати в його запомоги, організувати свої місцеві «Товариства запомоги», влаштувати концерти, вечери і т. п. Одначе проби власної запомоги не все кінчають ся успіхом. Як зразок університетських порядків оповім факт, що став ся недавно в Москві: Завдяки проханню декількох студентів, що схотіли сяк-так поліпшити гірке становище своїх найбільших товаришів, одна відома тутешня артистка, Українка з роду, ласкаво згодилась устроїти від свого імені український концерт на користь студентів-Українців, що скінчили курс у деяких українських гімназіях. До сеї симпатичної мети радо прихилились деякі артисти, обіцяючи свою поміч; був уже зібраний і по часті підготований хор чоловічий і жіночий, словом, справа вже зовсім налагодилась ся. Липало ся тільки добути офіційльний дозвіл від поліції. Тут виявилось ся, що поліція дає дозвіл тільки в тім разі, коли їй доставлять дозвіл від «правління» університету. Вдались до університетської адміністрації з проханнем видати «удостовіренне», що, мовляв, «правління» нічого не має проти концерту

на користь студентів університету... Але тут організаторів концерту чекала несподіванка: саме тоді, як десятки, а то й сотні студентів виключають ся «за невнес» платні, коли всі добродійні грошові суми вичерпані — «правління» університету відповіло, що не вважає можливим дозволити сей концерт... Через що? «Правління» не вважає потрібним мотивувати свою відмову», — була відповідь. Коли-б ми почули сю відповідь від... ну, хоч від канцелярії оберполіцмайстра — то дивуватись не було-б чому; але чути се від «правління» університету, де опріч інспекції засідають і декани факультетів і ректор з помічником... більше ніж дивно!

Г—ло.

Еміграція з України. В «Мірѣ Божьем» та «Журналѣ для Всѣх» (за р. 1900) надруковані статі д. А. Омельченка: 1) «В Сибирь за землей и счастьем» (Август «Мір Б.») і 2) «По дорогѣ на вольныя земля». Очерк из жизни переселенцев ноябрь («Ж. для Всѣх»). Статі д. Омельченка цікаві тим більш, що автор їх сам був на місці тих подій, про які пише. Подам кілька уступів з тої його статі, яка надрукована в «Мірѣ Божьем», бо се статя публіцистична, тим часом друга — оповіданнє. Статя дуже цікава, але переказувати її усю не маю змоги, бо се потрібувало би ширшої замітки. Обмежусь тільки тією її частиною, де малюють ся відносини між «кацапами» та «хохлами». Цікаво було-б знати на підставі статистичних цифр кількість щорічну переселенців з України, на жаль у д. Омельченка знаходимо лиш деякі цифри для Полтавщини. Про иньшій він або не згадує, або подає дуже мало та й то часто разом, спільно з великоруськими губ. Ось цифри для Полтавщини: 1891 р. — 124 душі, 1792 р. — 8.108 д., 1895 р. — 16.635 д., 1896 р. — 38.649 д. Сі цифри, очевидно взяті автором з «цифрового матеріяла для изучения переселеній в Сибирь, извлеченнаго из книг общей регистрації переселенцев, проходивших в Сибирь и возвращавшихся из Сибири через Челябинск в 1896 г.» Издано с разрѣшенія Мин. Вн. Дѣл под руководством Г. А. Пріймака. Москва, 1899. — «Але, зазначає автор, сей матеріял майже неприступний задля публіки тим, що до його не додано тексту».

«Хто не придивляв ся, каже д. Омельченко, до спільного життя в однім місті сих двох народностей (Українців та Великоросів), той не пойме віри, що «хохли» так само дивлять ся до «кацапів», як

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

сі й ті на «Жидів» — страшенно ворожо. Не вистачило обіду, се винні «хохли — мазепи»: «уже больно они хитры — всегда себѣ хорошее заберут». Сморід в таборі, причина відома: «кацапня проклята — неакуратна дуже». І такечки скрізь — для Великороса усе погане сконцентровано в постаті «Хохла», а задія цього «Кацапня — то якась нечисть». «Хохли» воліли краще почувати на дворі, а нік в юрті спільно зі своїми історичними ворогами, а «Кацапи» без найменшого жалю викидали з вагонів речі «идола»..., що przypadково потрапив до їх.

Тоді як у суботу в вечері у «хохлов» гулянка на всі заставки, «кацапи» уважають за конечну річ провадити сей час у великопівному мовчанні. Звичайно їх релігійне почуття не могло не образуватись, бачучи, як сьвято зустрічають тавком, а замість вечірніх суботніх молитов — голосіння скрипки та пісні, що далеко лунають лісом. Воно, звичайно, таких безбожників можна терпіти, коли вони далеко, та вони-ж тут, ось біля мого куріяня вчиняють дешпет і перешкоджають мені провадити вечірню годину так, як того вимагають мої релігійні звички. А на результаті — обурення, стороння критика поведження сусідів та неповажання до їх. Та за те й сьвяткове провадження часу «кацапами» обурює їх антагоністів. Без сумніву, великороси що до празникового нероблення — менш педагогічні, ніж малороси. Побачуть тільки сі останні, що якийсь-там «кацапик» майструє щось у неділю сокирою, і зараз починає ся кешкуваннє. Малороси, що вважають себе за справжніх «православних», оголошують усіх «кацапів» — нехристами. Згодітьсь, каже автор, що тамечки, де так ставить ся питання, неможлива річ про обопільне поважання, ідея — брат замінює ся иньшими епітетами, яких часто-густо вживають вороги, — «да разві они люди», «казано — нехристи...»

Підходить байдак. Привіз він самих лиш Українців: «хохли», що стоять на березі, чогось радіють. А прийдуть великоруси, зараз незадоволені: «тут і без їх тісно». Великороси висідають, і чим біднійша партія, тим більш уїдливі дотеси. Та коли причаляє заможна партія Українців, обовязок обурюватись та кешкувати переходить до «кацапів». Кожна бочка, кожна скриня, що виносять ся на беріг — всі сі прикмети добробуту тяжко ображають великоросійську публіку. І знаєте що дивно — те, що з пересвідчення

більшости, усі сі скрині та бочки вщерт напхані салом. «Кацап» не може уявити собі «хохла» без сала. Хохлацьке сало не давало спати немаючим його «собрателям земли русской». Та за те, що уявляли з себе, на думку «хохлов» отсі «собратели»? Лапотників, в постолах котрих заховані соченні «бомажки»...

Тут автор, називаючи Українців та Москалів «братами», каже: «А хоч і брати вони та очевидячки, діти від ріжних матерів: така велика ріжниця в їх поглядах на деякі питання суспільні. Чи йде річ об виріжканні, а чи об запомозі — великорос завсїгди каже не від себе, а від імени громади, малорос же ніколи не каже від громади, а завжди від себе. Та про те, коли скажуть, що великоросові більш властиве почуття громадянства, я, каже д. Омельченко, не згоджу ся з сим після власного досвідчення. Воно справді, виборний просить від громади, напр. допомоги по карбованцю на душу. Здасть ся, рівність, а проте на ділі лиш жорстоке надужиття громади над окремими громадянами, бо рівність вимоги не с ширівність нужди просителів. І мені кілька разів доводилось пересвідчуватись, що з прохання від громади користував ся гурток багатирів. А коли розуміючи, що власне робить ся в громаді, пропонуєш відокремити найбільш бідних, одержуєш доконечне відповідь: усі ми бідні. І так кричать не тільки ті, кому се корисно, а й усі. Одні тим, що не уявляють собі інакше діставати запомоги, як на поділ на душі; другі, хоч і розуміють, що для алицяря 5 рублів цілий масток, а багатиреві карбованець так на забавку, та не насміюють ся перечити, бо самі в кабалі у громади та багатирів. А коли при сій нагоді бувають Українці, вони спершу не розуміють, як се так всі однаковієнько бідні, та після, домислившись, в чім тут річ, починають кешкувати з просителів. Починає ся принципільна спірка про солідарність — кожний повинен просити лиш від себе, затверджують Українці. І дійсно, коли їм випадє просити запомоги, виходить, звичайно, один і, поклонившись, каже: «прошу у вашого благородия пособия пять рублів», потім виходить другий: «і я три рублі», третій і т. д., іноді й уся партія. В сїм виявляє ся ріжниця зі звичками великорусів і, звичайно, вони не лишают ся цього без критики: «вы бы еще жен поприводили бы, больше набрали». «Це ви тільки микасте, а у нас кожний за себе: так правди більше». Звичайно, такий приєуд

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

надто гострий, але ще треба розібрати, коли між людьми більш солідарности, чи тоді, як кажуть вони «ми», чи тоді, як один по одному каже: «і я...» Нарешті, ще одна велика різниця між українцями і москалями. «До мене, каже д. Омельченко, повиходили з прозьбами кілька тисяч як сих, так і тих, але тоді як великоруси (та ще білоруси «бідный, нещастный, забитый и забытый народ», як зве їх автор) падали до ніг моїх, я не памятаю зовсім, щоб Українець був в такім рабській становищі. Він просить, суперечать ся, дурить, навіть плаче, але не пада до ніг: задля сього він надто гордий...» Автор задає собі питання: чого-ж се так не поважають себе великоруси? Не в неграмотности, каже він, причина сього явища, бо хоч серед Українців відсоток неграмотних трохи менший, але різниця о стільки мала, що не в неграмотности треба шукати сеї причини. «Мабуть винна сьому історія. Нащадки тих, що на власних плечах винесли весь тягар домостроевщини московського періода нашої (sic!) історії, не можуть відразу

забути заповіти старовини. Тай нащадки запорозців (sic!) не забувають за те, як колись союзники-москалі зробились їх володарями, не забувають і довго ще не забудуть, хоч життя від року до року поспішає ся знищити різницю між ними (sic!)».

Як бачите, д. Омельченко типічний «общерос». Але всі сі прикмети авторового «общерусизма» не перешкоджають його статі бути цікавою для всіх, хто інтересуєть ся долею та життям переселенців. Зазначим тільки від себе, що його спостережіння занадто швидко. Не віримо ми в такий швидкий поступ часу і не бажаємо його. Не він, не сучасна русифікація навчить «братів-ворогів» поважати один одного та й себе самих. Тільки широ демократична освіта на ріднім ґрунті pomoже їм порозумітись, але для сього не треба «цілковитого знищення» їх індивідуальности національної. «Совершенного уничтоження разницы между ними» і не наступить та й не в йому щастє, хоч би й було воно, бо воно лиш погибель задля народів. В. А.

VII. Від редакції.

Переписка Редакції. Вп. Левко. Ваші твори не можуть бути друковані. Можете їх собі відібрати за надісланем марки на поштову оплату. — Вп. В. Потин. «Кладовище» не буде друковане. — Вп. І. Палам. «Блоха та муха» не буде друкована. — Вп. В. Бідолаха. «Несподівано» не буде друковане. — Вп. Надія Кибальчиц. «Останній раз» було друковане в Л. Н. В. 1899 січ. стор. 49—58, «Генер. репет.» буде в слід. книжці. Ваших оповідань «На канікулах», «Новина», «З коханця», «Слово», «Смутна пісня» у нас нема. Все, що мали, ми відрукували 1900, май. Вірші, які є, надрукуємо. — Вп. Д. Е. в Х а р ь к. Кулішевої Трільогії не одержали й доси. Вказівки що до видання укр. патріот. співів приймемо радо і Спілка може взяти ся до їх видання. В справі недрукованих творів Сковороди від Н. Тов. ім. Шевч. вже звертали ся до пр. Б., та без результату. Економіка в Н. Тов. ім. Шевч. приділена до юридичних наук відповідно до того, як вона приділена і в наших університетах. Зрештою діло тут не в секндах, а в людях. У нас економістів мало. Будь у нас більше людей — можна-б утворити для економіки спеціальну комісію; будь більше праць і гро-

шей, можна-б подумати й про спеціальне виданє. Статі про економічний побут народу на Україні для нас усе пожадані. Будьте певні, що коли їх буде більше і добрих, то вони не «запропасть ся» і в дотеперішніх наших виданях. Тільки-ж доси ми так мало могли допроситись їх! Порушене вами питанє простудіювання нашого етнографічного матеріялу з поглядом на те: які головніші етнографічні особливости нашої народности від сусідніх і що в нас самотнього» — без сумніву дуже важне. Та якже-ж Ви ступите до рішення сего питання, не перебравши вперед порівняним методом усього того, що в нас напливове, позичене? Зрештою той порівняний метод дає дещо й для поставленого Вами питання; він не тільки показує, «що і в інших народів є те саме, що й у нас», але показує також, на скільки «те саме» наше рикнуть ся від того самого у інших народів. А коли-б вести досліди з занедбанем порівняного методу, то дуже легко прийняти за своє питоме не одно чуже і набратись сорому. Пишете далі: Ви, Русини, думаєте по польськи і перекладаєте дословно свою мисль по русинськи і то не всі слова перекладаєте, а чимало лишаєте без перекладу в польському первотворі; так

саме ми думаємо по російськи, а перекладаємо дословно по українському, оставляючи чимало слів без перекладу (а духа язика нема). Ви в основу своєї мови кладете галицькі говори, ми кіївсько-український, інакше сказати, язик Котляревського, Квітки і Шевченка. Ви чужі слова берете з мови польської, церковної, латинської і німецької (більша частина котрих нам незрозуміла), а ми беремо хоч чужі слова з російської літератури. Таким способом виробляє ся двоязичіє: галицьке і українське: ви мало розумієте нашу мову, а ми ще менше того вашу. Ваша мова наукова, особливо юридична, для нас камінь преткнення: навіть белетристичну, от хоч би самого Стефаніка, не тільки народ наш не зрозуміє, а й інтелігенція». Ви порушили тут певно болючу справу, але для її раціонального обговорення треба поперед усього усунути деякі помилки допущені Вами в наведених словах. Ви зовсім помиляєтесь думаючи, що ми, галицькі Русини думаємо по польськи і тільки пишучи перекладаємо свої думки на «русьинське». У нас цілі генерации виростають майже не чуючи в дома ані в школі польської мови, або коли й учать ся її, то в усякім разі далеко менше, ніж прим. німецької або латинської. Відки-ж їм дійти до того, щоб думати по польськи, коли читанє польських книжок для них не раз так само трудне, як прим. читанє російських або чеських. Не забувайте, що у нас більше двох тисяч яких-не-яких, а все таки в головному руських шкіл людвонх, є включно руські гімназії, руські катедри на університеті, що більша часть нашої інтелігенції не пише по селах, а й по містах дома не говорить інакше, як по руськи. А в такім разі відки-ж у нас візьметь ся польське думанє? Що ми в основу нашого письменного язика кладемо наші говори, се зовсім натурально: у нас мільони людей ростуть і вмирають не чувши в своїому життю чоловіка, що говорив би полтавським або чернігівським говором. Але-ж не забувайте, що ми зовсім не ставимо питання так виключно, як Ви, Шевченко, Квітка, Котляревський і всі українські письменники читають ся у нас по школах, читають ся селянами й міщанами і не роблять їм трудностей. Для того Ви зовсім помиляєте ся твердячи, що ми мало розуміємо Вашу мову. Се тільки Ви мало розумієте нашу, але виною тут не двоязичність, якої ми зовсім не боїмо ся, а загалом

слабе у Вас знанє української мови у всіх її відмінах і діалектах і власне те, що Ви думаєте по московськи і з того московського становища судите про «дух» і чистоту української мови. Так само не зовсім вірно те, що Ви пишете про язикову мову наших видань. Витворюванє наукової мови, се у нас не жаден спорт, а пекуча потреба: ми мусимо вдоволити практичні вимоги школи і життя і беремо задля сего терміни найблизші загальному у нас розуміню. Ви знов знаючи тільки московські терміни готові нарікати на двоязичність. Не забувайте також, що прим. у економічно-юридичних справах ми живемо і жили серед значно відмінних обставин, значить, жите витворило і витворює у нас масу термінів, яких Ви не розумієте, не знаючи відносин означених тими термінами. Наукова мова тим і наукова, що її треба спеціально вчити ся. Чи Ви думаєте, що кожний Німець без спеціального підготованя зрозуміє мову Канта, Вундта, Фірхова або Петтенкофера? Ми глядимо на будучину нашої мови зовсім не так песимістично, як Ви. Ми не боїмось «двоязичія», але твердо віримо в те, що раз українська мова буде у нас допущена до шкіл, раз Українці будуть могли не тільки свобідно говорити й писати по своїому, але будуть мати змогу систематично навчити ся в школі своєї рідної мови з цілим тим поглибленєм та розширенєм, яке дає сучасний фільольогічний метод, тоді всі, або майже всі нерівности нашої літературної мови вирівняють ся; діялєктична закрапка в белетристичних творах не буде ні для кого каменем преткнення, таї наукова термінологія, вироблювана не в однім закутку укр. краю, а дружніми зусиллями всіх учених Українців, набере єдності і суцільности, до якої здібна наша прегарна і богата мова.

Загальні Збори Наукового Товариства імени Шевченка. 13 (25) марта відбудуть ся річні звичайні загальні збори Наукового Товариства ім. Шевченка, з звичайним дневним порядком. Заграничні члени, не можучи взяти особисто участь в них, можуть передавати свій голос комусь із присутних, повідомляючи про се особнім листом Відділу Товариства і особно — ту особу, котрій вони передають голос. Кожда особа може заступати тільки одного неприємного члена. За Відділ Товариства М. Грушевський голова, В. Гнатюк секретарь.